

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN İSLÂM
PEYGAMBERİ ESERİNE TÜRKİYE'DE YÖNELTİLEN
ELEŞTİRİLER

Emine DEMİRKOL
2501221013

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Ümit ESKİN

İSTANBUL-2025

ÖZ
MUHAMMED HAMİDULLAH'IN İSLÂM PEYGAMBERİ ESERİNE
TÜRKİYE'DE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER
EMİNE DEMİRKOL

20. yüzyılın Hint coğrafyasında yetişmiş İslâm âlimlerinden biri olan Muhammed Hamidullah, hayatını ilme vakfetmiş, İslâmî ilimlerin pek çok alanında eserler kaleme almış ve çeşitli konferanslar vermiştir. Kur'an ve sünnetin doğru anlaşılması için büyük çaba sarf etmiş, ömrünün sonuna kadar bu amaç doğrultusunda çalışmalarını sürdürmüştür. Batı'nın bilimsel yöntemlerinden faydalanarak, İslâm'ın hakikatleriyle çelişmeyen unsurları kabul etmiş ve kendi dönemiyle çağdaş olan müsteşriklerin itirazlarına karşı sağlam bir duruş sergilemiştir.

Birçok alanda hizmeti olan ve İslâm tarihine büyük katkı sağlayan Hamidullah, siyer yazımında Resûlullah'ı (s) en güzel örnek olarak sunmaya çalışmış ve eserlerinin büyük kısmını İslâm hakkında bilgisi olmayanlara hitap ederek yazmıştır. Bununla birlikte, bazı görüşleri kimi Müslüman yazarlar tarafından farklı değerlendirmelere tabi tutulmuş ve eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler, özellikle din ve akıl arasındaki ilişki bağlamında yoğunlaşmış ve Hamidullah'ın bazı dinî meselelerdeki yorumları üzerinden şekillenmiştir.

Bu çalışmada Hamidullah'ın hayatı, ilmî kişiliği, kullandığı kaynaklar, metodu, hocaları ve eserleri ele alınmıştır. Özellikle İslâm Peygamberi adlı eseri üzerinden yapılan eleştiriler detaylandırılarak çeşitli dinî ve ilmî konulara dair yaklaşımı ve bu yaklaşımlara yönelik eleştiriler analiz edilmiştir. Eleştirileri yönelten müelliflerin görüşleri, ilmî bir zeminde değerlendirilmiş ve eleştirilerin gerekçeleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın son bölümünde ise eleştirilerin niteliği ve Hamidullah'ın eleştirilere karşı sergilediği tavır ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, mucize, mi'rac, biyografi, metodoloji, eleştiri, değerlendirme

ABSTRACT
THE CRITICISMS DIRECTED AT MUHAMMAD HAMIDULLAH'S WORK
THE PROPHET OF ISLAM IN TURKEY
EMİNE DEMİRKOL

One of the Islamic scholars raised in the geography of India in the 20th century, Muhammad Hamidullah dedicated his life to knowledge, writing numerous works in various fields to ensure the original transmission of Islamic sciences, and delivering various lectures. He made great efforts to ensure the correct understanding of the Qur'an and Sunnah and continued his work in this direction until the end of his life. By benefiting from the scientific methods of the West, he accepted elements that did not contradict the truths of Islam and took a strong stance against the objections of contemporary Orientalists of his time.

Hamidullah, who contributed greatly to Islam in various fields and made significant contributions to Islamic history, attempted to present the Prophet Muhammad as the best example in the writing of the biography of the Prophet (sīrah) and wrote much of his work aimed at people who lacked knowledge of Islam. However, some of his views have been subject to different evaluations by certain Muslim writers and have faced criticism. These critiques, particularly, have focused on the relationship between religion and reason and have been shaped through his interpretations on various religious issues.

In this study, the life of Hamidullah, his scholarly personality, the sources he used, his methodology, his teachers, and his works are discussed. Criticisms made, particularly regarding his work *The Islamic Prophet*, are elaborated upon, and his approaches to various religious and scholarly topics, as well as the criticisms directed towards these approaches, are analyzed. The views of the authors who directed the criticisms are evaluated in a scholarly context, and the justifications for the criticisms are examined. In the final section of the study, the nature of the criticisms and Hamidullah's response to them are addressed.

Key Words: Sira, Muhammad Hamidullah, The Prophet of Islam, miracle, Ascension (Miraj), biography, methodology, criticism, evaluation

ÖNSÖZ

Tarih, geçmişten günümüze kadar ilim yolunda emek sarf etmiş ve ilmî birikime önemli katkılar sağlamış İslâm âlimlerinin yetişmesine imkân tanıyan verimli bir sahadır. Bu âlimlerden biri de ilmî çalışmaları ve İslâm'ın temel kaynaklarını orijinal şekliyle aktarma çabalarıyla öne çıkan Muhammed Hamidullah'tır. Hayatını İslâm'ı ve Resûlullah'ı daha doğru bir şekilde anlamaya ve anlatmaya adanmış Hamidullah, ilmî disiplini ve çok yönlü çalışmalarıyla çağdaş İslâm düşüncesine önemli katkılar sunmuştur.

Hamidullah, hukuk alanında uzman olmasına rağmen, İslâm tarihi, siyer, hadis, dinler tarihi vb. pek çok alanda eserler kaleme almış ve İslâmî ilimlerin hemen hepsinde eserler vermiştir. Bu velûd İslâm âliminin hayatı ve çalışmaları farklı yönleriyle kapsamlı bir şekilde incelenmeye değer niteliktedir. Türkiye'ye çok değer veren Hamidullah, burada bulunduğu süre zarfında çok sayıda ders ve konferans vermiştir. Yazdığı eserler onun meseleleri, bütüncül ve objektif bir bakış açısıyla ele aldığını göstermektedir. Özellikle yaşadığı dönemin şartları ve düşüncesini geliştirdiği ilmî alanın gereği olarak, ele aldığı konularda akla da gereken önemi vermiş, bu konuları akli yöntemlerle izah etmeye çalışmış, aynı zamanda Müslüman toplumunun problemlerinin aşılmasında çözümler üretmiştir. Tüm bunların yanında 70'li yılların Türkiye'sinde Hamidullah da bazı ithamlarla ve aleyhinde yürütülen söylemlerle karşı karşıya kalmış ve bu durumdan etkilenmiştir. Ancak Hamidullah ve çalışmaları herkes tarafından eleştirilmemiş, pek çok kesim tarafından hak ettiği değeri görmüştür. Ona müspet yaklaşanlar, özellikle onun İslâm'ı bilimsel bir perspektifle incelemesi, tarihsel bağlamda derinlemesine analizler yapması ve İslâm'ın sosyal, hukuki ve kültürel öğelerini evrensel bir düzeyde anlamaya ve aktarmaya yönelik katkılarını takdir etmişlerdir. O sadece ülkemizde değil, tüm dünyada etki bırakmış bir İslâm alimidir.

Çalışmamızda Hamidullah'ı, onun eleştirilere konu edilen görüşlerini ve eleştirilerin niteliğini birtakım değerlendirmelerle ele almaya çalıştık. Bu çerçevede genellikle tahlilî bir metot kullanıp objektif ve tutarlı davranmaya özen gösterdik. Hamidullah profilinin daha iyi okunması ve tahlil edilmesi için, onun hayatı ve şahsiyeti, ilmî kişiliği ve kendisine yöneltilen eleştiriler ve iddiaları konu edinen bu çalışmayı hazırlamayı uygun gördük. Bu çerçevede Hamidullah'a yönelik tenkitleri tespit etmeye ve eleştirilen görüşlerini ele alırken Hamidullah'ın farklı eserlerinden faydalanarak görüşlerini tek bir başlık altında toplamaya gayret ettik.

Çalışmamız; giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde; konunun gereği ve önemi, sınırları, kullanılan metot ve kaynaklar belirtilmiştir.

Birinci bölümde; Hamidullah'ın hayatı ve Türkiye yılları, ilmî kişiliği, şahsiyeti, duruşu, kullandığı metot ve kaynaklar, telif ettiği eserleri ve makaleleri ele alınmıştır. Ayrıca Fransa ve Amerika'da geçirdiği yıllara değinilmiştir.

İkinci bölümde; Hamidullah'ı eleştiren müellifler, eleştirilerin niteliği, Türkiye'de, eleştirilerin gerçekleştiği dönemdeki dinî tutum ve Hamidullah'ın eleştirilere karşı sergilediği tavır incelenmiş, söz konusu müelliflerin ilmî kişiliklerine, eserlerine ve Hamidullah'ı eleştirdikleri konulara temas edilmiştir.

Üçüncü bölümde; Hamidullah'ın eleştirilen görüşleri, Hamidullah'ın ilgili konu hakkında sahip olduğu tutum, eleştiren müelliflerin eleştirideki gerekçeleri ve değerlendirmeler konu edinilmiştir.

Tez konusunun belirlenmesinde desteklerini esirgemeyen, tavsiye ve yorumları ile yol gösteren, çalışmanın en iyisi olması için teşvik eden değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ümit Eskin başta olmak üzere, kıymetli hocam Prof. Dr. Adnan Demircan'a, Prof. Dr. Abdulkadir Macit'e, Dr. Kâmil Yaşaroğlu'na, Doç. Dr. Hasan Maçin'e, Mahmut Orman'a, Hamidullah Hoca ile ilgili çok kıymetli bilgiler veren Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma'ya, yapıcı eleştirileriyle katkı sunan Prof. Dr. İsmail Altun'a ve tavsiyelerde bulunan Beyan Yayınları'na en kalbî duygularıyla teşekkür ederim. Özellikle çalışma süreci boyunca her türlü desteği sağlayan kıymetli eşim Abdullah'a ve bu süreçte sabır gösteren biricik kızım Zeynep Kayla'ya ve biricik oğlum Asım Eymen'e de bu vesile ile teşekkürlerimi sunarım.

Tevfik Allah'tandır.

Emine DEMİRKOL

İstanbul 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH ve TÜRKİYE

1.1. MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI	5
1.1.1. Muhammed Hamidullah'ın Hayatına Genel Bir Bakış	5
1.1.2. İlmî Kişiliği.....	9
1.1.3. Eserleri.....	18
1.2. MUHAMMED HAMİDULLAH VE TÜRKİYE YILLARI	25

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'I ELEŞTİREN MÜELLİFLER, ELEŞTİRİLERİN NİTELİĞİ ve ONUN ELEŞTİRİLERE TAVRI

2. 1. Muhammed Hamidullah'ı Eleştiren Müellifler	30
2.1.1. Ahmet Davudoğlu.....	30
2.1.2. Necip Fazıl Kısakürek.....	31
2.1.3. Hüseyin Hilmi Işık	33
2.1.4. Sadreddin Yüksel	34
2.1.5. Zeki Çıkman.....	36
2.1.6. M. Sadi Çöğenli - Ali Bayram	36
2.1.7. Ahmet Şimşirgil.....	37
2.1.8. Diğer Değerlendirmeler	38
2. 2. Eleştirilerin Niteliği	38
2. 3. Muhammed Hamidullah'ın Eleştirilere Karşı Tavrı	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'A ve ESERİNE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

3.1. Mucize.....	43
------------------	----

3.2. Resûlullah'ın Doğumunda Gerçekleşen Mucizeler	49
3.3. Şâkku'l-Kamer	50
3.4. Mi'rac ve Mescid-i Aksâ'nın Yeri Meselesi.....	51
3.5. Resûlullah'ın Fiziki Yapısı	67
3.6. Resûlullah ve Süt Kardeşi Meselesi.....	69
3.7. Eserine İslâm Peygamberi Adını Vermesi.....	70
3.8. Resûlullah'ın Çocukluğunda Puta Kurban Sunması Meselesi.....	72
3.9. Resûlullah'ın Suriyeli Hıristiyan Araplardan Bilgi Alması.....	74
3.10. Buda'nın Peygamberliği Meselesi	75
3.11. Resûlullah'ın Nübüvvetten Önce Çeşitli Ülkelere Olan Seyahati	77
3.12. Resûlullah ile İlgili Bazı İfadeleri	81
3.13. Hz. Hatice ile İlgili Bazı İfadeleri	94
3.14. Hz. Mûsâ ve Gılgamış Meselesi	95
3.15. Resûlullah'ın Taif'ten Mekke'ye Dönüşü	98
3.16. Garânîk Meselesi	99
3.17. Rahip Bahîrâ Olayı	101
3.18. İslâmiyet ile İlgili Bazı Görüşleri	102
3.19. İslâmiyet'i Tarihi Kaynaklara Göre Açıklaması.....	105
3.20. Muhtelif Görüşlerine Yöneltilen Eleştiriler	106
3.21. Muhammed Hamidullah'ın Şahsına Yöneltilen Eleştiriler.....	125
3.22. Muhammed Hamidullah'ın Farklı Eserlerine Yöneltilen Eleştiriler.....	127
SONUÇ	130
KAYNAKÇA.....	133
EKLER	149

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Madde
a.s.	: Aleyhisselam
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
(c.c)	: Celle Celâluhu
CNRS	: Centre National des Rescherches Scientifiques Dergisi
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
m.	: Milâdî
neş.	: Neşreden
ö.	: Ölümü, Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu Anhu
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
v.	: Vefatı
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Ve saire

GİRİŞ

Tezin Gereği ve Önemi

Muhammed Hamidullah hem İslâm dünyasında hem Batı dünyasında fikirleri ve araştırmaları ile etkili olmuş saygın bir şahsiyettir. Hamidullah hakkında yapılan mevcut çalışmaların büyük bir kısmı, genel olarak onun İslâmî ilimlere olan katkısına yöneliktir. O, çeşitli konularda serdettiği görüşlerinden ve tutumundan dolayı bazı tenkitlere de maruz kalmıştır. Hamidullah'ın hayatı, metodolojisi, eserleri ve tenkide uğrayan görüşlerinin belirli bir disiplin çerçevesinde tespit edilmesi, incelenmesi ve bu konular üzerinde gerekli tahlillerin yapılması, onun düşünce dünyasının daha sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına ve kendisine yönelik değerlendirmelerin daha isabetli biçimde gerçekleşmesine önemli katkılar sağlayacaktır. Eleştiriye tabi tutulan düşüncelerinin, imkân dâhilinde tespiti ve bu eleştirilerin niteliği ve haklılık paylarının değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Zira eleştirilerin etkisi sadece o dönemle sınırlı kalmamış, günümüze kadar ulaşıp araştırmalara ve tartışmalara konu olmuştur. Çalışmamızın Hamidullah'ın daha doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacağını umuyoruz.

Tezin Kapsamı

Hamidullah ile ilgili çeşitli alanlarda günümüze kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar daha çok onun hukukçu ve tarihçi kimliği kapsamında gerçekleşmiştir. Ancak Hamidullah'ın şahsına ve düşüncelerine yönelik olumsuz bir algı da vardır ve bu günümüze kadar devam etmiştir. Kanaatimizce bu algının gerçekliğinin tespit edilmesi gerekmektedir. Çalışmamızda Hamidullah'ın hayatı, ilmî kişiliği, şahsiyeti, eserleri hakkında bilgi verilmiş ve onun *İslâm Peygamberi* eserinde tenkit konusu edilen görüşleri, tenkit eden müellifler ve tenkit gerekçeleri belirli başlıklar altında sistematik olarak sunulup tahlil edilmiştir.

Tezin Metodu ve Kaynakları

Çalışmamızda, dikkatle üzerinde durmaya çalıştığımız husus Hamidullah'ın görüşlerini objektif bir şekilde sunabilmektir. Hamidullah ile ilgili Türkiye'de yapılan sempozyumlar, bazı dergilerin onun için yayımladıkları özel sayılar, hakkında yazılan kitaplar, tezler, makale ve tebliğlerden istifade edilmiş, büyük ölçüde Türkçeye kazandırılmış eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca kaynak taraması, literal analiz, metin tahlilleri, metin tespit ve tenkidi gibi çeşitli yöntemlerden de istifade edilmiştir. Çalışmada Hamidullah'ın özellikle *İslâm Peygamberi* adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Eleştiren müelliflerin tespitinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

Ansiklopedisi'nden ve çeşitli makalelerden istifade edilmiş, aynı müelliflerin eleştirilerinin ortaya konulmasında genel olarak eserlerinden yararlanmışlardır. Ayrıca araştırmamız sonucunda ulaştığımız Hamidullah hakkındaki tezlerin kapsamı şu şekildedir:

Mehmet Selim Ayday, çalışmasında Hamidullah'ın Kur'an'a yaklaşımı konusunda, onun Kur'an tarihine, Kur'an'ın içeriğine, Kur'an'ın üslûbuna, Kur'an ilimlerine ve bazı güncel konulara bakışı gibi hususlara temas etmiştir.¹ Fatih Selgeçti, Hamidullah'ın İslâm Anayasa Hukuku ile ilgili görüşleri kapsamında genel olarak onun İslâm hukukunda devlet ve anayasa kavramlarına, İslâm öncesi Mekke-Şehir Devleti'nin unsurları, nitelikleri ve organları, Medine'de kurulan İslâm devleti ile ilgili yaklaşımına yer vermiştir.²

İbrahim Hamarat, Hamidullah'ın, fikhin mahiyeti ve özgünlüğü, ibadetler, İslâm iktisadı, anayasa, devletler hukuku gibi konulardaki fikhî görüşlerini dile getirmiştir.³ Betül Zirh Coşkun, Hamidullah'ın Fıkıh ve Usule dair görüşlerine, çağdaş fıkıh problemlerine ait düşüncelerine temas etmiştir.⁴ Hale Çerçibaşı, çalışmasında Hamidullah'ın hadis ve sünnete yaklaşımını, peygamber tasavvurunu, kaynakları kullanımını ve *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih* adlı eserini değerlendirmiştir.⁵

Canan Kanbur, Hamidullah'ın tarih anlayışını, tarihi kaynaklara bakış açısını, metodunu ve etkisini dile getirmiştir.⁶ Sevim Uluhan, Hamidullah'ın dini düşüncesini, tebliğ ve irşad faaliyetlerini incelemiştir.⁷ Rümeyya Güneş, Hamidullah'ın hayatı, kişiliği, tarihçiliği, eserleri ve Hamidullah hakkında yazılan eserleri kapsayan bir çalışma gerçekleştirmiştir.⁸

Hamidullah'a bir vefa borcu olmak üzere 18-19 Kasım 2005 tarihlerinde Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Bursa İl Müftülüğü'nün organizesiyle "*Hayatı, Kişiliği ve*

¹ Mehmet Selim Ayday, *Muhammed Hamidullah'ın Kur'an'a Yaklaşımı ve Kur'an Eksenli Çalışmaları* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006).

² Fatih Selgeçti, *Muhammed Hamidullah'ın İslâm Kamu Hukuku ile İlgili Görüşleri* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2007).

³ İbrahim Hamarat, *Çağdaş İslâm Âlimi Muhammed Hamidullah ve Fikhî Görüşleri* (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2007).

⁴ Betül Zirh Coşkun, *Muhammed Hamidullah'ın Günümüz Fıkıh Problemlerine İlişkin Görüşleri* (Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019).

⁵ Hale Çerçibaşı, *Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2008).

⁶ Canan Kanbur, *Muhammed Hamidullah ve Tarihçiliği* (Rize Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2011).

⁷ Sevim Uluhan, *Muhammed Hamidullah'ın Din Anlayışı* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014).

⁸ Rümeyya Güneş, *Prof. Dr. Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme* (Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2023).

Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu” düzenlenmiş ve dört oturum şeklinde gerçekleşmiştir. Sempozyumda sunulan tebliğler kitap haline getirilerek basılmıştır.⁹

İhsan Süreyya Sırma, Muhammed Hamidullah ile gerçekleştirdiği mektuplaşmalarını bir araya getiren *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar* adlı bir çalışma kaleme almıştır. Eserin ilk bölümünde Hamidullah ile ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunmuş, bazı anılarından bahsetmiş ardından mektupları orijinaleri ile birlikte sunmuştur.¹⁰ Salih Tuğ, yaşamını kaleme aldığı *Başıma Gelenler* kitabında “Muhammed Hamidullah Hocam” başlığı altında Hamidullah ile yaşadıklarına yer vermiş, onunla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.¹¹

Adnan Demircan, Beyan Yayınları tarafından yayımlanan “*İhsan Süreyya Sırma Kitabı Pervari’den Paris’e*” adlı eseri kaleme almıştır. Eser, İhsan Süreyya Sırma’nın hayatını konu edinen ve sohbet havası içerisindeki röportaj serilerinden meydana gelen nehir söyleşi türünde bir çalışmadır. İhsan Süreyya Sırma’nın okul öncesi dönemden başlayarak 2018 yılına kadarki hayatının anlatıldığı eserde “Hamidullah Hoca’nın Öğrencisi Olmak” başlığı altında Muhammed Hamidullah’a da yer verilmiştir.¹² Ayrıca Beyan Yayınları bu alanda *Âlim, Ârif, Zahid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah* adlı bir eser de yayımlamıştır. Eser, Muhammed Hamidullah ile ilgili çeşitli yazılardan oluşan kolektif bir çalışmanın ürünüdür.¹³

Abdulkadir Macit de 2019 yılında *Modern Bir Müslüman Âlimin İlmî Portresi: Muhammed Hamidullah* adlı eseri telif etmiştir. Son yüzyıl içinde başta İslâm hukuku, siyer ve İslâm tarihi olmak üzere çeşitli alanlarda çalışması olan Muhammed Hamidullah’ı konu edinen bu eser, modern zamanda örnek alınabilecek bir ismin düşüncelerinin okunmasını, tartışılmasını ve buna yönelik çalışmaların artmasını amaç edinmektedir. Kitap, önsöz, giriş, Hamidullah’ın Hayatı, Düşüncesinin Gelişimi, Arayışlar Çağında Prototip İslâm Âlimi, Metodolojisi, Din ve Nübüvvet Anlayışı, İslâm İktisadı Anlayışı, Yönetim Anlayışı ve Etkileri olmak üzere sekiz başlık altında kaleme alınmıştır. Ayrıca Macit, sonuç kısmından sonra merak edenlere yönelik ileri okumalar yapabilmelerini sağlayacak bir liste vermiştir. Bunun yanı sıra kitabın son kısmında Muhammed Hamidullah’ın hayatına kronolojik olarak yer verilmiş ve önemli kelimeleri içeren sözlük de ilave edilmiştir.¹⁴

⁹ *Hayatı Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu* (Bursa: Bursa İl Müftülüğü, 2005).

¹⁰ İhsan Süreyya Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023).

¹¹ Salih Tuğ, *Başıma Gelenler* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2024).

¹² Adnan Demircan, *Pervari’den Paris’e* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020).

¹³ Harun Akyazı, *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023).

¹⁴ Abdulkadir Macit, *Muhammed Hamidullah Modern Bir Müslüman Alimin İlmî Portresi* (İstanbul: Ketebe, 2022).

Macit, Hamidullah ile ilgili ayrıca *İslam Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah* adlı eseri de kaleme almıştır. Eser, Hamidullah'ın bir İslâm tarihçisi olarak hayat gayesini, ayırt edici özelliklerini, İslâm tarihi anlayışını, İslâm tarih yazıcılığı yöntemini, İslâm tarihine dair kaynak anlayışını, kaynaklarını, başlıca eserlerini ve siyer yazıcılığını konu edinmiştir.¹⁵

Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi Eserinin Siyer İlmine Katkıları adında bir çalışma da gerçekleştirilmiştir. Eser, Siyer Araştırmaları Merkezi tarafından “Büyüklerin Ayak İzleri” başlığı adı altında 2010 yılında düzenlenen etkinlik kapsamında Muhammed Hamidullah'ın siyer alanında yazmış olduğu en önemli çalışmalardan biri kabul edilen *İslâm Peygamberi* adlı eserinin “Siyer İlmine Katkıları” konu başlığı altında düzenlenen ödüllü makale yarışmasında dereceye giren makaleleri içermektedir.¹⁶

¹⁵ Abdulkadir Macit, *İslam Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022).

¹⁶ *Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi Adlı Eserinin Siyer İlmine Katkıları* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2011).

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH ve TÜRKİYE

1.1. MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI

1.1.1. Muhammed Hamidullah'ın Hayatına Genel Bir Bakış

a. Doğumu ve Ailesi

Muhammed Hamidullah 19 Şubat 1908 (16 Muharrem 1326) tarihinde, Hint yarımadasının güneyinde o dönemde Haydarâbâd Nizamlığı hâkimiyeti altındaki Dekken (Deccan) bölgesinde yer alan, günümüzde ise Hindistan'ın¹⁷ Andra Pradeş eyaletinin merkezi olan Haydarâbâd şehrinde dünyaya gelmiştir.¹⁸ Babası Haydarâbâd Nizamlığı başmüftülerinden Ebû Muhammed Halîlullah, annesi Sultan Begüm'dür. Ailesi köklü ilmî geleneğe sahip olup Arap müfessir ve mutasavvıfı Mahdûm Mehaimî'nin (ö. 835/1432) soyundan gelmektedir.¹⁹ Soyu Kureyş'e dayanan Muhammed Hamidullah'ın ailesi, Emevî valisi Haccâc b. Yusuf b. el-Hakem es-Sekafi'nin (ö. 95/714) zulmünden kaçarak Medine'den Basra'ya yerleşmiş, Basra'ya yerleşenlerin bir kısmı da 3/8. asırda Hindistan'a göç etmiştir.²⁰

b. Eğitim Hayatı

Hamidullah, ilk eğitimini, henüz çocukken, ailesinden, özellikle annesinden almıştır.²¹ İlk bilgileri ailesinden aldıktan sonra, klasik medrese tarzında bir kurum olan ve İslâmî ilimlerin yanında müspet bilimlerin de okutulduğu Câmîa Nizâmîyye'de²² eğitim görmüş ve burada ihtisas

¹⁷ İslâm tarihi ve medeniyeti bağlamında oldukça zengin bir mirası bünyesinde barındıran Hindistan, fikrî faaliyetleriyle ve ilmî çalışmalarlarıyla sadece Müslümanların değil gayrimüslimlerin de takdirle andığı pek çok âlimi yetiştirmiş bir ülkedir; bkz. Cemil Kutlutürk, "Yeğenin Gözünden Dr. Muhammed Hamidullah: Muhammad Saifullah Saheb ile Bir Söyleşi ve Hamidullah'ın Kendisine Gönderdiği Bir Mektubun Neşri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/1 (31 Mayıs 2019), 207.

¹⁸ Kâmil Yaşaroğlu, *Muhammed Hamidullah* (Köln: PLURAL, 2018), 9; Salih Tuğ, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1326-1423 h.)", *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi* 2/3 (31 Aralık 2002), 9; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, (2005), 42; Kâmil Yaşaroğlu, "Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi: Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim* 16/157 (2003), 58; Salih Tuğ - M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/531.

¹⁹ Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 42; Yaşaroğlu, "Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi: Muhammed Hamidullah", 58.

²⁰ Seyyid Abdülmacîd el-Gavri, *Muhammed Hamidullah: Sefirü'l-İslâm ve Eminü't-Türasi'l-İslâmî Fi'l-Garb*. (Dimaşk: Daru İbn Kesir, 2009), 25.

²¹ Salih Tuğ, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim* 16/157 (2003), 6.

²² 1874 yılında Haydarâbâd şehrinde kurulan Câmîa Nizâmîyye, kayda değer bir eğitim ve araştırma kurumudur. İlkokuldan doktora kadar eğitim merhaleleri bulunmaktadır. Hâfizlık, iftâ, ilmî araştırmalar, imam-hatiplik, Meclisü İşâ'ati'l-Ulûm, davet ve irşad gibi ihtisas birimleri olan kurum yılda yedi yüz kadar mezun vermektedir. Burada İslâmî ilimlerin yanında İngilizce, matematik, tarih, coğrafya, felsefe, mantık ve genel bilim de okutulmaktadır. İslâm dünyasında neşrettiği eserlerle şöhret yapan Dâiretü'l-Maârif'te ilmî faaliyet gösterenlerin

eğitimini tamamlayarak 1924 yılında *master* seviyesine denk bir derece olan *mevlevî kâmil* pâyesini almıştır.²³

Hamidullah, Osmaniye Üniversitesi²⁴ Hukuk Fakültesi'nde lisans ve yüksek lisans eğitimlerini tamamlamıştır.²⁵ Devletler hukuku ana bilim dalında İslâm devletler hukuku (siyer) ile modern devletler hukukunun birbirine muadil oluşu hakkında önce bir bitirme tezi (L.L.B.) daha sonra da yüksek lisans tezi (M.A.) hazırlamış, 1929 yılında Hanefî âlimlerinin eserlerini neşretmek için kurulan Meclisü İhyâi'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye adlı müessesenin kuruluşuna katılmıştır.²⁶ Ayrıca Dârü'l-Musannifin Şiblî Akademi'nin çıkardığı *Meârif* dergisinde de 1931 yılından itibaren yazmaya başlamıştır.²⁷ Aynı zamanda Mekke, Medine, Beyrut, Şam, Kahire ve İstanbul gibi tarihi merkezlere giderek buralardaki kütüphanelerde araştırmalarda bulunmuş,²⁸ bu çalışmaları esnasında ilk defa İstanbul'da Türk dili ile tanışmıştır.²⁹ Burada Şerefettin Yaltkaya (ö. 1947), İsmail Saib Sencer (ö. 1940), Hellmut Ritter (ö. 1971), Osman Rescher (ö. 1972) gibi ilim adamlarıyla da görüşmüştür.³⁰

Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanı Hüseyin Ali Mirza'nın desteğiyle sağlanan bir bursla Almanya'nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nde İslâm devletler umûmî hukuku alanında doktora öğrenimine başlamıştır. "*İslâm devletler hukukunda tarafsızlık*" (*Die Neutralität im İslâmisehen Völkerrecht*) konulu tezini 1933 yılında tamamlamıştır.³¹ Bu sırada aynı üniversitede Arapça ve Urduca dersleri vermiş, *Islamic Culture* dergisinin Avrupa muhabirliğini yapmıştır.³²

1934 yılında Fransa'ya giden Hamidullah, Paris Sorbonne Üniversitesi'nde *La Diplomatie Musulmane A L'epoque Du Prophete 'Et Des Khalifes Orthodoxes* (Hz. Peygamber ve Râşid

büyük bir kısmı Câmia Nizâmiyye mezunudur; bk; Abdülhamit Birişik, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (2004), 20.

²³ Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 42.

²⁴ 1917 yılında kurulan Osmâniyye Üniversitesi (el-Câmiatü'l-Osmâniyye) gerek müfredatı gerek öğretim dili gerekse öğretim kadrosu bakımından Hint alt-kıtasının en özgün müslüman üniversitesidir; Abdülhamit Birişik, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", 38

²⁵ Kutlutürk, "Yeğenin Gözünden Dr. Muhammed Hamidullah", 212.

²⁶ Birişik, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü", 20; Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 42.

²⁷ Yaşaroğlu, *Muhammed Hamidullah*, 18.

²⁸ Casim Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (Haziran 2003), 223.

²⁹ Tuğ, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 5.

³⁰ Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 30/534.

³¹ Muhammed Hamidullah, *İslâmda Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu (Ankara: Nur yayınları, 1963), 16; Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 42-43.

³² Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 30/534.

Halifeler Dönemindeki Siyasî Belgeler) adlı ikinci doktora tezini tarih-edebiyat alanında tamamlamıştır. Doktora çalışmaları sırasında Paul Kahle, Fritz Krenkow, Christiaan Snouck-Hurgronje, Maurice Gaudefroy-Demombynes ve Louis Massignon gibi ünlü oryantalistlerle tanışmış, onlardan istifade etmiş ve bilgi alışverişinde bulunmuştur.

Fransa ve Almanya'daki kütüphanelerin yanı sıra Kuzey Afrika ülkelerine giderek buradaki birçok tarihi kütüphanede el yazmalarını incelemiş,³³ ardından ülkesine dönüp 1936-1946 yılları arasında Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde İslâm hukuku ve devletler hukuku profesörü olarak görev yapmış, Dinî İlimler Fakültesi'nde ders vermiştir.³⁴ 1947 yılında Medine'ye giderek Mescid-i Nebevî'nin kıraat ustası Hassân b. İbrahim eş-Şâir'in yanında Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını özenle okumuş ve 23 Ocak 1947'de Kur'ân-ı Kerîm kıraat icâzetini almıştır.³⁵

c. Hamidullah ve Fransa

1946 yılında Haydarâbâd Nizâmlığı'nın Birleşmiş Milletler'e üye olması için kurulan delegasyona seçilen Hamidullah, yurt dışındayken Hindistan'ın Haydarâbâd Nizâmlığı'nı işgal etmesi üzerine (1948) ülkesine dönmemiştir.³⁶ Haydarâbâd'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlamak amacıyla 1948'de Haydarâbâd Bağımsızlık Cemiyeti'nin kuruluşuna katılmış ve bağımsız bir Haydarâbâd devletinin Batı dünyası tarafından kabul edilmesi amacıyla çalışmalarda bulunmuştur. Bunun üzerine Hindistan devleti tarafından pasaportu iptal edilen ve Haydarâbâd topraklarına girmesi yasaklanan Hamidullah,³⁷ Hindistan ile İngiltere arasındaki suçluların iadesi anlaşmasına göre İngiltere'ye girişi engellenince Fransa'ya yaptığı sığınma başvurusunun kabul edilmesi üzerine 1996 yılına kadar orada vatansız (heimatlos) statüsünde yaşamıştır.³⁸

1950'li yıllarda, İranlı âlim Ali el-Mezâhirî ile birlikte, Paris'te *İslâm Kültür Merkezi*'ni (*Centre Culturel Islamique*) kuran Hamidullah, ayrıca Tunuslu Hicri Bey ile *France-İslâm* dergisini çıkarmış ve bu derginin her sayısında bir makale yazıp Fâtiha sûresinin çeşitli dünya

³³ Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah", 223.

³⁴ Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", 30/35.

³⁵ Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 46; İcazetnâmenin çevirisi için bkz. Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'ân: çeviri ve açıklama.*, ed. Ahmet Baydar, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 43-44.

³⁶ Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", 30/532.

³⁷ Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 43.

³⁸ Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", 30/532.

dillerindeki tercümesini vermiştir.³⁹ Ardından bu tercümeleri *Quran in Every Language* adıyla bir kitapta toplamıştır.⁴⁰ 1954 yılında Paris’te *Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi*’nde (*Centre National de la Recherche Scientifique*) araştırmacı olarak çalışmaya başlayan Hamidullah, bu kurumdan 1978 yılında emekli olduktan sonra da araştırmalarına devam etmiştir.⁴¹ Paris’teki bu kurumda görev yaparken aynı zamanda Fransa, Mısır, Pakistan ve Türkiye başta olmak üzere birçok ülkeye giderek çeşitli üniversitelerde dersler ve konferanslar vermiştir.⁴²

CNRS’deki bilimsel çalışmalarının yanında Paris Camii’nde, İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelen Müslümanlara Cuma günleri dersler veren Hamidullah, Avrupa Müslümanları Dostluk Derneği’nin (*Amicales des Musulmans en Europe*) faaliyetlerine katılmış ve Fransa Müslüman Öğrenciler Derneği’nde (*I’ Association des Etudiants Islamiques en France*) her Pazar ilmî seminerler düzenlemiştir.⁴³ Hamidullah, Avrupa’da İslâm’ın tebliği amacıyla 1950’li yıllarda Cenevre’de İslâm Merkezi (*Centre Islamique de Geneve*) adlı bir araştırma ve yayın kurumunun teşekkülüne ve yayınlarına destek vermiş, Paris’te akademik çalışma yapan Türk öğrencilere yardımda bulunmuştur.⁴⁴

Hamidullah, Pakistan Cumhurbaşkanı Muhammed Zia-ul-Haq’ın Pakistan vatandaşlığı teklifini, Haydarâbâd vatandaşlığına dönüşünü beklediğini ve mücadeleye devam edeceğini belirterek reddetmiştir.⁴⁵ Yurt dışında yaşamının çok zor olduğunu belirten Hamidullah, bu durumu; “Vatanımdan uzakta kalmış olmam, işlemiş olduğum bazı hata ve günahlardan kaynaklanabileceği gibi İslâm alanında çalışmalar yapmak açısından bana verilmiş bir ödül de olabilir.” şeklinde yorumlayarak bu duruma teselli bulduğunu aktarmıştır.⁴⁶

d. Vefatı

³⁹ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar*, 27; Sırma, “Paris Müslümanları Öksüz”.

⁴⁰ Mehmet Selim Ayday, “Muhammed Hamidullah’ın Aziz Kur’an Adlı Çevirisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Van İlahiyat Dergisi* 8/12 (15 Haziran 2020), 3.

⁴¹ Yaşaroğlu, *Muhammed Hamidullah*; Tuğ - Yaşaroğlu, “Muhammed Hamîdullah”, 30/532.

⁴² Avcı, “Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah”, 224.

⁴³ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar*, 8; Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah’ın Hayatı ve Eserleri”, 44.

⁴⁴ Tuğ - Yaşaroğlu, “Muhammed Hamîdullah”, 30/532.

⁴⁵ Abdelkader Chachi, “Muhammed Hamîdullah (1326/1908-1423/2002)”, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi* 2, (2021), 963.

⁴⁶ Kutlutürk, “Yeğenin Gözünden Dr. Muhammed Hamidullah”, 214.

Hamidullah'ın, yaşlılığına bağlı olarak ortaya çıkan rahatsızlığının ilerlemesi üzerine,⁴⁷ Fransa'da bir yıl kalarak bakımı ile ilgilenen yeğeni Sadida Hanım,⁴⁸ onun Paris'te artık tek başına ikamet edemeyeceğine karar vermiştir. Ardından 1996 yılında Hamidullah, kütüphanesiyle birlikte⁴⁹ önce Amerika Birleşik Devletleri'nin Pennsylvania eyaletine, bir süre sonra da Florida eyaletinin Jacksonville şehrindeki akrabalarının yanına yerleşmiştir. Bir vatan cüdâ olarak yaklaşık 95 yıllık ömrünün büyük bir kısmını Paris'te geçiren Hamidullah,⁵⁰ 17 Aralık 2002 tarihinde Amerika'da yeğeni Sadida Hanım'ın evinde vefat etmiştir.⁵¹ Onun tekfin ve tedfin işleriyle talebelerinden Yusuf Ziya Kavakçı, hocanın büyük yeğenleri ile birlikte bizzat ilgilenmiş ve cenaze namazını da kıldırıştır. 18 Aralık 2002 Çarşamba günü cenaze namazından sonra Jacksonville'de bulunan Müslüman Kabristanı'na (Muslim Garden of Chapel Hills Memorial Gardens) defnedilmiş ve bu Müslüman Kabristanı'nın beşinci misafiri olmuştur.⁵²

1.1.2. İlmî Kişiliği

Çağdaş İslâm araştırmalarında dünya çapında söz sahibi nâdir simalardan biri olan Hamidullah, İslâmî ilimlerin hemen hemen tamamına hâkim, özellikle İslâm Hukuku, Uluslararası Devletler Hukuku, Siyer, Dinler Tarihi, İslâm Tarihi gibi konuların yanında Kur'an, Tefsir, Hadis ilimlerinde de önemli çalışmalar gerçekleştiren bir ilim adamıdır.⁵³ Sadece esas uzmanlık konusu olan devletler hukuku alanında değil, disiplinlerarası bir yetişmişlikle hukuk tarihi, metodolojisi, felsefesi ve sosyolojisi, İslâm tarihi ve kurumları gibi pek çok farklı sahada da derinleşmiş bir âlim olmakla birlikte Sünni yaklaşıma yeni açılımlar kazandırmıştır.⁵⁴ Hamidullah, İslâmî disiplinlerin pek çoğunda eserler vermesinin yanında özellikle *İslâm Peygamberi* adlı eseri sebebiyle ülkemizde daha çok bir siyer âlimi olarak tanınmıştır.⁵⁵

⁴⁷ Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 45.

⁴⁸ Kavakçı, "Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi", 25.

⁴⁹ Yaşaroğlu, *Muhammed Hamidullah*, 21.

⁵⁰ Ali Şafak, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002): Hayatı, Eserleri, Hakkında Söylenenler ve Bazı Konulardaki Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 636.

⁵¹ Yaşaroğlu, "Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi: Muhammed Hamidullah", 59.

⁵² Kavakçı, "Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi", 25.

⁵³ "Merhum Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Üzerine Prof. Dr. Salih Tuğ ile Yapılan Söyleşi", *Marmara İlahiyat Bülteni*, (Ocak 2003), 3.

⁵⁴ Ahmet Yaman, "İslâm Hukuku Araştırmaları Açısından Muhammed Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, (2005), 161-162.

⁵⁵ Adem Apak, "Bir Siyer Âlimi Olarak Muhammed Hamîdullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, (2005), 186.

Hamidullah'a, Haydarâbâd'daki üniversite tahsili sonrası aldığı ilmî derecelerin takibinde, biri Hindistan'da eskiden beri ulemânın izlediği yolu izlemek, diğeri ise zamanın modern ilmî usullerini öğretmek üzere iki âlim, danışman olarak verilmiştir.⁵⁶ Yabancı dil öğrenme konusunda son derece kabiliyeti olan Hamidullah, Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca'nın yanı sıra Hintçe, Farsça, Türkçe, İtalyanca ve Rusça'ya da vakıf olup Endonezya ve Tayland dillerini öğrenmek için dersler almıştır. Son derece titiz bir araştırmacı olup telif ettiği kitap ve makaleleri sürekli gözden geçirmiş, elde ettiği yeni bilgileri ilave ederek yanlışlarını düzeltmiştir.⁵⁷

Pakistan devleti Sîret çalışmalarından dolayı ona para ödülü ve Pakistan'ın en yüksek devlet nişanı olan *Hilâl-i İmtiyâz* vermiş; ancak o bu para ödülünü almamış ve paranın şu anda Uluslararası İslâm Üniversitesi'ne bağlı faaliyet gösteren İslâm Araştırmaları Enstitüsü'ne aktarılmasını teklif etmiştir. Kendisine bu parayı neden almadığı sorulunca “Şayet ben parayı burada alırsam elime orada ne geçecek?” diye karşılık vererek⁵⁸ bu yoldaki samimiyetini ortaya koymuştur. Ayrıca Kral Faysal ödülüne de lâıyk görülmüş ancak ödülü kabul etmemiştir. Hamidullah'a, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Türk yazılı edebiyatının gelişmesine yardım eden yayınları dolayısıyla takdir ve teşekkür belgesi, İstanbul'daki bir kültür vakfı tarafından da “*Türk Millî Kültürüne Hizmet Şeref Armağanı*” ödülü verilmiştir.⁵⁹

Hamidullah, şimdiye kadar yazıldığı bilinen; fakat nerede olduğu bilinmeyen İbn İshak'ın (ö. 151/768) *es-Sîre* adlı siyer kitabının bir kısmını bulup neşretmekle, Siyer ve İslâm tarihi ilmine büyük bir hizmette bulunmuş ve bu sahadaki bir boşluğu doldurmuştur.⁶⁰ Onun katkılarıyla, müsteşriklerin yürüttükleri spekülâtif hadisçiliğin yerini müdellel hadisçilik almaya başlamış ve neşirleri sayesinde ilk döneme ait bilgiler, geleneksel literatürün ve muhaddislerin lehinde olmak üzere yeni delillerle ispatlanmıştır.⁶¹ Hamidullah, aynı zamanda İslâm tarihi ve Siyer ilmindeki yanlış yönlere gidişin önünü büyük oranda keserek, eserleriyle, oryantalistlerin iki asırdır aralıksız sürdürdükleri yalan yanlış kurgulara son vermiş ve bunların bilimsel değerden uzak olduğunu

⁵⁶ A. Osman Koçkuzu, “Hatıralarla Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 2005, 234-235.

⁵⁷ Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri”, 45-46.

⁵⁸ Abdülhamit Birışık, “Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, (2005), 57.

⁵⁹ Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri”, 45.

⁶⁰ İhsan Süreyya Sırma, “[Siretu İbn İshâk, Haz.: Muhammed Hamidullah, 1976, 395 s.]”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (1977), 359.

⁶¹ İbrahim Hatiboğlu, “Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamîdullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, (2005), 127.

açıkça ortaya koymuştur.⁶² Ayrıca hukukçu sıfatıyla doğası gereği, aklen ispat edilememiş herhangi bir şeyi kabul etmesinin kendisinden beklenmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶³

Hamidullah, birtakım ihtilaflı konular birileri tarafından alınıp istenildiği yöne tarafgirane çekilir düşüncesiyle Resûlullah'ın gizli kalmış bir durumunun olmasını istememiş ve bunların asıllarının Müslümanlarca ortaya çıkarılması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁴ Ayrıca İslâmî muhitteki bazı yazarların münakaşalı mevzuları hiç ele almadıklarını ve üstünü örtme tarafını tuttuklarını, Batılıların her meseleyi tetkik edip görüş beyan ettiklerini, eksik bilgileriyle yanlış neticelere ulaştıklarını, Müslüman olarak bizlerin böyle meselelerde değerlendirmeler yapması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁵

Nurettin Topçu⁶⁶ da “Âlimin ağırbaşlılığını, ilim düşünüşündeki tarafsızlığı, durmadan faal olduğu halde hükümler vermede şayan-ı hayret sabra sahip olan zekânın bu harikasını, ilim zihniyetinin henüz kökleşmediği hayat sahnemizde, hatta fikir âlemimizde en güzel örnek ve ilim ahlâkının temellerinden biri olarak tebrik ve takdir etmemek kâbil değildir.”⁶⁷ ifadeleriyle Hamidullah'a olan hayranlığını dile getirmiştir.

Bütün kitapları, İslâmî ilimler alanında araştırma yapanlar için kaynak ve el kitabı sayılacak derecede ansiklopedik bir âlim olan Hamidullah,⁶⁸ mezhepsizlikle itham edilmiştir. Ancak o, amelî açıdan Şafîî, itikadî açıdan Ehl-i sünnet üzeredir. Ehl-i sünnet görüş ve

⁶² Abdulkadir Macit, “‘İslâm Âleminin İlk ve Son Şarkiyatçısı’ Muhammed Hamidullah’ı Yeniden Düşünmek”, *Derin Tarih Özel Sayı 26* (Aralık 2023), 177.

⁶³ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 1/XIX.

⁶⁴ Salih Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, *Hayatlarıyla Yol Gösterenler* (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2005), 109.

⁶⁵ Salih Tuğ, “İlimle Dolu Zor Bir Hayat”, *Altınoluk* 204 (Şubat 2003), 17. Tuğ, “İlimle Dolu Zor Bir Hayat”, 18; Salih Tuğ, “Hatıralarla Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, (2005), 227.

⁶⁶ 1909'da İstanbul'da doğan Nurettin Topçu, bir fikir adamı, ahlâk felsefecisi, aynı zamanda *Hareket* dergisinin kurucusudur. Nurettin Topçu'nun coğrafya olarak Anadolu'yu, tarih ve kültür olarak Selçuklu-Osmanlı tecrübesini merkeze alan, buradan en geniş ve belirleyici daire olarak İslâm'a ve özellikle tasavvufa intikal eden, Batı dünyasına ve insanlık tecrübesine uzanan bütüncül bir düşünce dünyası vardır. Meselelere ahlâk üzerinden yaklaşmış, Cumhuriyet devri Türk felsefecileri ve aydınları arasında ahlâk konusunda en çok yazı kaleme alan ve bu alandaki vurgularını bütün hayatı boyunca sürdüren kişi olmuştur. Ayrıca Avrupa'ya tahsile giden Türkler arasında ahlâk üzerinde çalışan ilk öğrenci ve Sorbonne'da felsefe doktorası veren ilk Türk Nurettin Topçu'dur. Onun doktora ve doçentlik tezleriyle felsefe grubu için hazırladığı ders kitapları dışındaki eserleri, çoğu sağlığında olmak üzere makalelerinden derlenerek hazırlanmıştır. 1975 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. bkz. İsmail Kara, “Nurettin Topçu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TGV Yayınları, 2012), 41/248-253.

⁶⁷ Kara, “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri”, 107-108. Nurettin Topçu, “Hz. Peygamber'in Savaşları”, *Yeni İstiklâl*, 18 Mart 1963.

⁶⁸ İhsan Süreyya Sırma, “Üstad Muhammed Hamidullah'ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi”, *Bilgi ve Düşünce* I/4 (Ocak 2003), 110.

uygulamaları dışında fikriyatı olmamış, ancak ilim açısından hem Sünnî hem de Şîî âlimlere değer vermiştir.⁶⁹

Müslümanlığı, fitrata uygun bir metotla muhataplarına arz eden Hamidullah'ın hedefi Batı insanına İslâm'ın tamamını daha iyi tanıtılabilmektir.⁷⁰ Hayatını dinî ve akademik çalışmalara adanmış ve üretken bir yazar olan Hamidullah, yazılarında zengin malzeme kullanarak İslâmî çalışmaların neredeyse tamamını ele almış, İslâmî ilimlerin tüm ana dallarına farklı dillerde katkıda bulunmuştur.⁷¹ Hamidullah'ın yetiştiği, kuruluşunda bulunduğu veya ilişki içerisinde olduğu kurum ve teşkilatlara bakıldığında bunların sadece ilmî maksatlarla oluşturulan veya toplumun ıslahına ve İslâm hakkında sağlıklı bilgiler alınmasına yönelik faaliyet yapan kurumlar olduğu görülür.⁷² Hamidullah, ilmî-fikrî sahalardaki müspet gelişmelere şu veya bu ölçüde katkıda bulunmak isteyen bir davetçi, bir teşvikçi olmak istemiş, bunları vazife bilmiş⁷³ ve topluma karşı olan sorumluluğunu “Fikrî Bekçi” kimliğiyle tanımlamıştır.⁷⁴ Aynı zamanda İslâm hakkında kitaplar yazan, güya tarafsız gibi görünen oryantalistlerin kitaplarını okumuş, onların hatalarını bir mektupla kendilerine bildirmiş ve sonraki baskıda düzeltmelerini rica etmiştir. İslâm konusunda çok titiz olan Hamidullah, İslâm'a toz kondurulmasına müsaade etmemiştir.⁷⁵ Ayrıca eserlerinden telif ücreti almamış,⁷⁶ kendisine verilmesi gereken ücretin, kitaplarının fiyatlarının indirimine yansıtılmasını istemiştir.⁷⁷ Zira o, bunları Allah yolunda cihad olarak görmüştür.⁷⁸

Dünyanın birçok kütüphanesinin raflarınca aşına bir şahsiyet olan Hamidullah,⁷⁹ hem Doğu hem de Batı kütüphanelerinde çok zaman geçirdiğinden, Araplar tarafından “Kütüphanelerin Köstebeği” şeklinde isimlendirilmiştir.⁸⁰ Çalışmalarının bir sonucu olarak “XX. yüzyılın

⁶⁹ Tuğ, “Hatıralarla Hamidullah”, 225.

⁷⁰ Zekeriya Güler, “Muhammed Hamidullah'ın Kişiliği ve Araştırmaları Üzerine Ali Osman Koçkuzu ile”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (2004), 154-155.

⁷¹ Samee-Ullah Bhat, “Life and Works Of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview”, *Qudus International Journal of Islamic Studies* 6/1 (2018), 61.

⁷² Bırışık, “Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, 72.

⁷³ Kara, “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri”, 75.

⁷⁴ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 9.

⁷⁵ Cemal Aydın, “Râhibeyi Bile Müslüman Eden Kitap: İslâm'a Giriş”, *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarîf Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 155-156.

⁷⁶ Avcı, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”, 224-225.

⁷⁷ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 14.

⁷⁸ Aydın, “Râhibeyi Bile Müslüman Eden Kitap: İslâm'a Giriş”, 155.

⁷⁹ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 17.

⁸⁰ Ramazan Altınay, “Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Haziran 2000), 266.

Taberî'si"⁸¹ unvanını almaya hak kazanmıştır.⁸² Hurşit Ahmed'e göre Hamidullah, ilmî araştırmalarında kullandığı yöntemler bakımından, İmam Gazâlî'nin (ö. 505/1111) Yunan felsefesine hâkim olması gibi, şarkiyatçıların araştırma yöntemlerinin kalitesine ulaşmış, İslâm âleminin ilk ve son şarkiyatçısıdır. Ayrıca Şeyh Akîk er-Rahman, Hamidullah'ı İslâm'ın Batı'daki büyükelçisi addetmiştir.⁸³ Uluslararası bir kişilik olarak ilim dünyasında mümtaz bir yere sahip, yalnız İslâm kültürünün değil Batı kültürünün de kendisine çok şey borçlu olduğu, Asyalı ama ömrünü Avrupa'da geçirmiş ve Amerika'da bu dünyaya gözlerini kapamış bir âlimdir.⁸⁴

Hamidullah'ın öğrettiği en önemli mesaj "Resûlullah gerçek manada nasıl sevilir?" olmuştur.⁸⁵ O, muhafazakâr olmakla beraber, taassubun İslâm dünyasını geri bıraktığı ve düşmanlarının esiri yaptığı kanaatinden hareketle mutaassıp değildir.⁸⁶ Abdestsiz dolaşmayan, namazı vaktinde kılan, İstanbul'da denk geldiği dönem kurbanını orada kesen, diğer zamanlarda ise vekâleten kurbanını kestirerek ibadetlerinde de titizlik gösteren, kendisi ile ilgili methiyeleri dikkate almayıp ciddi tenkitlere önem veren bir âlimdir.⁸⁷ Ömrünü ilme vakfeden Hamidullah'ın hayatının esaslarını, ilim tahsili, ilim tedrisi, ilim telifi ve rihle-i ilim oluşturmuştur.⁸⁸ Onun ıslah teşebbüsünden, muhacir vafından ve rehber karakterinden yalnız Müslümanlar faydalanmakla kalmamış, birçok gayri müslim onun vasıtasıyla mühtedi olmuş, birçok müsteşrik ise onun çok yönlü ilim tecrübesinden ve sağlam şahsiyetinden etkilenmiştir.⁸⁹ Ayrıca pek çok Katolik rahibinin de Müslüman olmasına vesile olmuştur.⁹⁰

Metodu ve Kaynakları

⁸¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923). *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* adlı eserleriyle tanınan müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih. bkz. Mustafa Fayda, "Muhammed b. Cerîr Taberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: YDV Yayınları, 2010).

⁸² Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 25.

⁸³ Mehmet Özçelik (ed.), *Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi Eserinin Siyer İlmîne Katkıları (makaleler)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2011), 35-36.

⁸⁴ Şafak, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002): Hayatı, Eserleri, Hakkında Söylenenler ve Bazı Konulardaki Görüşleri", 634.

⁸⁵ Muhammed Emin Yıldırım, "Bir Peygamber Sevdalısı Muhammed Hamidullah", *Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi Eserinin Siyer İlmîne Katkıları (Makaleler)*. (İstanbul: Siyer Yayınları, 2011), 23.

⁸⁶ İsmail Yakıt, "Çağdaş Bir İslâm Düşünürü ve Türk Dostu: Muhammed Hamidullah", *Hatıralarıyla İz Bırakanlar* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2016), 203.

⁸⁷ Tuğ, "İlimle Dolu Zor Bir Hayat", 19.

⁸⁸ Yunus Ballı, "Muhammed Hamidullah'ın Disiplinlerarası Yaklaşımının Yazım Tarzına Tesiri", *7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, 9-12 Mayıs 2018, Burdur 2* (2019), 253.

⁸⁹ Zekeriya Güler, "Muhammed Hamidullah'ın Ardından: 'Ne Mutlu O Gariplere!' Hadisinin Düşündürükleri", *Yedi İklim* 16/157 (2003), 61.

⁹⁰ Mehmet Görmez, "Hamîdullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi", *İslâmiyât (Kitâbiyât, Bülten)* 5/4 (2002), 5.

Muhammed Hamidullah, ilmî kimliği, kaynaklara ve yabancı dillere vukufu, bilimsel çalışma yöntemi, fikirleri, modern ve orijinal görüşler ortaya koyması; bazı konulardaki tutuculuğu, sade ve sûfiyane hayatı ile modernlik ve gelenekçiliğin bir kompozisyonu olarak görülmüştür.⁹¹ O, ne moderniteye göre ve modernite için ne de modernite karşısında tavır almıştır. İslâm'da özgün olanı ortaya koymaya, birikimlerinden beslenerek, Avrupa'yı da insanlığın tecrübelerinden bir tecrübe olarak görerek İslâm dünyasının karşı karşıya kaldığı meydan okumalar karşısında İslâm'ın temel esasları ve Resûlullah'ın en güzel örneği (üsve-i hasene) merkezinde meseleleri yeniden ele almaya gayret göstermiştir.⁹² Yorum ve değerlendirmelerinde Doğu'nun zenginliğinden beslendiği gibi, Batı'nın usûl ve yöntemlerinden de istifade etmiştir.⁹³ Böylece çağdaşlaşma problemi ile karşı karşıya kalan modern entelektüellere, Müslüman kalarak Doğu-Batı çatışmasını aşma ve klasik kaynaklarla barışık kalma yollarını da göstermiştir.⁹⁴

Hamidullah, uzun bir müddet Batı'da yaşamasına rağmen İslâm tarihine bir oryantalist gözüyle bakmamış, tam tersine Batılılara, bir taraftan özellikle İslâm tarihi ve Siyer hususunda ortaya attıkları iddialar karşısında hakikate dair deliller sunmaya, diğer taraftan İslâm'ı tebliğde bulunmaya çaba göstermiştir.⁹⁵ Eserlerini kaleme alırken Batılılara yaranma gibi bir kasıtlı bir yöntem izlememiş, konuları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele almış, kendi görüşlerini delilleriyle ifade edip hiç kimseyi kendi görüşünü kabul etmeye zorlayamayacağını belirtmiştir.⁹⁶ Ayrıca İslâm dışındaki dinlerle ilgili değerlendirmelerinde cedel ya da reddiye üslûbu kullanmamış, gayri müslimlere yönelik satırlarında, sanki bir "te'lif-i kulûb" yapmak istediğini hissettirmiştir. İslâm tarihi ve diğer konularda olduğu gibi karşılaştırmalı dinler tarihi ile ilgili konularda da ilâhî olanı kendi gerçekliğinde, insani boyutu ise abartıdan uzak, duygusallaştırmadan ele almıştır.⁹⁷

Hamidullah'ın peygamber tasavvuru sadece siyer ve İslâm tarihi sahasında değil, uzmanlık alanı olan hukuk ve devletlerarası hukuktan sosyal tarihe, hadisten kelâma, müesseseler tarihinden din anlayışına kadar pek çok alanda etkili olmuş ve bu alanlardaki fikirlerine zemin teşkil etmiştir. O, Resûlullah'ı, insanlar için güzel bir örnek olarak nitelendiren ayet,⁹⁸ çağlar üstü şahsiyeti ve

⁹¹ Yakıt, "Çağdaş Bir İslâm Düşünürü ve Türk Dostu: Muhammed Hamidullah", 204.

⁹² Macit, *Muhammed Hamidullah Modern Bir Müslüman Âlimin İlmi Portresi*, 53.

⁹³ Sevim Uluhan, "20. Yüzyılın Yetiştirdiği Bir İslâm Âlimi Olarak Muhammed Hamidullah ve Din Anlayışı", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı -IV (İlahiyat) 14-17 Mayıs 2015, Kütahya*, (2015), 85.

⁹⁴ Macit, "İslâm Âleminin İlk ve Son Şarkiyatçısı' Muhammed Hamidullah'ı Yeniden Düşünmek", 181.

⁹⁵ Macit, Abdulkadir, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 75.

⁹⁶ Tuğ, "Hatıralarla Hamidullah", 227.

⁹⁷ Bülent Şenay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, (2005), 222.

⁹⁸ Ahzâb 33/21. *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011).

öğretisi çerçevesinde konu edinmiştir. Ayrıca Resûlullah'ı daha önceki peygamberlerin bir devamı ancak bir başkasının gönderilmesine gerek duyulmayacak ölçüde mükemmel bir tebliğin son temsilcisi olarak görmüş, onu resul olduğu kadar kul olarak da değerlendirmeye çalışmıştır.⁹⁹

Sade bir üslûp kullanan Hamidullah'ın tetkik yöntemi, bilgiyi ilk kaynağından alma, gerçeğe uygun bir ilk dönem tasavvuru için bütün verilerden faydalanma, İslâmî kaynaklara umûmî anlamda itimat, sahâbe ve âlimlere güven, ilimlere ve kaynaklara yapısal yaklaşım, temkinli bir dil, aklî-mantıkî tahliller yapma gibi nitelikler taşır.¹⁰⁰ O, kullandığı kaynaklarda nakledilen bilgiler arasında bir tutarsızlık ve zıddiyet ile karşılaştığında mantığını kullanmak suretiyle bunlardan hangisinin daha uygun veya hangisinin akla daha yakın olduğu konusunda tercihler yapmıştır. Bu tercihi, konunun cazibesine, hatta Müslüman halkların taşıdığı bazı anlayışlara aykırı düşse de bu yolda yürümekten vazgeçmemiştir.¹⁰¹

Hamidullah, eserlerini bizzat içinde yaşadığı ve yakından tanıdığı farklı dünyaların ve inanış biçimlerinin kendisine kazandırdığı birtakım tecrübeler, değişik insan psikolojileri ve toplum yapıları hakkındaki derin bilgisi dolayısıyla farklı bir üslûpla kaleme almıştır.¹⁰² Onun İslâm medeniyeti düzlemindeki bu çok boyutlu yöntemi, eğitim gördüğü farklı çevrelerin ve tanıma imkânı bulduğu farklı kültürel ortamların kendisine kazandırdığı tecrübelerin bir ürünüdür.¹⁰³

Çalışmalarının önemli bir kısmı İslâm hukuku ile ilgili olan Hamidullah'ın bu alana yoğunlaşmasında Batılı müsteşriklerin İslâm'a daha çok İslâm hukuku üzerinden saldırımları ve İslâm medeniyetinin birçok meziyet ve üstünlüğünün en bariz şekilde İslâm hukuk müktesebatında ortaya çıkması etkili olmuştur.¹⁰⁴ Hamidullah, üzerinde çalıştığı konu ile ilgili Doğu'da ve Batı'da yapılan çalışmaları da göz önünde bulundurmuş, bu çalışmalardan bazen doğrudan yararlanmış bazen de bunları tenkit ve tashih etmiştir. İslâm tarih yazımında ele aldığı konuları incelerken çeşitli yardımcı ilimlere başvurmuş, özellikle Resûlullah dönemindeki gazvelerin cereyan ettiği meydanlar hakkında bilgi vermek için harita ve kroki çizimi konusunda özel dersler almıştır.¹⁰⁵

⁹⁹ Aygül Düzenli, *Muhammed Hamidullah* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2023), 105-107.

¹⁰⁰ Hatiboğlu, "Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamidullah", 128.

¹⁰¹ Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah", 271.

¹⁰² Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah", 267.

¹⁰³ Hatiboğlu, "Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamidullah", 128.

¹⁰⁴ Sahip Beroje, "Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlimine Katkıları", *Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 308.

¹⁰⁵ Avcı, "Muhammed Hamidullah'ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri", 199.

İslâm kültür ve medeniyetinin Batı'ya etkisinin bilimsel araştırmalarda gözükmesini isteyen Hamidullah,¹⁰⁶ tarihî süreci anlatırken, konu başlıklarını numaralandırarak bir sonuca varmış, âdeta bir kazı yapar gibi ilerlemiş, zamanla ulaştığı yeni bilgileri de eklemiştir.¹⁰⁷ Bununla birlikte bazı geçmiş kaynaklarda Resûlullah'a aitmiş gibi gösterilen mektupların onun adına uydurularak toprağa gömüldüğünü ve bir süre sonra çıkartıldığını bir arkeolog misali tespit etmiş ve bu konuda siyer yazıcılarına uyarılarda bulunmuştur.¹⁰⁸

Hamidullah'ın düşüncesinin gelişiminde üç şehrin hikâyesinin (Haydarâbâd, Paris ve İstanbul) birikimi olmakla beraber o, bu üç medeniyet havzası merkezli gerçekleştirdiği ilim seyahatleri ile 20. yüzyılın en nadide rihle örneklerinden birini sergilemiştir.¹⁰⁹ Ayrıca bu üç şehrin birikimini ve tecrübesini ilmî ve fikrî açıdan mezcetmiştir. Bu hal onun düşüncesinde geleneksel ile modernin, klasik ile çağdaşın itidale kavuştuğunun ve her ikisinin de birbirini tamamlayan unsurlar olduğunun açık bir göstergesidir.¹¹⁰

İslâm tarihine, siyere ve hadislere yeni bir okuma getiren Hamidullah,¹¹¹ rivayete dayalı yöntemler kullanmaları açısından hadis ve tarih ilimleri arasında yakın bir ilişki bulunduğunu belirtmiştir.¹¹² Aralarında hiçbir ayırım gözetmeksizin ve derecelendirmeye gitmeksizin hadis kaynaklarındaki rivayetleri delil saymış ve fakihlerin istidlâl esaslı tetkiki yerine gerçekçi bir Resûlullah tasavvuru sunmada, hadislerin en sağlam deliller olduğunu savunmuştur.¹¹³ İlim dünyasına getirdiği yeni metot ve yaklaşım tarzıyla, her şeyden önce niçin siyer yazılması gerektiği sorusunu sormuş, buna verdiği cevaplarla bütün siyer araştırmalarını temellendirmeye çalışmış¹¹⁴ ve kronolojik bir siyer aktarımından ziyade sistematik, konu merkezli bir siyer araştırması gerçekleştirmiştir.¹¹⁵

Onun siyer araştırmalarına getirdiği yenilikler; Resûlullah'ın hayatını menkıbevî üslûptan kurtarıp rasyonel bir şekilde ele alması ve konuları aklî izahlarla anlatmaya çalışması, Resûlullah'ı Müslümanlara ve bütün insanlığa takdimde mucize boyutundan ziyade insanî yönünün ve getirdiği

¹⁰⁶ Yakıt, "Çağdaş Bir İslâm Düşünürü ve Türk Dostu: Muhammed Hamidullah", 195-197.

¹⁰⁷ Haksal, "Muhammed Hamidullah: Büyük Bir 'İslâm Âlimi'", 10.

¹⁰⁸ Metin Önal Mengüşoğlu, "Muhammed Hamidullah'a Dair Kısa Hatırlamalar", *Umran* 340 (2022), 31.

¹⁰⁹ Macit, *Muhammed Hamidullah Modern Bir Müslüman Âlimin İlmi Portresi*, 27.

¹¹⁰ Macit, "İslâm Âleminin İlk ve Son Şarkiyatçısı' Muhammed Hamidullah'ı Yeniden Düşünmek", 172.

¹¹¹ Kâmil Yeşil, "Muhammed Hamidullah'ı Tanımak", *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 15.

¹¹² Yaşaroğlu, *Muhammed Hamidullah*, 27.

¹¹³ Hatiboğlu, "Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamîdullah", 134.

¹¹⁴ Apak, "Bir Siyer Âlimi Olarak Muhammed Hamîdullah", 187.

¹¹⁵ Yıldırım, "Bir Peygamber Sevdalısı Muhammed Hamidullah", 24.

dinî öğretinin öne çıkarılması hususu olmuştur.¹¹⁶ Hamidullah, siyer çalışmalarında önceki dönemlerden kendisine ulaşan rivayetler ile iktifa etmeyip şahsî gözlem metodunu da kullanmıştır. Bu esnada karşılaştığı bölge sakinlerine oranın eski tarihi ile ilgili sorular sorarak araştırmasında yerel kültürün kaynaklarından ve bölge sakinlerinin gözlem ve bilgilerinden de istifade etmiştir.¹¹⁷

Çalışmalarında, bütünsellik, derinlik, rasyonellik ve samimiyet gibi hususların anlamlı bir bütün oluşturduğu görülen Hamidullah, eserlerinde, gerekli bilgilerin mevcudiyeti halinde ilk kaynaklara müracaat etmiş ve basılı eserler yanında el yazması nüshaları, hatta ünik nüshaları da kullanmıştır.¹¹⁸ Ayrıca onun Ebû Hüreyre'nin (r.a) (ö. 58/68) öğrencisi Hemmâm b. Münebbih'in sahîfesini neşretmesiyle, şifahî rivayetlerin aktarılmasının ilk dönemlere ait verilere ulaşmada uygulanan tek yöntem olmadığı ispatlanmıştır. Böylece oryantalist Ignaz Goldziher'in, rivayetlerin toplumun ihtiyaçlarına göre sonradan uydurulup şifahen nakledildiği iddiasının aksine yazılı rivayetten de destek alan bir hadis aktarma yönteminin bulunduğu anlaşılmıştır.¹¹⁹

Hamidullah, bazı kitaplarında dipnot veya kaynakçaya yer verirken bazılarında ise ikisinden herhangi birine yer vermemiştir. Kaynakça ve dipnot kullandığı eserlerin dilinin ve içeriğinin daha akademik olduğu, daha kapsamlı bilgiler içerdiği ve bu eserlerin, alanının uzmanlarına ya da uzmanlaşma ihtiyacı duyan kişilere uygun olarak hazırlandığı görülmektedir. Kaynakça ve dipnot kullanmadığı eserler ise yeni bir şeyler öğrenmek isteyen kitleler için hazırlanmış ve daha çok başucu kitabı şeklinde tasarlanmıştır. Ayrıca bu eserler onun özellikle konferans ve ders sunumlarının ilgili kişilerce kaleme aldığı eserler olarak da görülmektedir.¹²⁰

Hamidullah, eserlerinde İslâm tarihinin birincil kaynakları arasında yer alan Kur'ân-ı Kerîm, hadis külliyatı, siyer, ensâb ve tabakât kitapları, şiirler, umûmî tarihler, tefsir ve fıkıh eserlerinin yanı sıra; kitâbeler, mektuplar, tabletler, dinar ve dirhem gibi dönemin para birimleri, folklorik unsurlar ile arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulara da yer vermiştir.¹²¹ Hamidullah'a göre ilk devirden bize intikal eden vesikalar öncelikle resmî ve gayri resmî vesikalar, İslâm'a davet mektupları, ahitnâmeler, emannâmeler ve siyasî belge türünden verilerdir.¹²²

¹¹⁶ Apak, "Bir Siyer Âlimi Olarak Muhammed Hamîdullah", 190-191.

¹¹⁷ Adem Apak, "Muhammed Hamidullah'ın Siyer İlmine Katkıları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004), 58-59.

¹¹⁸ Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah", 269.

¹¹⁹ Yaşaroğlu, *Muhammed Hamidullah*, 27.

¹²⁰ Macit, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 144-145.

¹²¹ Macit, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 69.

¹²² Hatiboğlu, "Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamîdullah", 131.

1.1.3. Eserleri

1924 yılında yayın hayatına başlayan Muhammed Hamidullah, eserlerini çoğunlukla Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak kaleme almıştır. Çalışmalarının sayısı hususunda farklı görüşler vardır. M. Kâmil Yaşaroğlu ve Casim Avcı, 40 civarında kitabı ve 700 civarında makalesinin olduğunu ifade ederken;¹²³ Nadira Mustapha, Hamidullah'ın yedi dilde 1000 makale ve 174 kitabının mevcut olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca “*Dr. Hamîdullah'ın Çeşitli Dillerde Kitap ve Makalelerinin Kataloğu*” adlı çalışmasında Hamidullah'ın eserlerini derlemiş ve 46 sayfalık bu çalışmayı 2002 yılında Kanada Montréal McGill Üniversitesi'nde sunduğu “*Muhammed Hamîdullah ve İslâmî Anayasa Hukuku*” başlıklı yüksek lisans tezine ek olarak dâhil etmiştir.¹²⁴ Ayrıca Salih Tuğ tercümesini yaptığı *İslâm Peygamberi* kitabının ikinci cildinin sonunda Hamidullah'ın çeşitli dillerdeki çalışmalarının geniş bir listesini sunmuştur.¹²⁵

Hamidullah'ın çalışmaları; telif ettiği eserler, neşrettiği eserler, tercüme ve makaleler şeklinde gerçekleşmiştir.¹²⁶

a. Telif Eserleri

1. *Quran in Every Language* (Hyderabad-Deccan 1936, 1939). Bütün Kur'an tercümelerinin bibliyografik bir listesi olup Fâtiha sûresinin çeşitli dillerdeki çevirilerini ihtiva etmektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in farklı dillere tercümesi meselesini tarihsel ve ilmî yönleriyle ele almaktadır. Kur'an tercümelerinin meşruiyet tartışmalarını, tarihsel süreçte ortaya çıkan çeviri faaliyetlerini ve bu çevirilerin tefsirle olan ilişkisini incelemektedir.

2. *Mecmû'atü'l-veşâ'iki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râside* (Kahire 1941, 1956; Beyrut 1965, 1983, 1985, 1987).¹²⁷ Doktorasının malzemesini oluşturan idarî-siyasî belgelerin neşridir. Müellif, eserin her yeni baskısında bulduğu belgeleri eklemek suretiyle çalışmasını geliştirmiştir. Kitabın Resûlullah ve Raşid Halifeler dönemiyle ilgili bölümü Vecdi

¹²³ Avcı, “Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah”, 224-225; Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri”, 47.

¹²⁴ Bkz. Nadira Mustapha, *Muhammad Hamidullah and Islamic Constitutional Law (basılmamış yüksek lisans tezi)* (Montreal McGill University the Institute of Islamic Studies Faculty of Graduate Studies and Research, 2002), 161-206.

¹²⁵ *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 2003), 2/1159-1169.

¹²⁶ Hamidullah'ın farklı dillerde çok fazla çalışması bulunması nedeniyle, burada çoğunlukla Diyanet İslâm Ansiklopedisi ve İslâm Peygamberi adlı eseri esas alınarak belirtilmiştir.

¹²⁷ Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-veşâ'iki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râside* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001).

Akyüz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râsîdîn Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*, İstanbul 1997).

3. *The Muslim Conduct of State* (Hyderabad-Deccan 1942; Lahore 1945, 1953, 1962, 1979).¹²⁸ İslâm devletler hukukuna dair olup ilk defa 1941-1942 yıllarında *Islamic Culture* dergisinde yayımlanmıştır. Eserde Hamidullah'ın Bonn Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezi de yer almaktadır. *Islamic World Inter-State Relations* adıyla da yayımlanan kitabı (New Delhi 2001) Kemal Kuşçu (İstanbul 1963; Ankara 1979) ve Hamdi Aktaş (İstanbul 1998) *İslâm'da Devlet İdaresi* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.

4. *The Battlefields of the Prophet Muhammad* (Woking 1953; Hyderabad-Deccan 1972).¹²⁹ İlk olarak 1952 ve 1953'te *The Islamic Review* dergisinde (London) neşredilen eser *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları* adıyla Türkçe'ye (Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1962, 1972, 1981, 1991), *Resûl-i Ekrem der Meydân-ı Ceng* ismiyle Farsça'ya (Çev. Seyyid Gulâm Rızâ, Tahran 1956, 1970) tercüme edilmiştir.

5. *Le Saint Coran* (Paris 1959, 1989). Kur'an-ı Kerîm'in Müslüman bir âlim tarafından yapılan ilk Fransızca çevirisi olup aynı zamanda Kur'an'ın bir Batı dilinde en çok okunan tercümesidir. Baş tarafında Kur'an tarihi hakkında bilgilerle Batı dillerindeki Kur'an çevirilerinin listesini içeren bir giriş yer almaktadır. Bir tür tefsiri tercüme özelliği taşıyan meâlde açıklamalar çoğunlukla notlar şeklindedir. Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık tarafından *Aziz Kur'an* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eserin (İstanbul 2000) daha önce yalnız giriş kısmının çevirisi yapılmıştır (*Kur'an-ı Kerîm Tarihi: Bir Deneme*, Çev. Mehmet Sait Mutlu, İstanbul 1965; Ankara 1991 [Macit Yaşaroğlu'nun *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası* ile birlikte]; *Kur'an-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümeleri*, ilâvelerle birlikte Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993).

6. *Introduction to İslâm* (Hyderabad-Deccan 1957, *Initiation à l'Islam*, Paris 1963). Hamidullah bu eserini, İslâm hakkında güvenilir bilgi edinme ihtiyacına cevap vermek amacıyla yazdığını belirtir. Yirmiden fazla dile çevrilen ve pek çok kişinin İslâm'ı benimsemesine vesile olan kitap Kemal Kuşçu (İstanbul 1961, 1965, 1973) ve Cemal Aydın (Ankara 1996) tarafından *İslâm'a Giriş* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

¹²⁸ Muhammad Hamidullah, *The Muslim Conduct of State* (Lahor: Ashraf Publication, 1953).

¹²⁹ Muhammed Hamidullah, *Hazreti Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları: "İslâm harp tarihine dair bir tetkik"* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1981).

7. *Muhammad Rasulullah* (Hyderabad-Deccan 1974). Salih Tuğ (*Resûlullah Muhammed*, İstanbul 1973, 1992) ve Ülkü Zeynep Babacan (*Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, İstanbul 2001) tarafından Türkçe'ye tercüme edilen eser, Resûlullah'ın hayatını ve misyonunu tarihî, sosyolojik ve teolojik açıdan ele alan bir çalışmadır. Hamidullah, bu eserde klasik siyer literatürünün yanı sıra modern tarih ve belge araştırmalarından da yararlanarak Resûlullah'ın hayatını ilmî bir metot çerçevesinde incelemiştir.

8. *el-Bokhari, les tradition İslâmiques (tome-5). Introduction et notes correctives de la traduction française de Octave Houdas et William Marçais* (Paris 1401/1981). Buhârî'nin (ö. 730/1330) *el-Câmi 'u's-şahîh*'inin iki şarkiyatçı tarafından yapılan Fransızca çevirisindeki yanlışları göstermek üzere kaleme alınmıştır. Hamidullah bu eserinde hem Batılı oryantalistlerin hadis anlayışındaki metodolojik eksiklikleri hem de tercüme hatalarını sistematik bir şekilde ele almıştır.

9. *The Emergence of Islam*. Hamidullah'ın, hicretin 1400. yılı kutlamaları çerçevesinde Pakistan'ın Bahâvelpûr şehrindeki İslâm Üniversitesi'nde verdiği on iki konferansından oluşmaktadır. Bu metinler ilk defa *Huṭabât-ı Behâvelpûr* adıyla Urduca (1981, 1985), bazı değişikliklerden sonra İngilizce (Çev. Afzal Iqbal, Islamabad 1993) olarak yayımlanmıştır. Eseri Murat Çiftkaya *İslâm'ın Doğuşu* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1997).

10. *Six originaux des lettres diplomatiques du prophète de l'İslâm* (Paris 1985, *Hazret-i Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Çev. Mehmet Yazgan, İstanbul 1998). Bu belgeler, Resûlullah'ın Mukavkıs (Mısır meliki)'a, el-Ahsa valisi el-Münzir'e, Necaşi (Habeşistan kralı)'ye, Herakleios (Bizans imparatoru)'a, Kisra (İran hükümdarı)'ya ve Uman meliki Ceyfer ve Abd'e gönderilen mektuplarıdır. Eser, adı geçen şahıslara gönderilen mektupların "paleografik ve tarihi" incelemesini konu edinmekle birlikte Arap yazısının tarihini de kapsamaktadır. Hamidullah, aynı zamanda bu mektupların sahte olup olmadıklarını da tartışarak, konuya açıklık kazandırmaya çalışmaktadır.¹³⁰

11. *Le grand livre de la conduite de l'état* (I-IV, Ankara 1989-1991). Muhammed eş-Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-kebîr* adlı kitabının Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) yaptığı şerhle birlikte Fransızca'ya tercümesidir. UNESCO adına hazırlanan, ancak bu kurum tarafından yayımlanamayan tercümeyi Türkiye Diyanet Vakfı neşretmiştir

¹³⁰ Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah", 285.

12. *İmâm-ı Âzâm ve Eseri* (Çev. Kemal Kuşçu).¹³¹ Eser hem biyografik hem de metodolojik yönleriyle Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) fikrî katkılarını analiz etmekte ve İslâm hukuk tarihindeki konumunu ortaya koymaktadır. Ayrıca onun metodolojisini yalnızca tarihsel bağlamda değil, günümüz hukuk düşüncesiyle ilişkili olarak da yorumlamıştır.

13. *İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku* (Çev. Kemal Kuşçu).¹³² Hamidullah bu eserinde İslâm hukuk sistemi ile Roma hukuku arasındaki ilişkileri tarihsel ve mukayeseli bir çerçevede ele almış, İslâm hukukunun özgünlüğünü vurgulamış ve Roma hukukunun dünya hukuk tarihi içindeki konumunu değerlendirmiştir.

14. *Le prophète de l'Islam: Sa vie et son oeuvre* (I-II, Paris 1959, 1978, 1979; *İslâm Peygamberi*, Çev. M. Sait Mutlu – Salih Tuğ, İstanbul 1969, 1972; Çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980, 1990, 2003; Çev. Mehmet Yazgan, İstanbul 2004).¹³³

Muhammed Hamidullah'ın farklı dillerde ve daha az hacimli kitapçık tarzında kaleme aldığı çok sayıdaki eseri de mevcuttur. Bunların başlıcaları şunlardır:

1-Daily Life of a Muslim (Islamabad 1989);

2-Economic System of İslâm (Islamabad 1989);

3-The Muslim Women (Islamabad 1989);

4-Spiritual Life in İslâm (Islamabad 1989);

5-Status of Non-Muslim in İslâm (Islamabad 1989).

Ayrıca Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde okuttuğu bazı derslerin notları *İslâm Tarihine Giriş* (Çev. Ruhi Özcan, İstanbul, ts.) ve *İslâm Müesseselerine Giriş* (Çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992), aynı fakültede verdiği çeşitli konferansların tercümeleri de *Misafir Prof. Dr. M. Hamîdullah'dan Konferanslar* adıyla (Çev. Zahit Aksu, baskı yeri ve tarihi yok) basılmıştır.

b. Neşirleri

1-Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh* (I-II, Dımaşk 1384-1385/1964-1965 [Fransızca olarak kaleme alınmış uzun bir girişle birlikte]);¹³⁴

¹³¹ Muhammed Hamidullah, *İmâm-ı Âzâm ve Eseri* (İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1963).

¹³² Muhammed Hamidullah, *İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku*. (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1964).

¹³³ İleride detaylı bir şekilde izah edilecektir.

¹³⁴ Muhammed b Ali Ebü'l-Hüseyin el-Basri, *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh* (Damas (Dımaşk): Institut Français de Damas, 1964). Eserin başına Muhammed Hamîdullah tarafından Fransızca olarak kaleme alınan ve fıkıh usulü,

2-İbn İshak, *es-Sîre (Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-meğâzî*, Rabat 1976);

3-Reşîd b. Zübeyr, *ez-Zehâ'ir ve't-tuhaf* (Küveyt 1959);

4-Şeyh Nu'mân b. Muhammed b. Irâk, *Kitâbü Ma'deni'l-cevâhir fî târihi'l-Başra ve'l-Cezâ'ir* (İslâmâbâd 1393/1973);

5-Radıyyüddin Ahmed b. İsmâil el-Kazvîni, *Kitâbü's-Serd ve'l-ferd fî şahâ'ifi'l-aḥbâr* (İslâmâbâd 1411);

6-İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ' fî mevâsimi'l-'Arab* (Charles Pellat ile birlikte, Haydarâbâd 1375/1956; Bağdat 1988);

7-Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-'Irâk* (Paris 1989).

Hamidullah ayrıca Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât* adlı ansiklopedik eserinin bir kısmını (Kahire 1973; Karaçi 1993), Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşraf*'ının Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili bölümünü (Kahire 1959), Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbü mâ câ'e ismâni eḥadühümâ eşheru min şâhibihî fe-sümmiyâ bihî* adlı risâlesini, *el-Emşâl*'inin bir cüzünü (*MMİr.*, IV/1 [1375/1956], s. 35-45) Hemmâm b. Münebbih, *eş-Şahîfetü's-şahîha*'sını (*MMİAdm.*, XXVIII [1953], s. 96-111; Dımaşk 1954; Hyderabad-Deccan 1955, 1956 [Urduca tercümesiyle birlikte], 1961, 1967; Paris 1979) yayımlamıştır. *eş-Şahîfetü's-şahîha*'nın baş tarafında hadislerin tedvînine dair geniş bir giriş bulunmaktadır. Eser Kemal Kuşçu (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih*, İstanbul 1967), Talat Koçyiğit (*Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi*, Ankara 1967) ve M. Ragıp İmamoğlu (*İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in Hadis Mecmuası*, Ankara 1966-1967) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

c. Makaleleri

Hamidullah'ın farklı dillerde kaleme aldığı ve Türkçe'ye de çevrilen makalelerinin bir kısmı şunlardır:

“İslâm Hukukunun Kaynakları Açısından Kitâb-ı Mukaddes” (Çev. İbrahim Canan, *İİFD*, sy. 3 [1979], s. 379-410; sy. 4 [1980], s. 313-326);

“İslâmî İlimlerde İsrâiliyat yahut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivayetler” (*İİFD*, sy. 2 [1977], s. 295-319);

Mu'tezile, müellif ve eseri hakkında önemli bilgiler içeren bir giriş konmuştur. Bkz. Ahmet Akgündüz, “El-Mu'temed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/387.

“İslâm’da Devletler Hususi Hukuku Mefhumu” (*Annales de la faculté de droit d’Istanbul*, XII/18 [1962], s. 320-339);

“İslâm’da Hac” (Çev. M. Âkif Aydın, *İTED*, VIII/1-4, [1980], s. 123-162);

“Hicrî Takvim ve Tarihi Arkapları” (Çev. Kasım Şulul, *UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, IX/9 [2000], s. 671-685);

“Hz. Peygamber’in İslâm Öncesi Seyahatleri” (Çev. Abdullah Aydın, *EAÜİFD*, sy. 4 [1980], s. 327-342);

“İslâm’da Şahsî Teminatların Kaynakları Meselesi” (Çev. Ahmet Özel, *Diyanet Dergisi*, Hicret özel sayısı [1981], s. 217-231);

“Une ambassade du calife Abū Bakr auprès de l’empereur Heraclius et le livre byzantin de la prédiction des destinées” (*FO*, II/1-2 [1961], s. 29-42);

“A Letter of the Prophet in the Musnad Script Addressed to the Yemenite Chieftains” (*HI*, V/3 [1982], s. 3-20);

“Uşûl al-fıqh’ın Tarihi” (Çev. Fuat Sezgin, *İTED*, II/1 [1957], s. 1-18);

“Constitutional Problems on Early Islam” (*İTED*, V/1-4 [1973], s. 15-36);

Muhammed Hamidullah’ın İslâm hukuku ve İslâm tarihine dair makaleleri derlenerek *İslâm’ın Hukuk İlmine Yardımları* (der. Salih Tuğ, İstanbul 1962), *İslâm Hukuku Etüdüleri* (İstanbul 1984), *İslâm Anayasa Hukuku* (haz. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995) ve *Makaleler / İlk İslâm Devleti* (Çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992) adıyla yayımlanmıştır.¹³⁵

İslâm Peygamberi

Muhammed Hamidullah’ın, Resûlullah’ın hayatını ve yaşadığı çağın sosyal, siyasî ve ekonomik hayatını birincil kaynaklara dayalı olarak ele aldığı bu eseri, 1959 yılında ilk kez Fransızca olarak basılmıştır. Hamidullah, eserin Türkçe tercümesine yazdığı takdimde çalışmasıyla ilgili tüm belge ve kaynakları Türkiye’deki çalışmalarına borçlu olduğunu belirtmiştir. Ülkemizde Resûlullah’ın anlaşılması noktasında temel eserlerden biri kabul edilen bu çalışma *İslâm Peygamberi* adıyla M. Said Mutlu, Salih Tuğ ve Mehmet Yazgan’ın çevirileriyle

¹³⁵ Tuğ - Yaşaroğlu, “Muhammed Hamîdullah”, 30/533. Hamidullah’ın Türkçeye çevrilen makaleleri için ayrıca bkz. Âlim Yıldız - Tahsin Koçyiğit, *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

Türkçeye kazandırılmıştır. Eser öncelikle İslâm öncesi Arabistan'ının siyasi, ekonomik, sosyal yönleriyle ilgili önemli veriler sunmakta, ardından da Resûlullah'ın hayatı merkezinde İslâm'la beraber söz konusu yapılarda meydana gelen değişimleri bütün yönleriyle açıklığa kavuşturmuştur. Hamidullah, bu eseriyle Resûlullah'ın örneklik vasfını tüm açılardan gözler önüne sermiştir. O hem diğer çalışmalarını hem de şahsî hayatını tanzim amacıyla Resûlullah'ın sîretiyle ilgili eksik bilgilerini tamamlama gayesiyle bu çalışmaya başlamış ve çalışmasını uzun yıllar sürdürmüştür.¹³⁶

Hamidullah, Resûlullah'ın hayatını ilk elden verilere ve kaynaklara dayanarak incelediği bu eserle ilgili çalışmalara devam ederek yeni baskılarına çeşitli bilgiler eklemiştir. Çeşitli dillere çevrilen kitapta konular siyer kitaplarının aksine sistematik düzenle anlatılmıştır.¹³⁷ Gerek muhtevası gerekse siyer konularına yaklaşımı, metodu ve üslûbuyla bu eser, Türkiye'de yeni bir çığır açmış, birçok ilâhiyat fakültesinde siyer derslerinde müfredat eseri olarak kullanıldığı gibi yardımcı araştırma kaynakları içerisinde de ilk sıralara yerleşmiştir.¹³⁸

Hamidullah'ın birçok dile tercüme edilen bu eseri onun en önemli çalışmalarından biri kabul edilir. Eser, Resûlullah'ın hayatını hem Batı dünyasına hem de Müslümanlara daha doğru, kapsamlı ve tarafsız bir şekilde tanıtmaktadır. Hamidullah, sadece İslâm'ın temel öğretilerini ve tarihsel sürecini anlatmakla kalmamış, aynı zamanda Resûlullah'ın insanî yönlerine de dikkat çekmiştir. Ayrıca Resûlullah'ın, dini sadece bir inanç sistemi olarak değil aynı zamanda bir toplum düzeni haline getirdiğine de vurgu yapmıştır. Resûlullah'ın hayatına dair eksik veya yanlış anlamaları düzeltmeye yönelik önemli katkılar sunan eser, geniş bir okur kitlesine hitap eden anlatım tarzıyla Resûlullah'ın hayatını anlamak isteyenler için önemli bir başucu kaynağıdır.

Hamidullah, günümüz insanının değişen ve gelişen konumuna paralel olarak Siyer'in yeniden ele alınması ihtiyacını görmüş ve bu ihtiyacı karşılamak adına böyle bir eseri vücuda getirmiştir.¹³⁹ Eser, Batıların muhatap alındığı bir üslup içerisinde yazılmıştır. Hayatını Fransa'da sürdüren Hamidullah, bilinçli bir Müslüman olarak kendisini bu insanlara Resûlullah'ın hayatını, örnekliğini ve insanlık tarihinde meydana getirdiği ıslahatları anlatmakla yükümlü hissetmiş, bu nedenle eserini Fransızca olarak kaleme almıştır. Batıda oryantalistler tarafından çoğu zaman

¹³⁶ Düzenli, *Muhammed Hamidullah*, 75-76.

¹³⁷ Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 30/533.

¹³⁸ Düzenli, *Muhammed Hamidullah*, 138.

¹³⁹ Maside Kamit, "XX. Yüzyılda Hz. Muhammed (sav)'i Anlama Çabası", *Muhammed Hamidullah'ın "İslâm Peygamberi" Adlı Eserinin Siyer İlmîne Katkıları* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2011), 53.

haksız eleştirilere maruz kalan, çarpıtılarak anlatılan Resûlullah'ın hayatının Müslüman bir bilim insanının kaleminden Batı dilinde yayınlanması siyer ilmi açısından çok önemli bir gelişmedir.¹⁴⁰

Hamidullah, söz konusu eserini Fransız Edebiyatı'nda İslâm ve Resûlullah'ın hayatıyla ilgili yeteri kadar kaynak olmaması sebebiyle yazmıştır. Eserini iki cilt halinde yayımlamış; birinci cildini kırk sekiz, ikinci cildini ise yirmi iki ana başlık ve bunların alt başlıklarından meydana getirmiştir.¹⁴¹ Eserin girişinde Hamidullah'ın hayatı ve eserlerinden bahseden bir yazı yer almış, takdim yazısı ise onun öğrencilerinden İhsan Süreyya Sırma tarafından kaleme alınmıştır. Hamidullah'ın bu eserini hazırlarken yaklaşık 20 yıl çalıştığı ve pek çok kütüphanede günler, aylar süren araştırmalar yaptığı bizzat kendi ifadelerine dayanılarak kaydedilmiştir. Eserin birinci cildinde Resûlullah'ın hayatı bir bütünlük içinde ele alınırken ikinci cildinde özel hayatına ağırlık verilmiştir. Kitabın son kısmında ise bibliyografya, ek bibliyografya, özel isim ve kavramlar dizini yer almaktadır.¹⁴²

1.2. MUHAMMED HAMİDULLAH VE TÜRKİYE YILLARI

Muhammed Hamidullah, 1932 yılında araştırma yapmak için geldiği Türkiye'ye, uzunca bir aradan sonra 1951'de tekrar gelerek İstanbul'da toplanan *Uluslararası Müsteşrikler Kongresi*'nde tebliğ sunmuştur. Kongre başkanı Ord. Zeki Velidi Togan'ın dikkatini çekmiş, onun teklifi üzerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde kuruluş çalışmaları devam eden İslâm Araştırmaları Enstitüsü'ne sözleşmeli profesör olarak senede bir yarıyıl gelip ders vermeyi, araştırma ve yayımlar yapmayı kabul etmiştir.¹⁴³ Fakülte bünyesinde düzenlenen programa göre İslâm Kültürü, Siyer, Dinler Tarihi, İslâm'da Devlet İdaresi ve Devletler Hukuku gibi konularda Edebiyat Fakültesi'nin Tarih, Arap-Fars Filolojileri, Türk Dili ve Edebiyatı, Felsefe ve Sosyoloji bölümleri öğrencileri tarafından takip edilen dersleri gerçekleştirmiştir. Çok güzel Türkçe bilmesine rağmen, "hata yaparım" korkusuyla¹⁴⁴ mütercime göre Arapça, Fransızca ve bazen de İngilizce olarak verdiği bu derslerini¹⁴⁵ Fuat Sezgin, Kemal Kuşçu, Salih Tuğ, Yusuf Ziya Kavakçı, M. Bilge ve Ahmet S. Furat gibi akademisyenler Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Hale Çerçibaşı, "Muhammed Hamidullah'ın 'İslâm Peygamberi' Adlı Eserinin Siyer İlmine Katkıları", *Muhammed Hamidullah'ın "İslâm Peygamberi" Adlı Eserinin Siyer İlmine Katkıları* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2011), 107.

¹⁴¹ Merve Ocak, "İslâm Peygamberi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (Haziran 2018), 807.

¹⁴² Zübeyde Şen, "İslâm Peygamberi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (Şubat 2008), 188-190.

¹⁴³ Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 224.

¹⁴⁴ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 31.

¹⁴⁵ Demircan, *Pervari'den Paris'e*, 252.

¹⁴⁶ Tuğ, "Prof. Dr. Muhammad Hamidullah (1326-1423 H.)", 11.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde aynı süre içinde, İslâm tarihi, İslâm müesseseleri tarihi, mukayeseli dinler tarihi ve İslâm hukuku dersleri okutmuştur. Ayrıca İstanbul, İzmir, Konya ve Kayseri'de çok sayıda konferans vermiştir. Derslerini ve konferanslarını takip eden, daha sonra İslâmî ilimler alanında akademik çalışma yapanlar arasında Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Yusuf Ziya Kavakçı ve İhsan Süreyya Sırma bulunmaktadır.¹⁴⁷

Hamidullah ile üniversite arasında akdedilen anlaşmada ders yerine konferans kelimesi geçtiği için Salih Tuğ, 60'lı yılların sonlarında bu dersleri gazetelerle ve küçük ilanlarla duyurarak dışarıya da açabilmiştir. Böylece üniversite mensubu ve talebesi olmayan kişilerin de dinleyici olarak dersleri takip edebilmeleri mümkün olmuştur.¹⁴⁸ Başlangıçta küçük seminer salonlarında yapılan bu dersler, gösterilen ilginin artması sonucu kalabalık halinde toplanan öğrencilerin rahat ders dinlemelerini sağlamak amacıyla, sonraki yıllarda Edebiyat Fakültesi'nin büyük amfilerine taşınmıştır.¹⁴⁹

Hamidullah'ın, bugün Türkiye'nin profesörleri olan o zamanın genç Müslüman neslinin üzerinde dolaylı veya doğrudan çok büyük etkisi olmuştur.¹⁵⁰ Türkiye'nin dört yanındaki yüzlerce öğrenciyi ve genç ilim adamını etkilemesinde, Diriliş ve diğer bazı dergilerde yayımlanan makaleleri, Sezai Karakoç'un onun yazılarını ve eserlerini tanıtıcı yaklaşımı; Hamidullah'ın şahsiyetine, ilmine ve eserlerine Nurettin Topçu'nun verdiği önem de vardır.¹⁵¹

Hamidullah, Türkiye'de yaşaması ve İSAM'da (İslâm Araştırmaları Merkezi) yetişen gençlere rehberlik etmesi için Türkiye'ye gelip yerleşmesine yönelik teklifleri ve daha sonraki senelerde talebelerinden gelen teklifleri Türkiye'de fazıl kardeşlerinin olduğunu, Paris'in ve Fransa'nın kendisine ihtiyacı olduğunu belirterek kabul etmemiştir.¹⁵² Onun bu tutumu, ilmî sorumluluk anlayışını ortaya koymakta ve ilmî faaliyetlerini ihtiyaç temelli bir bakışla planladığını göstermektedir.

¹⁴⁷ Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", 30/532.

¹⁴⁸ İsmail Kara, "Gurûb Etti Güneş Dünya Karardı", *Sözü Dilde Hayali Gözde* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), 220.

¹⁴⁹ Yaşaroğlu, *Muhammed Hamidullah*, 19.

¹⁵⁰ Yusuf Ziya Kavakçı, "Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi", *Yedi İklim* 16/157 (NİSAN 2003), 26.

¹⁵¹ Macit, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 14.

¹⁵² Avcı, "Muhammed Hamidullah'ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri", 73; Birişik, "Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", 58-59.

Hamidullah, Türklerin İslâm tarihinde oynadıkları önemli rol ve günümüz Türkiye sınırları içinde titizlikle muhafaza edilen ve geniş biçimde yararlandığı yazma ve matbu eserlerle dolu kütüphaneler sebebiyle Türkleri ve Türkiye'yi çok sevmiştir. Diğer ülkelerde katıldığı ilmî toplantılarda onlardan övgüyle bahsetmiş ve yapılmış eleştiriler varsa, derhal müdahale ederek Türkiye'ye ve Türklere toz kondurmamıştır.¹⁵³ Ayrıca “Türkiye benim ikinci ilim yurdumdur” ifadesiyle,¹⁵⁴ bu ülkenin gerek tarihi birikimi, mevcut imkânları ve eğitim-öğretim seviyesi gerekse insan unsuru ve gelecekle ilgili beklentileri itibariyle ümit vadeden önemli bir yer olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁵ Türkiye'ye olan bu hissiyatı, burada uzun yıllar dersler, araştırmalar ve yayımlar yapmasında büyük rol oynamıştır.

Hamidullah, 60'lı yıllardan itibaren Türkiye'deki dinî yayıncılıkta, dinî bilgilerin giderek daha fazla derinlik kazanmasında, İslamiyet'le alâkalı akademik çalışmaların usul ve muhteva itibariyle gelişmesinde istisnaî bir yerde durmuştur.¹⁵⁶ Konferans ve dersleri Türk ilim ve fikir adamları, genç öğrenciler hatta sıradan insanlarca büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Makale ve kitaplarının kendisine sâdik talebeleri tarafından peş peşe Türkçe'ye tercüme edilmesi, buradaki konferans ve derslerinin neredeyse eşzamanlı olarak kitaplaştırılması, Hamidullah'ın Türkiye ile ilgili gözlem ve tespitlerini desteklemiş ve onu bu topraklara daha fazla bağlamış gözükmektedir.¹⁵⁷

Hamidullah, İstanbul'a her geldiğinde ilk önce Eyüp Sultan'daki Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 49/669) kabrini ziyaret etmiş, orada dua etmiş ve vakit namazını kılmıştır.¹⁵⁸ Ayrıca İstanbul'da iken Çemberlitaş'ta Sultan II. Abdülhamid Türbesi'nin bulunduğu sokaktaki Sîpahi Palas Otelinde kalmıştır.¹⁵⁹ Erzurum'da ise kendisine, bakımının ilgili üniversite tarafından sağlandığı bir lojman verilen Hamidullah,¹⁶⁰ üniversite tarafından ödenen para düşük miktarda olmasına rağmen bu

¹⁵³ Tuğ, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1326-1423 H.)”, 12.

¹⁵⁴ Ali Haydar Haksal, “Muhammed Hamidullah: Büyük Bir ‘İslâm Âlimi’”, *Yedi İklim* 16/157 (2003), 10.

¹⁵⁵ İsmail Kara, “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri”, *Hayatî, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu* (2005), 75.

¹⁵⁶ Kara, “Gurûb Etti Güneş Dünya Karardı”, 231.

¹⁵⁷ Kara, “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri”, 76.

¹⁵⁸ Tuğ, *Başıma Gelenler*, 211.

¹⁵⁹ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, 97.

¹⁶⁰ Ali Şafak, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002): Hayatı, Eserleri, Hakkında Söylenenler ve Bazı Konulardaki Görüşleri”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 647.

paranın yarısını asistanları ve öğrencileri aracılığıyla düşük gelirlili ilgili üniversite çalışanlarına dağıtmıştır.¹⁶¹

Hamidullah, aile efradına Türk halkı ile ilgili; Türklerin başka bir evi ziyaret ettiklerinde bütün ev halkına misafirperverliklerinden dolayı dua etme alışkanlıklarının olduğunu ve onların bu âdetinden çok etkilendiğini belirtmiştir.¹⁶² Ayrıca Türk milletine karşı özel bir sevgi beslediğini, İstanbul'daki kütüphanelerin zenginliğinden ve ilmi çevrelerin yüksek seviyesinden çok etkilendiğini ifade etmiş, Türkiye'deki deneyimlerinin onda derin izler bıraktığını dile getirmiştir. İstanbul'daki üç aylık araştırma sürecinde özellikle Beyazıt Umumi Kütüphanesi ve o dönemde cami olarak da kullanılan Ayasofya Kütüphanesi'nde çalıştığını ve bu kütüphanelerde tanıdığı çalışkan Türk ilim adamlarını tanıma fırsatı bulduğunu belirtmiştir. Uzun yıllar geçmesine rağmen Türkiye'yi unutamadığını ifade eden Hamidullah, Türkiye'deki çalışmaların sonucunda eserlerinin en çok Türkçeye çevrildiğini ve başka hiçbir dilde bu kadar yaygınlık kazanmadığını belirtmiş, Türkiye'de sadece kendi dilinde değil, diğer dillerde kaleme aldığı eserlerinin de büyük oranda Türkçeye çevrilerek yayımlandığını vurgulamıştır. Bu minvalde Arapça ve İngilizce yayımladığı *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih* adlı eserinin, üç farklı Türk âlim tarafından birbirlerinden habersiz, aynı dönemde Türkçeye çevrilip yayımlanmasını ilginç ve onur verici bir olay olarak anlatmıştır. Türkiye'deki yıllarını ömrünün en verimli ve zevkli dönemi olarak nitelendiren Hamidullah, *İslâm Peygamberi* eserinin önsözünde bu hissiyatını ve tecrübelerini ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir.¹⁶³

Hamidullah'ın İstanbul Üniversitesi'nde misafir profesör olarak başlayan ve Türkiye'nin farklı şehirlerinde devam eden dersleri, yetiştirdiği öğrencileri, eserleri 1970'lerin ortalarına kadar yoğun bir şekilde genişlemiştir. Ancak 1970'ler ortası Türkiye'sinde önceki iki darbenin oluşturduğu etki sebebiyle görevinin devam et(tiril)memesi ve aleyhinde oluşturulan kamuoyunun etkisiyle bu genişleme kesilmiştir.¹⁶⁴

¹⁶¹ Kavakçı, "Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi", 27.

¹⁶² Kutlutürk, "Yeğenin Gözünden Dr. Muhammed Hamidullah", 215.

¹⁶³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İrfan Yayınevi, 2003), 1/XV-XX. Ayrıca bkz. EK-6

¹⁶⁴ Macit, *Muhammed Hamidullah Modern Bir Müslüman Âlimin İlmi Portresi*, 48.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'I ELEŞTİREN MÜELLİFLER, ELEŞTİRİLERİN NİTELİĞİ ve ONUN ELEŞTİRİLERE TAVRI

Muhammed Hamidullah, ilmî çalışmaları, çok yönlü birikimi ve İslâm medeniyetine yaptığı katkılar sayesinde dünya Müslümanları nezdinde genel olarak müspet bir etki bırakmıştır. Bununla birlikte, onun bazı görüşleri ve yöntemleri farklı çevrelerce eleştirilmiştir. Türkiye’de kendisine yönelik eleştiriler *İslâm Peygamberi* eserinin tercüme edildiği 1970’li yıllarda başlamıştır. Eleştiriler, özellikle onun söz konusu eserinde, mi’rac hadisesi başta olmak üzere bazı dinî meseleler hakkında dile getirdiği görüşler üzerinden gerçekleşmiştir. Ayrıca, muhtelif eserlerinde yer verdiği bazı fikirler de benzer şekilde tartışmalara yol açmıştır. Bu görüşleri, özellikle geleneksel dini anlayışlarla örtüşmeyen yorumları nedeniyle, çeşitli çevrelerde ağır eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştiriler, yalnızca fikir düzeyinde kalmayarak zaman zaman şahsına yönelik ithamlarla da birleşmiş, tartışma sınırlarını aşarak tekfir etme boyutuna kadar ulaşmıştır.

Hamidullah’a yöneltilen eleştirilerin arka planına bakıldığında, eleştiri sahiplerinin büyük ölçüde gelenekçi, muhafazakâr ve tarikat geleneğine mensup çevrelerden olduğu görülmektedir. Nitekim Necip Fazıl Kısakürek ile Hüseyin Hilmi Işık, geleneksel İslâm anlayışını ve tasavvuf temelli tarikat geleneğini benimseyen isimler olarak öne çıkarken; Ahmet Davudoğlu modernist eğilimlere karşı mesafeli duran, anti-modernist, muhafazakâr ve gelenekçi bir çizgide yer almaktadır. Aynı şekilde Sadrettin Yüksel’in de medrese geleneği içinde şekillenmiş, klasik ilim anlayışını önceleyen bir tutuma sahip olduğu bilinmektedir.¹⁶⁵ Ayrıca Hüseyin Hilmi Işık, Zeki Çıkman ve Ahmet Şimşirgil gibi isimler, geleneksel yaklaşımlarıyla tanınmakta ve Türkiye Gazetesi gibi yayın organlarında yer alan yazılarıyla bu bakış açılarını kamuoyuna yansıtmaktadır. Öte yandan Sadi Çöğenli’nin Risale Haber’de yayımlanan bir yazısında da benzer nitelikte değerlendirmelere yer verdiği görülmektedir.

Hamidullah’ın sergilediği metodolojik yaklaşımlar ile geleneksel ulemanın temsil ettiği yorum biçimleri arasındaki fark, ona yöneltilen eleştirilerin temel zeminini oluşturmaktadır. Dolayısıyla yapılan eleştiriler yalnızca fikirselsel bir muhalefet değil, aynı zamanda geleneksel dinî otoritenin korunmasına yönelik bir refleks olarak da ortaya çıkmıştır.

¹⁶⁵ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar* (İstanbul: Klasik, 2016).

Çalışmamızın bu bölümünde Hamidullah'ı ve fikirlerini eleştiren şahısların kısa biyografilerine değinilecek, Hamidullah'a yöneltilen eleştirilerin niteliği ve Hamidullah'ın bu eleştirilere karşı tavrı ele alınacaktır. Biyografiler ele alınırken vefat eden müelliflerin vefat tarihlerine göre, yaşayan müelliflerin ise eleştirdikleri konuların çokluğuna göre bir sıralamaya gidilmiştir.

2. 1. Muhammed Hamidullah'ı Eleştiren Müellifler

2.1.1. Ahmet Davudoğlu

1912 yılında Bulgaristan'da doğan Ahmet Davudoğlu, ilim tahsilinin bir kısmını doğduğu yerde bir kısmını da Ezher'de tamamlamış klasik âlim modelinin yirminci yüzyıldaki temsilcilerinden biridir. İlmî faaliyetlerine Bulgaristan'da başlamış fakat siyasi sebeplerden dolayı Türkiye'ye göç etmek zorunda kalarak hayatının geri kalan bölümünde çalışmalarına Türkiye'de devam etmiştir. Fıkıh ve hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlerin tamamına vâkıf olan Davudoğlu, kaleme aldığı eserlerle ilim dünyasına büyük katkılarda bulunmuştur. Ayrıca geleneğe sıkıca bağlı muhafazakâr bir duruşa sahip olarak fikhî düşüncesini, yazdığı esere açıkça yansıtmıştır.¹⁶⁶

Muhafazakâr ve gelenekçi bir İslâmcı ekolün Türkiye'deki önemli isimlerinden biri olan Davudoğlu'na göre din, yenilik taraftarlarının anladığı gibi “çömlekçi çamuru” değildir. Bu nedenle herkes ondan istediği gibi “çanak, çömlek, vazo, heykel” yapamaz, zira din gelişmekle değil, ancak çelik gibi donuk durmakla ilâhî vasfını muhafaza etmiş ve edecektir.¹⁶⁷

Türkçe'den başka Arapça ve Bulgarca bilen, inançlarına bağlılığı, yaşayışındaki sadelik ve alçak gönüllülüğü ile tanınan Davudoğlu, aşırı muhafazakârlığı nedeniyle yenileşme hareketlerine karşı çıkmıştır. Onun bu tutumu benimsemesinde, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ile yakın dostluğu bulunan ve bir süre Bulgaristan başmüftülüğü yapmış olan kayınpederi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin, Atatürk devri laik Türkiye'deki bazı dinî kısıtlamalara karşı giriştiği şiddetli kalem mücadelesi ortamında yetişmesinin etkisi olmuştur. Bunların yanı sıra bizzat kendisinin de Bulgaristan ve Mısır'da benzeri uygulamalarla karşılaşmasının da büyük bir etkisi vardır. Davudoğlu, 1983'te İstanbul'da vefat etmiştir. Başlıca eserleri; *Selâmet Yolları*, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, *Kur'ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâli*, *Tibyân Tefsiri*, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-*

¹⁶⁶ Mahmut Samar, “Ahmed Davudoğlu'nun (1912-1983) Fıkıh Literatürüne Katkıları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018), 163.

¹⁶⁷ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 37.

muhtâr, Mülteka Tercemesi, Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri, Ölüm Daha Güzeldi şeklindedir.¹⁶⁸ Davudoğlu, Hamidullah'ın mi'rac hadisesindeki tutumunu, vahiy anlayışını, Resûlullah'ın seyahatleri ile ilgili yazdıklarını eleştirmiştir.

2.1.2. Necip Fazıl Kısakürek

1980 yılında Türk Edebiyat Vakfı tarafından “Sultânu’ş-Şuarâ” (Şairler Sultanı) unvanı ile ödüllendirilen Necip Fazıl Kısakürek, 1904 yılında İstanbul’da doğmuş ve 1983 yılında aynı şehirde vefat etmiştir. Şiir, edebiyat, felsefe, siyaset ve din konularında çok sayıda eser ortaya koymuş olan Necip Fazıl’ın çeşitli gazete ve dergilerde yazıları yayımlanmıştır. Ayrıca o, Büyük Doğu Dergisi’ni kurmuş ve derginin uzun müddet yayımlanması için gayret etmiştir. Bunların yanı sıra yaşamış olduğu dinsel değişimle şairin özel hayatı da değişmiş, kendi ifadesiyle bu tecrübe hayatının milâdı olmuştur.¹⁶⁹

Genel anlamıyla mistik bir şair olan Necip Fazıl’da bu mizacın doğal bir yansıması olarak din de ilk şiirlerinden itibaren devam eden bir tema halinde yer almış ve bu tema 1932’de yayımlanan *Ben ve Ötesi*’ne kadar sürmüştür. Abdülhâkim Arvâsi’yi tanimasından sonra ise şiirlerine olduğu kadar sanat anlayışına da belirli bir dinî-mistik görüş hâkim olmuştur.¹⁷⁰

Türk düşünce ve siyasetinde fikri ve yayınları ile derin bir iz bırakan Necip Fazıl, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma hareketinin önemli dönemlerinde yaşamıştır. Yaşadığı dönemin reformist yapısı içinde ortaya koyduğu edebî ve siyasî fikirler milliyetçi ve muhafazakâr kesimler tarafından hâlâ kabul görmektedir. Batılılaşma anlayışı ile göz ardı edilen dinî, millî ve ahlâki değerlerin önemini İslâmî bir varoluş içerisinde vurgulamış, tarihsel olarak yapılan reformları ise bir bütün olarak eleştirmiştir.¹⁷¹ Necip Fazıl, İslâm kültürü, bilgisi içinde yetişmiş ancak İslâm konusunda örgün bir eğitim almamış, şair ve duygu sahibi bir mütefekkindir.¹⁷² Ayrıca bir Halidiyye müridi olan Necip Fazıl’a göre Kur’an, her Müslümanın doğrudan ulaşabileceği bir konumdan uzak; ancak şeyhler ve veliler aracılığıyla ulaşılacak yüksek bir mesabededir. Zira insanların

¹⁶⁸ Nihat Engin, “Ahmet Davudoğlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/52-53.

¹⁶⁹ Nesibe Esen, “Necip Fazıl Kısakürek’te Dinsel Değişim”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2011), 129.

¹⁷⁰ M. Orhan Okay, “Necip Fazıl Kısakürek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/486.

¹⁷¹ O. Erdal Şahin, “Necip Fazıl Kısakürek’in Düşünce Eksen ve Siyasi Aksiyonu”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/4 (2019), 1.

¹⁷² Tuğ, *Başıma Gelenler*, 202.

Kur'an'a ulaşması onun kutsallığını bozabilir. Ona göre düşünmek ve kaynaklara muhatap olmak gerekli ve yeterli değildir; çünkü ona belli seçkin kişiler ulaşabilir ve zihinsel karşılaşma yanında mistik bir tecrübeye de ihtiyaç vardır.¹⁷³

Necip Fazıl, 1950'de *Büyük Doğu Cemiyeti* adıyla o yıllardaki mevzuata göre siyasî parti kavramıyla eş anlamda siyasî bir dernek de kurmuş, derneğin başkanı sıfatıyla Anadolu'nun birçok şehrinde konferanslar vermiştir. Gerek dergideki yazıları gerek siyasî faaliyetlerinden dolayı değişik iktidarlar devrinde takibata uğramış, hakkında mahkûmiyet kararları verilmiştir. Sanatkârlığı dışında siyasî ve fikrî yazılarıyla daha yaygın bir şöhret kazanan ve bu açıdan Cumhuriyet döneminin birkaç büyük polemikçi yazarı arasında sayılan Necip Fazıl, özellikle yakın dönem tarihi ve daha güncel konularda, devrin siyaset, yönetim, basın gibi alanlarının kişileri hakkında tenkit sınırlarını aşan ağır ifadeler ve suçlamalarda bulunmuştur. Polemiklerinden başka fikir yazılarında ve hatta tarihî-fikrî araştırma kategorisine girebilecek eserlerinde esas olan, ilmî disiplin ve sistematik düşünceden ziyade bu ölçüleri aşan heyecanlı ve mübalağalı çıkışları sistemli fikirlerinden daha fazla itibar görmüştür.¹⁷⁴

Necip Fazıl, edebiyatın şiir, tiyatro, roman gibi birçok alanında başarılı eserler vermiştir. *Örümcek Ağı*, *Kaldırımlar*, *Ben ve Ötesi*, *Sonsuzluk Kervanı*, *Çile* isimli şiir kitaplarını neşretmiştir. *Tohum*, *Bir Adam Yaratmak*, *Yunus Emre*, *Kanlı Sarık*, *Para*, *Mukaddes Emanet*, *Sabır Taşı*, *Reis Bey* gibi tiyatroları yazmıştır. Bunların yanında hikâye ve romanlar da kaleme almıştır. Bunları *Birkaç Hikâye Birkaç Tahlil*, *Aynadaki Yalan*, *Hikâyelerim*, *Kafa Kâğıdı* adı altında toplayarak bastırmıştır. Aynı zamanda din-tasavvuf alanında da eserler yazmıştır. Bunlar *Çöle İnen Nur*, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, *Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu*, *Son Devrin Din Mazlumları*, *Peygamber Halkası* şeklindedir.¹⁷⁵ Necip Fazıl, Hamidullah'ı, eserine *İslâm Peygamberi* adını vermesi, Resûlullah'ın şemali ile ilgili yazdıkları, Hz. Hatice ile ilgili ifadeleri, mi'raca ve mucizeye bakışı, Rahip Bahîrâ vakasındaki görüşü, tasavvufa karşı tutumu ve mezhep durumu gibi konularda eleştirmiştir.

¹⁷³ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 265.

¹⁷⁴ Okay, "Necip Fazıl Kısakürek", 25/485-487.

¹⁷⁵ Okay, "Necip Fazıl Kısakürek", 25/488.

2.1.3. Hüseyin Hilmi Işık

1911 yılında İstanbul Eyüp'te doğan Hüseyin Hilmi Işık,¹⁷⁶ ilk tahsilini Eyüp'te Reşâdiyye Numûne Mektebi'nde yapmış, Halıcıoğlu Askeri Lisesi'nde okurken Abdülhâkîm Arvâsî ile karşılaşmıştır. 1929'da Arvâsî ile tanışması hayatında bir dönüm noktası teşkil eden Işık, Bayezid Camii'nde Arvâsî'nin vaazlarına katılmış, daha sonraları kendisinden sarf, nahiv, mantık, fıkıhla beraber Arapça ve Farsça da öğrenmiştir.¹⁷⁷ Onu sık sık evinde ziyaret eden Işık, tıbbiyenin ikinci sınıfına geçtiğinde şeyhinin tavsiyesi üzerine tıp bölümünü bırakıp eczacılık tahsil etmiştir. Ardından yine Arvâsî'nin tavsiyesiyle Fen Fakültesi Kimya Şubesi'ne kaydolmuş ve 1936'da burayı bitirmiş, Mamak'ta yaklaşık on yıl bir fabrikada kimya mühendisi olarak çalışmıştır. Bu dönemde İmâm-ı Rabbânî ve oğlu Muhammed Ma'sûm'un *Mektûbât*'lerinin tercümelerini okuyup bütün mektupların özetini çıkarmıştır.¹⁷⁸ Daha sonraları Ahmed Mekkî'den çeşitli ilimler öğrenmiş ve icâzet almıştır.¹⁷⁹

Hüseyin Hilmi Işık, 1947'de Bursa Askerî Lisesi, Kuleli ve Erzincan Askerî Liselerinde uzun yıllar kimya öğretmenliği yapmış, 1960'ta emekli olduktan sonra da çeşitli kurumlarda öğretmenliğini devam ettirmiştir. 1966'da İstanbul'da Işık Kitabevi'ni, ardından Hakikat Kitabevi'ni açmış, 1976'da İhlas Vakfı'nı kurmuştur. Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizce ve ofset ile hazırladığı Arapça, Farsça kitapları tüm dünyaya yayılmıştır.¹⁸⁰

Hüseyin Hilmi Işık, dinî ilimler sahasındaki tercihlerini ilk defa 1956 yılında M. Sıddık Gümüş takma adıyla basılan *Tâm İlmihâl: Seâdet-i Ebediyye* adlı kitabında bir araya getirmiştir. Işık "bozuk din" olarak tanımladığı Kâdiyânîlik, Bahâîlik, Kalenderiyye, Dürzîlik, İsmâiliyye, Yezîdiyye ve Hurûfilik gibi mezhep ve akımlara şiddetle karşı çıkmış, Ehl-i sünnet yolundan ayrılan Selefilik ve mezhepsizliği bozuk dinlerden saymıştır. Tanınmış son dönemin âlimlerinden Muhammed Abduh ve Cemâleddîn-i Efgânî'nin masonlukları üzerinde durmuştur. Türkçe bakımından bozuk ifadelerle rastlanan eserde "eskiyi muhafaza" adına alışılmamış, çok yadırganan bir üslûp ve imlâya yer verilmiştir.¹⁸¹ 26 Ekim 2001'de vefat eden Işık, 12 eser kaleme almıştır.¹⁸²

¹⁷⁶ Hamid Algar, "Hüseyin Hilmi Işık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/576-577.

¹⁷⁷ Hüseyin Hilmi Işık, *Tam İlmihâl Se'âdet-i Ebediyye* (İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 1988), 4-5.

¹⁷⁸ Algar, "Hüseyin Hilmi Işık", EK-1/576-577.

¹⁷⁹ Işık, *Tam İlmihâl Se'âdet-i Ebediyye*, 4-5.

¹⁸⁰ "Hüseyin Hilmi Işık" (Erişim 10 Mart 2024). <http://www.huseyinhilmiisik.com>.

¹⁸¹ Algar, "Hüseyin Hilmi Işık", EK-1/577.

¹⁸² Ümit Kaya - Mustafa Öztoprak, "Hüseyin Hilmi Işık'ın Tam İlmihal Seadeti Ebediyye'deki Hadis Bilgisi", *İğdır Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2022), 50.

Ayrıca Arvâsî'nin müridi olan emekli albay ve kimya yüksek mühendisi Işık, Türkiye'nin kültürel ıslahatçı dini hareketlerinden Işıkçılığın kurucusu sayılmaktadır.¹⁸³

Hüseyin Hilmi Işık'ın bazı eserleri şunlardır: *Tâm İlmihâl: Seâdet-i Ebediyye, Ehl-i Sünnet Yolu, Dinde Reformcular, Alevîye Nasihat, Vehhâbiye Nasihat, İslam'ın İç Düşmanları, Vehhâbîlere ve Mezhepsizlere Karşı Vesikalar, Mısırlı Bir Din Adamının Din Düşmanlığı, Aldanmayalım*.¹⁸⁴ Ayrıca Işık, Hamidullah'ın Resûlullah ile ilgili kullanmış olduğu bazı ifadeleri, mi'rac ve mucize tutumunu, Resûlullah'ın şemâili hakkındaki sözlerini, İslâmiyet'e bakışını, Resûlullah'ın seyahatleri konusundaki kanaatlerini eleştirmiş, onun açıkça ve sinsice İslâmiyeti bozmaya çalıştığını öne sürmüştür.

2.1.4. Sadreddin Yüksel

20. yüzyılda Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde yetişen âlimlerden biri olan Molla Sadreddin Yüksel, 1920 yılında doğmuştur. Aslen Bitlis'in Adilcevaz ilçesinden olup Norşin, Ohin ve Baykan'ın Havil köyünde okuyarak medrese eğitimini tamamlamış ardından Norşin medresesine dönüp orada ders vermeye başlamıştır. 1958 yılında Siirt'in Baykan ilçesine müftü olarak atanmış, kısa bir süre sonra bu görevinden istifa etmiş ve Norşin medresesine geri dönmüştür. 1966 yılında ailesiyle beraber İstanbul'a göç eden Yüksel, İstanbul'a yerleştikten sonra 1996 yılına kadar dinî ilimler ile ilgili özel dersler vermiştir. Ayrıca muhtelif alanlarda, bir kısmı yayımlanmış bir kısmı hâlâ yayımlanmamış olan Türkçe ve Arapça dillerinde 33 eser kaleme almıştır.¹⁸⁵

Yüksel'in eserleri, onun ilmî duruşunu ve radikal düşünceye katkılarını ortaya koymuştur. Bunun yanında Yüksel'in adı genellikle radikal çevrelerde Cuma namazı tartışmalarıyla birlikte anılmıştır. Arapça kaleme aldığı *Risâle fi Şe'ni'l-Cum'a* adlı kitabında siyasi yönetim ile Cuma namazı arasındaki irtibatı fikhî deliller ışığında ortaya koymuştur. O her zaman, İslâmî bir yönetime dayanmayan Türkiye'de Cuma namazı kılmanın farz olmadığını söylemiştir. Makaleler başlıklı kitap serisinde, çeşitli muamelat konuları yanında Dârü'l-İslâm-Dârü'l-harb tartışmalarını, Cuma konusunu ve Ramazan başlangıcında Diyanet takvimine itibar meselesini tekrar tekrar

¹⁸³ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 127.

¹⁸⁴ Algar, "Hüseyin Hilmi Işık", EK-1/578.

¹⁸⁵ Mehmet Altın, "Molla Sadrettin Yüksel ve Tefsir Anlayışı", *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 5/4 (2021), 1255.

gündeme getirmiştir.¹⁸⁶ Türkiye'nin Darülharb olduğu ve Türkiye'de kılınan Cuma namazlarının sahih olmadığı düşüncesine sahiptir.¹⁸⁷

Yüksel'in ders aldığı hocaları arasında Şeyh Takiyyüddin (ö. 1968) ve Molla Abdülbâkî (ö. 1972) de bulunmaktadır. Ayrıca Şeyh Alâüddin Efendi'den el alarak Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir. 1945 yılında Bedüzzaman Said Nursi ile tanışıp mektuplaşmaya başlamış, 1952'de birkaç defa Emirdağ'da kendisini ziyaret etmiş ve Bedüzzaman'ın talimatıyla ona ait *İşârâtü'l-İ'câz* adlı tefsiri yayına hazırlayıp bir takriz ile Ankara'da neşretmiştir. Çeşitli gazete ve dergilerde yazıları yayımlanan Yüksel, 1968'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nca İstanbul merkez vâizliği görevine tayin edilmiştir. Hocalık yaptığı dönemde geleneksel eğitim müesseselerinde okutulan muhtelif usûl, fıkıh, tefsir, kelâm, siyer ve mantık eserleriyle sarf ve nahiv kitapları okutmuştur.¹⁸⁸ Yüksel, bir taraftan ilmî çalışmalarla meşgul olurken diğer taraftan kimden ve hangi kurumdan gelirse gelsin yanlış bulduğu fikir ve fetvalarla mücadele etmiş ve bu alanda reddiyeler kaleme almıştır. Sadece şahıslar değil Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din İşleri Yüksek Kurulu gibi bazı kurum ve kuruluşlar da Yüksel'in eleştirilerine hedef olabilmıştır.¹⁸⁹

İtikatta Eş'arî olan Yüksel, itikadî meselelerde Ehl-i sünnet düşüncesini savunmuş, diğer itikadî mezheplerin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Bununla beraber delilini zayıf bulduğu hangi mezhep olursa olsun onu eleştirmekten ve kendince hak olanı söylemekten geri durmamıştır.¹⁹⁰ Kürtçe ve Türkçe'nin yanı sıra ileri düzeyde Arapça ve Farsça bilen Yüksel, 25 Aralık 2004'te vefat etmiştir.¹⁹¹ Yüksel'in eserlerinin bir kısmı şunlardır: *Prof. Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi ve Muhammed Resulullah Adlı Eserlerine Reddiye*, *Mevlâna Halid-i Bağdâdî'nin Divanı ve Şerhi*, *İslâmî Açından Lâiklik*, *Günümüz Meselelerine Kur'an'dan Cevaplar*, *İslâmî Araştırmalar*, *Makaleler-I*, *Makaleler-II*, *Makaleler-III*, *Makaleler-IV*, *Makaleler-V*. Arapça eserleri: *Şerhu'l-Elğâz*, *Risâletun fi Şe'ni'l-Cum'a*, *Haşiyetu 'ala Şerhi's-Sudûr fi Şerhi Hâli'l-Mevta fi'l-Kubûr*, *Haşiyetü 'ala Tefsiri İşârâtü'l-İ'câz fi Mezâni'l-İcâz*, *Şerhu İsağoci*.¹⁹² Yüksel, Hamidullah'ın, Resûlullah'ın mucizeleri ve seyahatleri konusundaki tutumunu, Kur'an-ı Kerîm ve İslâm ile ilgili söylemlerini, Resûlullah ile ilgili kullandığı bazı ifadeleri, Hz. Musa ve Gılgamış

¹⁸⁶ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 287-288.

¹⁸⁷ Mustafa Çelik, "Çağın Varis-i Rasûlü", *Vuslat* 150 (2013), 18.

¹⁸⁸ Müfid Yüksel, "Sadreddin Yüksel", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (2005), 196-197.

¹⁸⁹ Altın, "Molla Sadrettin Yüksel ve Tefsir Anlayışı", 1260.

¹⁹⁰ Muhammed Tayyip Elçi, "Molla Sadreddin Yüksel'in Fikirleri ve Siyasi Düşüncesi", *Vuslat* 150 (2013), 6.

¹⁹¹ Mehmet Sadık, "Molla Sadreddin Yüksel'in Hayatı", *Vuslat* 150 (2013), 4.

¹⁹² Altın, "Molla Sadrettin Yüksel ve Tefsir Anlayışı", 1261-1262.

Destanı ile ilgili kanaatlerini, mi'rac hadisesine bakışını, vahiy konusundaki yaklaşımını tenkit etmiştir.

2.1.5. Zeki Çıkman

İstanbul Tıp Fakültesi'nde 1969 yılında mezun olan Erzurumlu Zeki Çıkman, uzmanlığını Erzurum'da tamamlamış, ardından İngiltere Moorfields'te şaşılık üzerine bilgi ve tecrübesini arttırmak üzere çalışmıştır. Çıkman, o dönemlerde göz ameliyatlarında kullanılan ve yurt dışından ithal edilen Criyo cihazını, babasının atölyesinde edindiği tecrübe ile geliştirerek Erzurum'da seri imalata geçirmiştir. Tüm göz hekimlerince kullanılan bu cihazın yanı sıra bu alandaki çeşitli cihazları da atölyesinde yerli olanaklarla imal etmiştir. Göz anatomisi, embriyolojisi, fizyolojisi, fizyopatolojisi ve şaşılıkla ilgili yazılmış göz kitapları ve basılmış çok sayıda bilimsel makalesi mevcut olan Çıkman,¹⁹³ hocası Gülhan Slem'in tavsiyesi üzerine edebiyat alanında,¹⁹⁴ bunun yanı sıra ilâhiyat ve filoloji gibi tıp dışı alanları kapsayan eserler kaleme almıştır. 1988'de profesör olmuş, 1990'lı yıllarda İstanbul Vakıf Gureba Hastanesi'nde görev yapmıştır.¹⁹⁵ Çıkman, 1 Mart 2021'de İstanbul'da vefat etmiştir.¹⁹⁶ *Mi'râc ve Hamidullah, Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz* isimli eserleri kaleme almıştır.

Zeki Çıkman, Hamidullah'ı özellikle mi'rac ve mucize konusunda tenkit etmiştir. Bunun yanında Hamidullah'ın Türkiye'de gerçekleştirmiş olduğu kimi seminerlere katılmış ve onun söz konusu seminerlerde dile getirdiği bazı dini hususlardaki görüşlerini ve kullandığı bazı ifadeleri eleştirmiştir. Ayrıca Resûlullah ile ilgili bazı söylemlerini, Resûlullah'ın şemâili hakkındaki ifadelerini, eserine *İslâm Peygamberi* adını vermesini, Buda'nın peygamberliği, Resûlullah'ın seyahatleri ve vahiy konusundaki tutumunu, Kur'ân-ı Kerîm ve İslâm ile ilgili bazı ifadelerini, icma konusundaki duruşunu, Darwin Teorisi hakkındaki kanaatlerini eleştirmiştir.

2.1.6. M. Sadi Çöğenli - Ali Bayram¹⁹⁷

M. Sadi Çöğenli, 1949 yılında Erzurum'da doğmuş; ilk, orta ve lise eğitimini aynı şehirde tamamlamıştır. Eğitimine medrese tahsili ile başlayan Çöğenli'nin tahsil gördüğü medreseler,

¹⁹³ *Kongre Gazetesi*, “Şubemizin Kurucusu Prof. Dr. Zeki Çıkman” (07 Kasım 2014), 2.

¹⁹⁴ Zeki Çıkman, *Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 7.

¹⁹⁵ Abdullah Sâdık, “Prof. Dr. Zeki Çıkman ile Beslenme Disiplini Üzerine”, *Altınoluk* 72 (1992), 33.

¹⁹⁶ “İyi Bilirdik”, *Türkiye Gazetesi* (07 Mart 2021).

¹⁹⁷ Sadi Çöğenli ile birlikte kaleme aldıkları çeşitli eserleri ve tercümelemleri yayınlanan Ali Bayram hakkında “*Rüya Tabirleri Ansiklopedisi 1-2*”, “*Abdurrahman Gazi ve Kabir Ziyaretinin Adabı*”, “*M. Abduh ve Reşid Rıza'nın Ehl-*

Pervizoğlu, Zeynel ve Kurşunlu Medreseleridir. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'nden 1979'da mezun olmuş, öğrenimi sırasında Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü'nde memur olarak çalışmıştır. 1981 yılında yüksek lisansını tamamlamış, 1983'te mezun olduğu bölüme Arapça okutmanı olarak atanmıştır. 1986'da doktor, 1989'da doçent, 1995'te profesör olmuştur. Ayrıca 1994-1995 eğitim öğretim yılında Kazakistan'ın Türkistan şehrinde kurulan Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır.¹⁹⁸

Çöğenli, Erzurum Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde görev yapmış olması nedeniyle sadece kendi branşı olan Doğu Dilleri ve Edebiyatları sahasında değil, Osmanlı dönemini kapsayan ilmî faaliyetlerin gün yüzüne çıkarılmasında da büyük bir çaba göstermiştir. Özellikle Osmanlıca el yazması ve matbu eserler üzerine eğilmiş ve çevresindekilere de bu alanda çalışmalar yapılması gerektiği konusunda telkinlerde bulunmuştur.¹⁹⁹ Kaleme aldığı başlıca eserler şunlardır; *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad, Rüya Tabirleri Ansiklopedisi, Arap Edebiyatından Klasik Manzum Metinler ve Tercümelere, Kur'an'da Adı Geçen Besinler ve Sosyal Sağlık, Ayet ve Hadis Örneklere Arapça Belagat, Kur'an'ın Dil Yapısı, Arap Edebiyatında Manzum Klasik Metinler ve Tercümelere, Arapçada Füller ve Çekimleri*. Sadi Çöğenli ve Ali Bayram, Hamidullah'ın mi'rac ve Garânik hakkındaki tutumunu, Resûlullah'ın puta kurban kesme meselesi ile ilgili ifadelerini, Hz. Musa ve Gılgamış Destanı ile ilgili kanaatlerini tenkit etmiştir.

2.1.7. Ahmet Şimşirgil

1959 yılında Boyabat'ta doğan Ahmet Şimşirgil, ilk, orta ve lise eğitimini aynı yerde tamamlamış, 1978'de girdiği Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nden 1982'de mezun olmuştur. 1983'te aynı bölümdeki Yeniçağ Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak göreve başlamış, 1985'te Yüksek Lisansını tamamlamıştır. 1989'da Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne naklen geçiş yapmıştır.

1990'da Doktorasını tamamlayan Şimşirgil, 1997'de doçent olmuş, 2003'te profesör kadrosuna atanmıştır. Şimşirgil'in Osmanlı şehir tarihi, siyasi hayatı ve teşkilatı ile ilgili çeşitli

i Sümnet ve Cumhura Muhalif Fikirlerinin Tahlil ve Tenkidi", "Aylar ve Rü'yet-i Hilâl" gibi eserleri dışında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

¹⁹⁸ Cüneyt Eren, "Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli'nin Hayatı ve Eserleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 18 (2001), 1.

¹⁹⁹ Nurullah Yılmaz, "Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli ve Akademik Hayatta Bıraktığı İzler", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 18 (2001), 29.

dergilerde yayınlanmış çok sayıda ilmî makalesi bulunmaktadır. Halen Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Öğretim Üyesi olarak görevine devam etmektedir.²⁰⁰ Başlıca eserleri şunlardır: *En Sevgili Efendimiz ve Sevdalıları, Kayı I – Ertuğrul'un Ocağı, Kayı II – Cihan Devleti, Kayı III – Haremeyn Hizmetinde, Valide Sultanlar ve Harem, İstanbul, Fetih ve Fatih, Fethin Kahramanları, Kaptan Paşa'nın Seyir Defteri, Eserleriyle II. Abdülhamid Han, Denizler Fatih Piyale Paşa ve Cerbe Zaferi.*²⁰¹ Ahmet Şimşirgil, Hamidullah'ın, mucize ve mi'rac mevzusundaki kanaatlerini, Resûlullah'ın şemâili hakkındaki ifadelerini, eserine *İslâm Peygamberi* adını vermesini, İslâmiyet'i açıklama yöntemini eleştirmiş ve Ehl-i sünnet itikâdının dışına çıktığını iddia etmiştir.

2.1.8. Diğer Değerlendirmeler

Günümüzde Muhammed Hamidullah'ın düşüncelerine yöneltilen eleştirilere yer veren web siteleri de mevcuttur. Bu sitelerde Hamidullah'ı eleştirenlerin yazıları yer almış ve onunla ilgili olumsuz ifadeler kullanılmıştır. Bu yazılardan, eleştiriler dile getirilirken Hamidullah'ın eserlerine müracaat edilmediği, objektif olmaktan uzak bir şekilde kulaktan dolma bilgilerle tenkit edildiği anlaşılmaktadır.²⁰² Günümüz akademisyenlerinden de Hamidullah'a, bazı görüşlerinden dolayı eleştiri getirenler vardır. Bunlardan İsmail Altun²⁰³, Hamidullah'ın Mescid-i Aksâ'nın yerine dair görüşlerine yönelik eleştiri niteliğinde bir yazı kaleme almıştır.

2. 2. Eleştirilerin Niteliği

Muhammed Hamidullah'ın Türkiye'de ders vermeye ve tanınmaya başladığı dönem bazı çevrelerde hâkim olan din anlayışının, koyu bir taklit ve taassuba dayandığı bir dönemdir. Bu

²⁰⁰ Ahmet Şimşirgil, *Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı* (İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2005).

²⁰¹ "Hayatı – Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil" (Erişim 18 Aralık 2024).

²⁰² <http://delillerimiz.blogspot.com/2015/02/muhammed-hamidullaha-yapilan-elestiriler.html?m=1>; <https://dintahripçileri.com/muhammed-hamidullahin-hz-peygamber-s-a-v-hakkindaki-yakisiksiz-ifadeleri/>; <https://m.dinimizİslâm.com/detay.asp?Aid=13686>

²⁰³ 1968 yılında Erzurum'da doğan İsmail Altun, 1986 yılında Erzurum Merkez İmam-Hatip Lisesi'nden, 1990 yılında Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden, ardından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1992 yılında babası Hafız Züfer'den hafızlık yapmış, 1996 yılında yüksek lisans, 2002 yılında ise doktora eğitimini tamamlamıştır. 1992-2010 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışmıştır. Ayrıca bir süre Hollanda'da da Din Görevlisi olarak görev yapmış, 2010 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yrd. Doç. Dr. olarak göreve başlamış, 2014 yılında doçent, 2019 yılında profesör olmuştur. Arapça ve İngilizce dillerine de hâkim olan Altun, aynı zamanda 2020 yılından bu yana Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü başkanlığı görevine devam etmektedir. (Kişisel Mülakât (22 Kasım 2024))

minvalde bir Müslümanın, bir mezhebin ilmihal kitabını Kur'an gibi algılaması, orada yazılanlar dışında kalan anlayışları yok sayması gerektiği, bu konudaki baskılardan dolayı dinin, ibadet ve ahlâk çerçevesine hapsedildiği, bunun dışında kalan konuları konuşmanın ve tartışmanın yasak olduğu, dini hükümlerin hikmetinin geri plana atıldığı, zaman veya şahıslarda meydana gelen değişiklikler ve ortaya çıkan sıkıntılar sebebiyle içtihadı dayalı yapılması gereken değişimlerden hiç söz edilmediği, bu konuları gündeme getirenlere kötü gözle (reformcu) bakıldığı bir dönemdir. Hamidullah, İmam Hatip Okulları, Yüksek İslâm Enstitüleri, İlahiyat Fakültelerinin, gençleri bünyesinde toplamasıyla, dini bu çağda yaşamak isteyen gençlerin yeni soruları ve ihtiyaçlarının gündeme geldiği, bu sorulara cevap veren hoca sayısının çok az olduğu bir zamanda Türkiye'ye gelmiştir. O sadece ibadetlerden değil, İslâm kültür ve medeniyetinden, dinler tarihinden, İslâm anayasa hukukundan, İslâm iktisadından vb. söz etmiş, gençlerin sorularına tatmin edici cevaplar vermiş veya bu cevapları bulmanın yollarını göstermiştir. Gençler bu durumdan memnun olmasına rağmen konumu sarsılan ve İslâm'ın canlanmasını istemeyen bazı kişiler, bu gelişmeden rahatsızlık duymuş ve bir yıpratma kampanyasına girişmişlerdir. Bu kampanyaya katılanların tamamı kötü niyetli olmamakla beraber iyi niyetli olanların da ehliyesiz olduğu görülmektedir.²⁰⁴

Hamidullah'ı tenkit edenlerin şahsî mensubiyetlerinden ayrı olarak yazılarının neşredildiği yayın organlarının ve kitaplarının basıldığı yayınevlerinin hangi cemaatin kontrolü altında olduğu da hesaba katılması gereken bir husustur.²⁰⁵ İlim ve fikir adına birçok şeyin değersizleştiği, fikir ahlâkının ciddi zaafı ugradığı 70'li yılların Türkiye'sinde Hamidullah da kaba ve haksız ithamlara maruz kalmış ve karalama kampanyalarının hedefi olmuştur.²⁰⁶ Bu tür söylemleri yayanların belli bir iki cemaat ve tarikat koluna mensup olmaları da ayrı bir talihsizliktir. Bu ithamların altında yatan husus kimi zaman haset, kin, cehalet ve taassup olmuştur. Her büyük âlim gibi Hamidullah da bundan payına düşeni almıştır. İmam Gazzâlî de *Faysalu't-Tefrika* adlı eserinde: "Haset edilmeyeni ve hakkında ileri geri konuşulmayı hakir görürüm; küfür ve dalâletle itham edilmeyeni de küçük görürüm!" sözleriyle bu hususa temas etmiştir. Hamidullah,

²⁰⁴ Hayrettin Karaman, "Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar", *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 92-93.

²⁰⁵ Kara, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri", 96.

²⁰⁶ Kara, "Gurûb Etti Güneş Dünya Karardı", 232.

çok makul ve gayet muttaki olmasına rağmen bu tür suçlama ve karalamalardan nasibini almıştır.²⁰⁷

Hüseyin Hilmi Işık ve Ahmet Şimşirgil Hamidullah ile ilgili, İstanbul’da kendisi ile görüşüldüğünü, kendisinin İslâm âlimlerine, selef-i sâlihîne güvenmediğini, Haydarabat’taki hocasının sözlerine uymayan bilgilere inanmadığını belirttiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca İsmâilî mezhebinde olduğunu ve görüşlerinin, Ehl-i sünnet itikâdında olan hakiki İslâm âlimlerinin kitaplarında yazılı olanlarla da zıddiyet veya ayrılık gösterdiğini iddia etmişlerdir.²⁰⁸ Hamidullah’ın koyu Ehl-i sünnet düşmanı olarak yetiştiğini öne süren Işık, onun açıkça ve sinsice İslâmiyeti bozmaya, Ehl-i sünnet âlimlerini lekelemeye çalıştığını, birkaç eserinde bozuk düşüncelerini açığa vurduğunu, kitabına sadece Müslümanların peygamberi olduğunu anlatan isim taktığı gibi ifadelerle yer vererek kâfirlerin çoğunun inançlarının böyle olduğunu belirtmiştir.²⁰⁹

Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah hakkında ‘baîdullah’ kelimesini kullanmış;²¹⁰ ancak daha sonraki zamanlarda bu tür hitaplarından vazgeçmiştir.²¹¹ İhsan Süreyya Sırma, eleştirileri bulunduğu eserinin Ahmed Davudoğlu adına yazılıp onun adıyla yayımlandığını, zira Davudoğlu’nun Hamidullah’ı bilmediğini, buna benzer durumların görülmüş olduğunu, Hamidullah’ın yazılarını okumadan birileri kendisinden bunları yazmasını istediği için alıp yazıldığını veya başkası tarafından yazılıp onlar adına yayımlandığını iddia etmektedir.²¹² Erzurum müftüsü Osman Bektaş, bir iki öğrencisinin iğvasına kapılarak, Hamidullah aleyhinde yazılan bir risâleye önsöz yazmıştır. Çünkü kendisine “Muhterem hocam, Hamidullah’ın herhangi bir kitabını okudunuz mu ki onun aleyhinde takriz yazdınız.” diye sorulunca Bektaş, Hamidullah’tan bir şey okumadığını, bu bilgileri risaleyi yazmış olan öğrencilerinden aldığını ifade etmiştir. Hamidullah’ı tenkit edenlerin çoğu onu tanımadan eleştirmişlerdir.²¹³

Hamidullah’ın öğrencilerinden Ali Osman Koçkuzu; Hamidullah’ın bir tercüman aracılığıyla verilen derslerinde, muhalif soruların sorulduğunu, soruları soranları öğrenci olarak tanıdıklarını ifade etmiştir. Aynı zamanda bu soruların çoğu zaman ilimle alakasız, peşin hükümle

²⁰⁷ Uludağ, “Hatıralarla Hamidullah”, 252; Gazzâlî, *Faysalu’t-Tefrika Beyne’l-İslâm ve ’z-Zendeka*, çev. Mevlüt Uyanık - Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2021), 25.

²⁰⁸ Işık, *Tam İlmihâl Se’âdet-i Ebediyye*, 1066-1067; “Hüseyin Hilmi Işık”.

²⁰⁹ Işık, *Tam İlmihâl Se’âdet-i Ebediyye*, 1066-1067.

²¹⁰ Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye’nin Manzarası* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2017), 123.

²¹¹ Şafak, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002): Hayatı, Eserleri, Hakkında Söylenenler ve Bazı Konulardaki Görüşleri”, 643 (18. dipnot); Yeşil, “Muhammed Hamidullah’ı Tanımak”, 17.

²¹² İhsan Süreyya Sırma, “Hocam Muhammed Hamidullah”, *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 27-29.

²¹³ İhsan Süreyya Sırma, “O Sünnet’i Yaşayan Bir Müslümandı”, *Yedi İklim* 16/157 (Nisan 2003), 32.

sorulmuş, bilgi istemekten çok hocayı mahcup etmeye yönelik, ciddiye alınmaya, vakit ayırmaya bile değmez sorular olduğunu dile getirmiştir. Buna rağmen Hamidullah'ın onları ciddiye alıp emek vererek cevaplar verdiğini, bu durumun ise onun sabrı, efendiliği, iyi niyeti, soru sahiplerine lütufkâr davranmasıyla açıklanabileceğini vurgulamıştır.²¹⁴

İhsan Süreyya Sırma, Yusuf Ziya Kavakçı ile birlikte Necip Fazıl Kısakürek'in Hamidullah ile ilgili görüşmesinde, Kavakçı'nın Kısakürek'e "Hamidullah ile ilgili hangi kitapları okudunuz?" sorusunu yönelttiğini, Kısakürek'in ise "Ben kitap okumam" şeklinde yanıt verdiğini aktarmıştır. Hamidullah'a yöneltilen eleştirilerin ilmi eleştiriden uzak, duygusal bir anlam taşıdığını, İslâm dışı çevrelerin böyle hocalardan hoşlanmadıkları için bu şekilde harcamak istediklerini belirtmiştir. Ayrıca dünya çapında bir âlim hakkında böyle söylemleri doğru bulmadığını, onların çoğunun İslâm'ı bilmediğini ve Hamidullah'ı anlayacak seviyede olmadığını, bunlardan bazılarının ise gazeteci olduğunu vurgulamıştır. Eleştiren cemaatlerin bazı mensuplarının bu konuda kullanılmış olabileceğini ifade eden Sırma, bu kişilerin İslâm düşmanı birçok kişi varken onlarla ilgilenmediklerini, Hindistan'dan gelen Hamidullah hakkında konuşmanın daha kolay olduğunu ve bu hususun altında ülkemizde yabancı hocalara karşı olan olumsuz tutumun yattığını, Müslümanlara en çok zararın cahil Müslümanlar tarafından verildiğini dile getirmiştir.²¹⁵

Her âlim gibi Hamidullah da telif ettiği eserleriyle kusur ve hatadan masum değildir. Hamidullah gibi ilim, hikmet ve ahlâk sahibi âlimler hakkında bir değerlendirme yapılırken, yazdıkları eserlerin bizzat tanınması, söylemlerinin siyak-sibaklarıyla çok iyi okunup düşünülmesi, onlar için yapılacak tenkit ve tahlillerde daha dikkatli bir dil ve daha nezih bir üslûp kullanılması lazımdır.²¹⁶ İlim adamına ancak ilimle yaklaşılır."²¹⁷

2. 3. Muhammed Hamidullah'ın Eleştirilere Karşı Tavrı

Yapılan eleştirilerden haberdar olarak eleştirenlere karşı kaba ifadeler kullanmadan nahif bir üslûpla rahatsızlığını dile getiren Hamidullah, söz konusu eleştirilerin hatalı olmamakla beraber daha çok bazı yanlış anlamalardan kaynaklandığını belirterek bu duruma temas etmiştir.²¹⁸ Ayrıca

²¹⁴ Güler, "Muhammed Hamîdullah'ın Kişiliği ve Araştırmaları Üzerine Ali Osman Koçkuzu ile", 162-163.

²¹⁵ İhsan Süreyya Sırma, Kişisel Mülakât (1 Ağustos 2023)

²¹⁶ Güler, "Muhammed Hamidullah'ın Ardından: 'Ne Mutlu O Gariplere!' Hadisinin Düşündürkleri", 62.

²¹⁷ Şafak, Muhammed Hamidullah (1908-2002): Hayatı, Eserleri, Hakkında Söylenenler ve Bazı Konulardaki Görüşleri", 643.

²¹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1980, 1/XX.

haklı bulduğu tenkitlerde hatalarını kabul etmiş, gereken düzeltmeleri hemen yapmıştır. Bu konuda “Hz. Peygamberin Süt Kardeşleri” adlı makalesinde²¹⁹ Hüseyin Hilmi Işık’ın ağır eleştirilerine ve hakaretlerine karşı tavrı ve gösterdiği olgunluk ilim yolcuları için büyük bir ders, çok nadir insanların sergileyebileceği bir tavidir. Işık, bu konudaki hatasından dolayı Hamidullah’ı ağır bir şekilde eleştirmiş; Hamidullah ise hatasını kabul etmiş, o kaba ifadeleri görmezlikten gelerek hatasını düzeltmesine vesile olduğu için ona dua etmiştir.²²⁰ Ayrıca bu durumdan okuyucuya da bahsetmiş, bir dikkatsizlikten kaynaklanan hatadan dolayı özür dilemiş ve sonraki baskılarında bu durumu düzeltmiştir.²²¹

Hamidullah, kendisini eleştirenlere teşekkür etmiş, insafsızca eleştirenlere gerekli cevabı vermek üzere izin isteyenlere ise müsaade etmemiştir. Yeni bir fitne başlamaması adına Müslümanlar arasında niza çıkarılmaması gerektiğini, belki bir gün hatalarını anlayacaklarını, haklılık payı varsa Allah’tan ecir bile alacaklarını ifade etmiş, Müslümanların birbirlerinin aleyhinde bulunmalarından yakınlık, en günahkâr Müslümanın bile bir Müslümana kâfirden daha yakın olduğunu belirtmiştir.²²² Kendisinin aleyhine yazılan bir kitabın yazarına cevap vermek isteyen öğrencisine “Bir fitne de sen çıkarma” diyerek buna müsaade etmemiştir. Ayrıca Erzurum’da, kâğıt üzerine not aldıkları birkaç konuda kendisine itirazda bulunmak üzere yanına gelen öğrencilere, eğer kitaplarında buldukları eksikler bu kadar azsa kendisini bahtiyar hissedeceğini, onlara teşekkür etmesi gerektiğini ifade etmiştir.²²³

Hamidullah, hakaret içerikli tenkitleri dikkate almamayı tercih etmiş, ilmî özellik taşıyanlara ise gereken önemi vermiştir. Gerektiği zaman, bazı konulardaki düşüncelerini eserlerinin sonraki baskılarında, fikrinden dönmeden, daha iyi anlaşılması için biraz daha açmaya çalışmıştır.²²⁴ Kendisiyle ilgili yergi şeklinde olan tenkitleri Allah’a havale etmiş, bu konuda “Ben kim oluyorum da zemmedilmeyeceğim. İmam Ebû Hanîfe bile hayatında zemmedilmiş bir kimsedir.” ifadelerine yer vermiştir.²²⁵

²¹⁹ Muhammed Hamidullah, “Hz. Peygamberin Süt Kardeşleri”, çev. Fahreddin Atar, *İslâm Medeniyeti* 34 (Ağustos 1973), 5.

²²⁰ Kara, “Gurûb Etti Güneş Dünya Karardı”, 233-234.

²²¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/100.

²²² Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar*, 12-16.

²²³ Demircan, *Pervari’dan Paris’e*, 260.

²²⁴ Salih Tuğ, *Başıma Gelenler* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2024), 218-219.

²²⁵ Tuğ, “İlimle Dolu Zor Bir Hayat”, 19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'A ve ESERİNE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Muhammed Hamidullah, genel olarak mi'rac ve mucize başta olmak üzere bazı konularda çoğunlukla objektif ve akli esas alan tutumundan ve kaynak olarak gösterdiği eserlerden bir kısmının hatalı bulunmasından dolayı eleştirilmiştir. Bu bölümde Hamidullah'ın eleştirilen görüşlerini başlıklar halinde incelemeye çalıştık. Bunun yanı sıra Hamidullah'ın ilgili konu ile alakalı görüşleri, kendisine yöneltilen eleştiriler ve eleştirilerin değerlendirilmesi şeklinde bir yöntem izledik.

3.1. Mucize

Allah tarafından yaratılan, nübüvvet iddiasında bulunan kişinin doğruluğunu göstermeyi amaçlayan ve nitelikleri bakımından insanları benzerini getirmekten âciz bırakan olağanüstü hadise olarak tanımlanan mûcize, sözlükte “bir şeye güç yetirememek” anlamındaki acz kökünden türeyen 'mûciz'in isim halidir. Kur'an'da ve hadislerde mûcize kelimesi yer almamakla birlikte acz kökünden türeyen çeşitli kavramlar sözlük anlamında kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin Allah (c.c) tarafından gönderilmiş gerçek elçiler olduğunu kanıtlayan olağanüstü olaylar daha çok âyet kelimesiyle ifade edilmiştir.²²⁶

Muhammed Hamidullah, mucizeler ile ilgili görüşlerini kitabının *Mir'ac ve Mûcizeler* başlıklı kısmında dile getirmiştir. O, mucizelerin mutlaka gösterildiğini, Kur'an'da bunlardan bahsedildiği için Müslümanların bu mucizeleri kabul ettiğini belirtmiştir. Bizim akıl ve havsalamızın almayacağı olaylar olarak görünen mucizelerin, her şeye gücü yeten Allah'ın emri ile gerçekleştiğini ve hiç beklemediğimiz anda karşımıza çıktığını dile getirmiştir. Bu olağanüstü olayların, peygamberler aracılığı ile gerçekleştiğinde mucize; veliler veya ermişler tarafından gösterildiğinde “kerâmet”; dininden uzaklaşmış, şeytanî bir kişi aracılığı ile ortaya konursa “istidrâc”²²⁷ şeklinde vuku bulduğunu beyan etmiştir. Sıradan bir insanın bu tür olağanüstü hadiseleri birbirinden ayırabilmesinin mümkün olmadığını belirttikten sonra, bu sebeplerden

²²⁶ Halil İbrahim Bulut, “Mûcize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/348.

²²⁷ İstidrâc; zalim, kâfir ve azgın kişilerin tedricî olarak felâkete yaklaştırılması ve bu esnada kendilerine bazı geçici imkân ve başarıların sağlanmasıdır. Firavun örneğinde olduğu gibi istidrâc sahibi kişiler elde ettikleri başarıları kendi gayretlerinin ürünü zanneder, kibirlenir ve azgınlıklarını alabildiğine arttırmaları, nihayet ilâhî azâba mâruz kalıp yok olurlar. Bkz. M. Sait Özervarlı, “Hârikulâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/182.

eserinde mucizeler üzerinde durmadığını izah etmiştir. Zira Müslümanlar için önemli olanın, yeryüzünde “en güzel örnek, numune insan” olarak gönderilen Resûlullah’ı çok yakından ve çok iyi tanımak, onun gibi yaşamaya, onu model alarak hayat sürmeye özen göstermek olduğunu ve bunun mucizelerden çok daha önemli olduğunu ifade etmiştir.²²⁸

Hamidullah, bütün muteber ve sahih hadislerde yer alan ve bu sebeple üzerinde hiçbir şüphe izi bulunmayan bu mucizelerin felsefesini ve bunların olabilirlik şartlarını uzun uzun tartışmanın gerekmediğini belirtmiştir. Aksine, bir inanış, davranış ve eylem manzumesinin akla uygunluğu ve mantıklılığının mucizelerle değil bizzat o sistemin kendisi aracılığıyla ispatlandığına dair inancını dile getirmiştir. Bu minvalde sadece “Allah için namaz kılmak ve oruç tutmak gerektiğine dair İslâmî öğretim” ile “Ben bir ağaca seslenip onu çağırırsam, o yerinden sökülür koşar gelir” ifadesi arasında bir ilişki görmediğini ifade etmiştir. Bir ağacın yer değiştirmesinin elbette bir mucize olduğunu ancak hareketsiz bir cismin hareket eden cisim haline gelmesiyle, sırf Allah emrettiği için namaz kılmak ve oruç tutmak şeklinde yaratılanların yerine getirme durumunda oldukları vazife arasında hiçbir ilişkinin bulunmadığını beyan etmiştir.²²⁹

Hamidullah, İslâm’a göre, bir kimsenin vahiy alan bir peygamber olabilmesi için mucize göstermesi gerekmediğini, zira bir kimse peygamber bile olsa, her şeyin Allah’a bağlı olduğunu ve onun emriyle gerçekleştiğini ifade etmiştir.²³⁰ Kur’an’ın, peygamberlerin gösterdiği mucizelere değinirken bu mucizelerin peygamberlere değil, bizzat Allah’a ait bir fiil olduğunu belirttiğini, mucizenin kendisinin, nedeni bizce kimi zaman bilinmese de anormal bir şey olmadığını belirtmiştir. Onu şaşılacak bir şeymiş gibi gösterenin genellikle olayın önce ve sonrasında tanık olduğumuz durumlar olduğunu, sebep ve sonuçları yaratan Allah için hiçbir şeyin mucizevî nitelik taşımadığını dile getirmiştir.²³¹

Bazı olayların, gerçekleştiği şartlara göre mucize olarak nitelendirilebildiğini ifade eden Hamidullah, sıradan bir kişinin dağda rastgele vurduğu bir noktadan su çıkması durumunda bunun kimse tarafından mucize olarak değerlendirilmediğini; ancak bir peygamberin çölde suya ihtiyaç duyulan bir anda aynı şekilde su fişkırtmasının mucize olarak nitelendirildiğini ifade etmiştir. Bu mucizelerin sebeplerinin Allah’ın takdirine göre binlerce seneden beri tekâmül edip o anda

²²⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm’a Giriş*, çev. Cemal Aydın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 41-42.

²²⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/125.

²³⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 98.

²³¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 114.

gerçekleşmiş olabileceğini,²³² Allah'ın kanunlarında hiçbir değişiklik bulunmayacağına dair ayete²³³ vurgu yaparak, Allah'ın istediği her şeyi dilediği şekilde yaratmakta mutlak hürriyet ve kudret sahibi olduğunu belirtmiştir. Mucizeleri de bu minvalde değerlendirmiş, mucizelerin Allah'ın yarattığı ve milyonlarca yıldan beri devam eden birbiriyle alakalı sebeplerin neticesinde ihtiyaç duyulan anda vuku bulduğunu belirtmiştir.²³⁴

Ona göre henüz gelişmemiş manevi bir yapıya sahip orta derecedeki şahsiyetler, iman etmek için mucizelere ihtiyaç duyarken bazıları da böyle bir etkinin altında kalmadan inandıkları için mucizenin inanç açısından etkisi kesin değildir. Mucizelerin herkes için ikna edici bir delil olmadığını ifade eden Hamidullah, insanların anlayışının birbirinden farklı olduğunu, Hz. Hatice (ö. 620) ve Hz. Ebû Bekir'in (r.a) (ö. 13/634) hiçbir mucizeye ihtiyaç duymayıp tereddütsüz iman ettiğini; Ebû Cehil'in (ö. 2/624) ise mucizelere rağmen ikna olmayıp muhalefette ısrar ettiğini hatırlatmıştır. Mucizelerin sağlayacağı yararın sınırlı olduğunu belirtmiştir.

Hamidullah, Allah'ın, kutsal görevlerini yerine getirmeleri esnasında hem kendilerini kuvvetlendirmek hem de şereflendirip üstün kılmak için peygamberlerinin ihtiyaç duyduğu zamanlarda mucizeler yarattığını, Kur'ân-ı Kerîm'de birçok peygamberden ve onların mucizelerinden bahsedildiğini ifade etmiştir. Hz. Mûsâ'nın asasının yılanı dönüşmesi, kaybolan Hz. Yûsuf'un (a.s) bulunduğuna dair babası Hz. Ya'kûb'un (a.s) vahiy alması ve Hz. İsa'nın hastaları iyileştirmesini buna örnek göstererek Allah'ın seçkin kullarının göstermiş oldukları mucizelere kesinlikle inandığını belirtmiştir.²³⁵ Ayrıca en güvenilir siyer kaynaklarından derlediği, Kur'an'a ve sahâbilerin anlattıklarına dayanan hadislerde Resûlullah'ın mucizelerinden olan; ölüyü diriltmesi, dilsiz birini iyileştirmesi, güreş şampiyonlarından birini yenmesi, ağacı yürütmesi, bir savaşta gözü yuvasından çıkmış bir sahabenin gözünü iyileştirmesi, hurma ağacı kütüğünün inlemesi, çok az miktarda su ve yiyeceğin birçok insana yetmesi gibi bazı hadiseleri herhangi bir değerlendirmede bulunmadan aktarmıştır.²³⁶ Bununla birlikte, Kur'an'ın "Arapça konuşanlara" hitaben tüm insanların ve cinlerin yardıma çağırılarak bir benzerinin getirilmesi

²³² Hamidullah, "Mûcize, Keramet ve İstidrac", 82-83.

²³³ Fâtır 35/43.

²³⁴ Muhammed Hamidullah, "Mûcize, Keramet ve İstidrac", çev. Zahit Aksu, *Hikmet Yurdu* 3 (2009), 81.

²³⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 114-115.

²³⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 118-119.

konusundaki meydan okumasının²³⁷ ve on dört asırdır bu meydan okumanın cevapsız kalmasının Resûlullah'ın en büyük mucizesi olduğunu vurgulamıştır.²³⁸

Hamidullah, Kurân'ın Mekkelilerin giderek manasız şekiller alan mucize taleplerinin gün geçtikçe arttığını ifade ettiğini, Resulûllah'ın ise onlara, kendisinin yegâne ilâhî görevinin onları doğru yola sevk etmek ve Allah'ın buyruklarından sapan kimseleri ikaz edip uyandırmak olduğunu belirttiğini vurgulamıştır. Resûlullah'ın mucize göstermek üzere gönderilmediğini dile getirmiştir.²³⁹ Ayrıca Kur'an'ın, gelişmiş insan topluluklarının Allah katında pek basit ve kolay bir şey olan mucizeler peşinde koşmayıp Kur'an'ın ve Resûlullah'ın getirmiş olduğu öğretileri ve bilgileri incelemeleri gerektiği üzerinde durduğunu ifade etmiştir.²⁴⁰ Mucizelerin bir şeyi zorla kabul ettirmeye çalışan olaylar olduğunu ve baskı altında kalarak gösterilen bir itaatın değer taşımadığını; Kur'ân-ı Kerîm'de Ankebût sûresinin 50 ve 51. ayetini esas alarak vurgulamıştır.²⁴¹ Kur'an'ın Resûlullah'ın mucizelerinden çok, öğretisine ve örnek yaşamına dikkat çektiğini söylemiş, Kur'an'daki "And olsun ki Allah'ın elçisinde sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı pek çok ananlar için güzel bir örnek vardır."²⁴² ayetinin mucizeler üzerinde fazlaca durmasını engellediğini belirtmiştir.²⁴³ Ona göre, Resûlullah'ın insanî çaba ve gayretleri bizim için mucizelerden daha öğretici ve daha yararlı şeylerdir. Onun bıraktığı ilâhî mesaj bizi daha çok ilgilendirmekte ve uyguladığı yöntemi incelediğimizde, kendi döneminde yaşayan kimseleri bu mesajın gerçekliğine ikna etmek için başvurduğu mucizelerin ikinci planda kaldığı görülmektedir.²⁴⁴

Eleştiriler

Muhammed Hamidullah'ın eleştirildiği hususlardan biri mucizeler ile ilgili fikirleridir. Bu minvalde Necip Fazıl Kısakürek, onun mucizeleri olağanüstü görmediğini belirtmiş; mucizelerin akılla ve sebepler dairesinde denetlenmesi gerektiğine inandığını iddia etmiştir.²⁴⁵ Ahmet Şimşirgil, Hamidullah'ın, Allah'ın, bütün peygamberlerine vermiş olduğu mucizelerini aslında

²³⁷ Kur'an'ın meydan okumaları için bkz. İsrâ 17/88, Hûd 11/33, Bakara 2/23, Yûnus 10/38

²³⁸ İsrâ 17/90-93. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 120.

²³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/102-103.

²⁴⁰ Bkz. Ankebût 29/50-51. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 117.

²⁴¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 115.

²⁴² Ahzâb 33/21.

²⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 116-117.

²⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 120.

²⁴⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2019), 157.

olduğu gibi olağanüstü ve fizik ötesi hâdiseler olarak değil de fizikî hâdiseler şeklinde ele aldığını ileri sürmüştür.²⁴⁶

Sadrettin Yüksel, Hamidullah'ın mucize tefsirini hatalı bulduğunu, zira onun iddia ettiği şekilde eğer mucize tabiat kanununa göre vuku bulmuşsa, o kanun keşfedildiği zaman kâşif tarafından mucizenin aynısını göstermenin mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Böyle olması halinde mucizenin Allah'ın kudretine has bir hâdis olmaktan çıkıp her kâşifin etki alanına girdiğini, mucizenin tabiat kanunlarına uygun bir şekilde vuku bulmasının mucizenin manasını ve hikmetini yok ettiğini belirtmiştir. Zira Allah'ın mucizeyi yaratmakla biz insanlara “Kâinattaki tabiat kanunlarını ben yarattım ve onun dışına yalnız ben çıkabilirim.” hükmünü bildirmiş olabileceğini beyan etmiştir. Ayrıca mucizeleri te'vile çalışan bazı kimselerin te'vilden maksatlarının ilim adamlarının imana gelmelerini sağlamak düşüncesinin bir bahane olduğunu, zira te'ville mucizeleri akla yakınlaştırmak meselesinin bazı mucizeler için imkânsız olduğunu dile getirmiştir. Nitekim Hz. İsa'nın daha beşikte iken konuşarak annesini tezkiye etmesi gibi ilme göre izahı mümkün olmayan birçok mucizenin bulunduğunu, ayrıca taviz vermek istediğimiz kimseyi ilmen izahı mümkün olmayan mucizelerle karşı karşıya bırakmanın o kişiyi daha kuvvetli şüpheler içine itmiş olduğunu belirtmiştir. Bu yolun, onları maksatlarına asla ulaştırmayacağını, Peygamberlik müessesesinin direkleri mesabesinde olan mucizeleri tabiileştirmek için gösterilen gayretin sonuçsuz kaldığını ifade etmiştir.²⁴⁷

Mustafa Polat, Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi* eserinin tercümesinin ilk cildini gazetenin köşe yazısında tanıtırken, Hamidullah'ın, Resûlullah'ın mucizelerini ve mi'racın cismani oluşunu inkâr ettiğini ifade etmiştir. Ehl-i sünnet âlimlerinden farklı olan bazı iddiaları karşısında okuyucunun çok dikkatli olması ve diğer siyer kitaplarıyla karşılaştırması gerektiği, bu görüşleri nedeniyle Hamidullah'ın Ehl-i sünnet itikadından ayrılmış olduğu yönünde ifadeler kullanmıştır.²⁴⁸ Ancak bu ifadelerinden dolayı karşılaştığı tepkiler sonucu aynı gazetenin farklı bir köşe yazısında yanlış anlaşıldığını, sadece referans aldığı Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşleri çerçevesinde bu konudan bahsettiğini beyan etmiştir. Köşe yazısındaki tavsiye üzerine okuyacak

²⁴⁶ “Hamidullah” (Erişim 28 Kasım 2024). <https://www.ahmetsimsirgil.com/hamidullah/>

²⁴⁷ Sadreddin Yüksel, *İctihad Taklid Telfik: Prof. Dr. Hamidullah'ın İslâm Peygamberi ile Resulullah Muhammed (s. a. v.) Adlı Eserleri Üzerine Bir Araştırma*. (Fazilet Neşriyat, 1975), 64.

²⁴⁸ Mustafa Polat, “İslâm Peygamberi”, *Babiali'de Sabah* (03 Mayıs 1967), 2. kopya Basım.

olanların kanaatlerinde yanlış anlaşılmalara yer etmemesi için bu ifadeleri kullandığını belirtmiş, yanlış anlaşılmadan ve ifadelerindeki karışıklıktan dolayı özür dilemiştir.²⁴⁹

Değerlendirme

Hamidullah, mucizeyi peygamberlere verilmiş “semavî bir ödül”²⁵⁰ ve Allah’ın, peygamberlerine bir lütuf olarak ihsan ettiği tarihî vakıalar olarak yorumlamıştır.²⁵¹ Asıl anlatmak istediğinin, maddî sebebi bilinmeksizin ya da hiçbir maddî sebebe dayanmaksızın vuku bulmuş bir hadise de olsa, bu hadise ile Resûlullah’ın öğrettiklerinin doğruluğu arasında ispat anlamında bir bağ kurmadığını belirtmiştir.²⁵² Resûlullah’ın mucizelerinden ziyade beşer yönünü ön plana çıkarmış ve en büyük mucize olarak da Kur’an’ı örnek göstermiştir.²⁵³ Onun mucizelere inandığını, eserlerinde yeri geldikçe mucizelere yer vermesinden ve peygamberlerin mucizelerine inandığını ifade ettiği şu cümlelerinden anlamaktayız:

Ben şahsen, Allah’ın seçilmiş kulları olan RESÛLLERİ’nin gösterdiği bütün mucizelerin gerçekliğine tam mânasiyle inanan bir kimse olmakla birlikte, varlığı vâcib (zarurî) olduğu için Allah’a, Allah’ın Resûllerine ve doğruluk dereceleri pek açık bir surette gözlerimiz önünde serili durması dolayısıyla bu resûllerin getirip tebliğ ettiği İlahî Öğretime inanmak lâzım geldiği şeklinde bir düşünce tarzına sahip olmaktan kendimi alıkoyamamaktayım.²⁵⁴

Hamidullah, bu eserinde Resûlullah’ın hayatının tamamını ele almadığını ve onun sîretinin felsefî görünüşü ve izahı ile gösterdiği mucizelerin ayrıntısını merak edenler için Urdu dilinde kaleme alınıp neşredilmiş Seyyid Süleymân Nedvî’nin *Sîret’un-Nebî* eserini tavsiye etmiştir.²⁵⁵ Sahih hadis kaynaklarındaki rivayetleri kabul ettiğini belirten Hamidullah, mucizeleri reddetmemiştir. Mucizenin bir insanın hayatında örnek alınabilecek bir yönünün olmaması nedeniyle Resûlullah’ın hayatını yazarken mucizelere geniş bir şekilde yer ayırmaya gerek duymadığını belirtmiş ve eserini mucizeye dayalı değil, Resûlullah’ın insanîliğine ve öğretilerine dayalı olarak yazmıştır. Onun gayesi insanî özelliklerinden hareketle Resûlullah’ın risaletinde, bireysel ve toplumsal ilişkilerinde izlediği yol, prensip ve dine davet metodunu vurgulamak olmuştur.²⁵⁶

Mucize hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak Hamidullah’ın mucizeleri inkâr ettiği, siyer tanıtımında mucizeleri dikkate almadığı şeklindeki bir görüş isabetli görülmemektedir. Zira söz

²⁴⁹ Mustafa Polat, “Hamidullah Mes’alesi”, *Babıali’de Sabah* (13 Mayıs 1967), 2. kopya Basım, 3.

²⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 113.

²⁵¹ Hamidullah, “Mücize, Keramet ve İstidrac”, 91.

²⁵² Hamidullah, “Mücize, Keramet ve İstidrac”, 93.

²⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 118-120.

²⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/122.

²⁵⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/128.

²⁵⁶ Macit, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 185.

konusu eserinde o, Resûlullah ile ilgili pek çok mucizeye yer vermiştir. Hamidullah'ın mucizelere bakışı, onların mucize olup olmadıkları üzerinde değerlendirmeler yapmaktan ziyade, Resûlullah'ı özelden Müslümanlara genelde de tüm insanlığa tanıtımında mucizenin İslâmî öğretiyeye göre ikinci planda değerlendirilmesi gerektiği şeklindeki yaklaşımı dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Mucizelerin özü ve gerçekliği ile ilgili herhangi bir itirazı söz konusu değildir.²⁵⁷

3.2. Resûlullah'ın Doğumunda Gerçekleşen Mucizeler

“Müstakbel bir kahramanın dünyaya gelmesi ile bir alakası olup olamayacağı bir tarafa, büyük bir insanın doğuşu hemen her zaman fevkalade hadiselerle yan yana düşer.”²⁵⁸ ifadelerini kullanan Hamidullah, eserinde Resûlullah'ın doğumuyla ve doğumu sonrasında meydana gelen Mecûsîlerin yüzlerce sene sönmeyen ateşinin sönmesi, İran imparatorunun sarayındaki on dört kulenin yıkılması, doğduğunda melekler tarafından yıkanması gibi hadiselerle yer vermiştir.²⁵⁹ Ayrıca bir peygamberden beklenen şeyin, onun doğumundan itibaren mucizeler göstermesi olduğunu da ifade etmiştir. Resûlullah'ın doğumundaki mucizelerden olan, annesinin onu dünyaya getirirken doğum sancıları çekmemiş olmasını; doğduğunda Yaratan'dan sünnetli olduğunu ve melekler tarafından yıkandığını ve meleklerin, iki omuzu arasına risalet mührünü basmış olduğunu nakletmiştir. Bunların yanı sıra sütannesinin eşeğinin kervanın en hızlı binek hayvanı haline gelmesini ve devesinin de bütün aileye yetip de artacak kadar bol miktarda süt vermeye başlamış olmasını herhangi bir yorum yapmadan dile getirmiştir.²⁶⁰

Eleştiri

Hamidullah'ın Resûlullah'ın doğumunda gerçekleşen mucizeler ile ilgili kullandığı ifadeler birtakım eleştirilere konu olmuştur. Sadrettin Yüksel, Hamidullah'ın “Müstakbel bir kahramanın dünyaya gelmesi ile bir alakası olup olamayacağı bir tarafa...” ifadeleriyle Resûlullah'ın doğumunda gerçekleşen mucizelerin Resûlullah ile ilgisini kesmek niyetinde olduğunu açıkça belirttiğini iddia etmiştir. Ayrıca Resûlullah'ın dünyaya teşrifine yakın bir zamanda, doğum anında ve çocukluk döneminde meydana gelen mucizelerin tamamının, tam anlamıyla peygamberle ilgili ve ondan haber vermek için olduğunu dile getirmiştir. Bu konuda

²⁵⁷ Apak, “Muhammed Hamidullah'ın Siyer İlmine Katkıları”, 68.

²⁵⁸ Muhammed Hamidullah, *Resûlullah Muhammed*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1973), 22.

²⁵⁹ Hamidullah, *Resûlullah Muhammed*, 22-24.

²⁶⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/40.

büyük siyercilerin birçoğunun ittifak halinde olduğunu, siyercilerin bu ittifaklarının Hamidullah'ın müsteşrikvarî ve şahsî kanaatinden çok daha üstün olduğunu ifade etmiştir.²⁶¹

Değerlendirme

Hamidullah, bir seminerinde kendisine yöneltilen “Bazı kitaplarda Resûlullah'ın doğumu esnasında vuku bulan mucizevî olayların zayıf olduğuna dair ifadelerin bulunduğu” söylemlerine karşılık, bu mucizelerin zayıf olduğunu iddia eden kimselerin bu iddialarını ispat etmek zorunda olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda bu rivayetleri muteber sîret kitaplarında gördüğünü, bu olağanüstü olayların her birinin birer remz ve sembol olarak başka bir âlemle ilgili olduğunu dile getirmiştir.²⁶² Hamidullah'ın eleştirisi konusu olan ifadeleri bu yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilebilir.

3.3. Şâkku'l-Kamer

Hamidullah, Şâkku'l-Kamer hadisesi ile ilgili bazı süflî Mekkelilerin, şayet kendisi gerçekten Allah'ın Elçisi ise, gökteki Ay'ı ikiye yarmasını istediklerini, o sırada dolunay durumunda bulunan Ay'ın Resûlullah'ın parmağı ile bir işaret yapar yapmaz hemen ikiye ayrıldığını, her iki parçanın birbirinden ayrılıp uzaklaştığını, kısa bir süre sonra tekrar birleştiğini nakletmiştir. Hadisenin dış görünüşünün bu olduğunu, bizim bakış açımıza göre bunun gerçek bir mucize olduğunu, zira normal şartlarda Ay'ın ikiye ayrılmayacağını herkesin mâlumu olduğunu, onun işareti üzerine yarılmasının ise bunun bir mucize olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. Diğer taraftan bu hadisenin, Allah'ın meşîyyeti yönüyle, Ay'ın filan gün, filan vakit ve filan yerde yarılması, milyonlarca sene önce Allah tarafından takdir edilmiş olabileceğini beyan etmiştir. Bu minvalde Ay'ın içinde eskiden beri bir çeşit gaz bulunabileceğini, bu gazın patlaması neticesinde meydana gelen zelzelede de Ay'ın ikiye yarılmış olabileceğini, bunların Allah'ın kanunlarına uygun olarak yarılmayı gerçekleştiren sebepler olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.

Hamidullah, bizlerin açık bir sebep gördüğümüz yerde bu, şu sebebin neticesidir; sebebini göremiyorsak bu bir mucizedir, bu bir keramettir veya bu bir istidrâctır dediğini, buna karşılık Allah için mucizenin sebebi hakkında herhangi bir soru söz konusu olamayacağını, zira O'nun sebeplerin müsebbibi olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan Ay'ın ikiye ayrılışına bizim mucize dememizin sebebinin bir peygamberin inkârcıların karşısında, peygamberliğini ispat etme ihtiyacı

²⁶¹ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 59-60.

²⁶² Muhammed Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 55.

duyduğu sırada, şu zaman, şu gün veya şu yerde bu hadisenin vuku bulmuş olmasından ileri geldiğini, ancak bu yarılma hadisesinin tam o anda vuku da bulamayabileceğini ancak Allah'ın yarattığı ve milyonlarca yıldan beri sürüp gelen birbiriyle alakalı sebepler, sebeplerin sebepleri neticesinde o anda vuku bulduğunu dile getirmiştir.²⁶³

Eleştiriler

Mucizeler konusunda tenkit edilen Hamidullah, bu konuda da bazı ithamlarla karşılaşmıştır. Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın Şâkku'l-Kamer vesilesiyle mucizeyi alaya aldığı ve kendisini dışarıda bırakıcı şekilde nakillere bağladığını ifade ederek eleştirmiştir.²⁶⁴

Ahmet Şimşirgil, Resûlullah'ın bir işâreti ile ayın ikiye bölünmesi ve tekrar birleşmesi mucizesini, Hamidullah'ın kendine göre yorumlayarak tesadüf ile açıklamak istediğini öne sürmüştür.²⁶⁵ Zeki Çıkman, Hamidullah'ın bu varsayımının fizik ve kimya teorileriyle zıt olduğunu, bilime ters düştüğünü ifade etmiş,²⁶⁶ aynı zamanda Ay'ın ikiye ayrılma mucizesine tarihî bir delil olarak öne sürdüğü hadiseyi eserinde etraflıca dile getirmiştir.²⁶⁷

Değerlendirme

Hamidullah, Şâkku'l-Kamer hadisesini yalnızca tarihsel bir vakıa olarak değil, aynı zamanda mucizevî yönüyle de ele almıştır. Bu bağlamda, hadiseyi sünnetullah ilkesi çerçevesinde açıklamaya çalışarak olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde de değerlendirmiştir. Hamidullah, söz konusu yaklaşımıyla hem kendi yorumunu ortaya koymuş hem de rivayetlerin yorumlanmasında mümkün görülen bir ihtimali dile getirmiştir.

3.4. Mi'rac ve Mescid-i Aksâ'nın Yeri Meselesi

Sözlükte “yukarı çıkmak, yükselmek” anlamındaki urûc kökünden türemiş olan mi'râc kelimesi “yukarı çıkma vasıtası, merdiven” anlamına gelmektedir. Terim olarak Resûlullah'ın göğe yükselişini ve Allah katına çıkışını ifade etmektedir. Olay, Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gidiş ve oradan da yükseklerle çıkış şeklinde yorumlandığından kaynaklarda daha çok “isrâ ve mi'rac” şeklinde geçmiştir. Mi'rac hadisesi iki safhada meydana gelmiştir. Resûlullah'ın bir gece Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yaptığı yolculuğa isrâ, oradan göklere

²⁶³ Hamidullah, “Mucize, Keramet ve İstidrac”, 81-82; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/126-127.

²⁶⁴ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

²⁶⁵ “Hamidullah”.

²⁶⁶ Zeki Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah: İmanımızla Oynamayınız* (İstanbul: Berekat Yayınevi, 1977), 165.

²⁶⁷ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 166-167.

yükselmeye mi'rac denilmiştir. Türkçede mi'rac kelimesiyle her ikisi beraber kastedilmektedir.²⁶⁸

Hamidullah, mi'racı, Allah'ın yeryüzünde görevlendirdiği sevgili elçisini şereflendirmek istemesi sonucu onu kendisine çağırması, semâvâta yükselterek huzuruna kabul etmesi ve ilâhî bir söyleşiden sonra Resûlullah'ı tekrar yeryüzüne döndürmesi olarak tanımlamıştır. Mi'racın şekli ziyade muhtevası ve mesajıyla ilgilenilmesinin önemine işaret ederek Kur'ân ve hadislerle verilen açıklamalara inanmak gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bunlarda, âhiret âleminin ele alındığını ve insanın hayal gücünün hissedebileceği ancak ifade edemeyeceği konulardan bahsedildiğini belirtmiştir. Bu mucizenin, tamamen ruhî-manevî alanda cereyan etmiş bir olay olduğunu ve bu olayın coğrafi ve turistik bir seyahat olarak değil tasavvufî manada açıklanıp ortaya konması gerektiğini dile getirmiştir.²⁶⁹

H. Âişe'nin (r.a) (ö. 58/678) bu konudaki rivayetini dikkate alarak mi'racın uykuda uyanıklık arası bir halde iken cereyan ettiğine inanan Hamidullah, H. Âişe'de olduğu gibi henüz çok genç yaşta olmaları sebebiyle olayın gerçek yüzünü o sırada bilip anlayamayan kimselerin verdikleri bilgileri de dikkate almak gerektiğini ifade etmiştir. Zira H. Âişe'nin daha sonra Resûlullah'ın eşi olması hasebiyle onun durumunun bu konudaki soruların kendisine sorulabileceği herhangi birinden daha uygun bir durum olduğunu ve Resûlullah'ın onun akıllılığını, merak sahibi bir kimse olduğunu ve ilme susamışlığını yakından bildiğini dile getirmiştir.²⁷⁰

İbn İshak'ın ifade ettiğine göre, Resûlullah'ın zevcesi H. Âişe'nin, mi'racın “uykuda” cereyan ettiğini beyan ettiğini ve bu “uykuda” sözü üzerinde ısrarla durarak “Onun bedeni asla gözden kaybolmadı, fakat onun ruhu nakledildi” dediğini vurgulamıştır. Hamidullah, ayrıca Resûlullah'ın vahiy kâtiplerinden ve aynı zamanda kayıbiraderi Muaviye'nin de aynı şeyi söylediğini, Hasan-ı Basrî'nin de aynı görüşü taşıdığını, İbn Kayyim'in bu semavî yolculuğun uyanıklık halinde ancak ruhî olarak cereyan ettiğini ifade ettiğini dile getirmiştir. Şah Veliyyullah Dihlevî'ye göre mi'racın, bedeni olarak fakat o sırada beden, ruhun sıfatlarını taşıdığı vaziyette cereyan ettiğini belirtmiş ve bu konuda, mi'racın tamamen bedenî ve maddî bir olay ve bunun fiilen fezada cereyan eden bir yolculuk olduğu tezini savunan birçok kimsenin bulunduğunu da

²⁶⁸ Salih Sabri Yavuz, “Mi'rac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/132.

²⁶⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/129-133.

²⁷⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/134.

ifade etmiştir.²⁷¹ Öte yandan olayı nakledenlerin çok sayıda olmasının anlatılanlarda farklılıklar ortaya çıkmasına sebep olduğuna, bu farklılıkların daha çok mi'racda gerçekleşen olayları kapsadığına da temas etmiştir. İbn Kesîr'in, tefsirinde bu farklılıkları gösterdiğini ve bu anlatımlardan birinin diğerine nasıl tercih edilebileceğine dair fikhî bir görüşü bulunduğunu, kendisinin de genellikle bu görüşü taşıdığını ifade etmiştir.²⁷²

Hamidullah, Resûlullah'ın Mekke'den Kudüs'e, oradan mı semâvâta yükseldiği yoksa semâvâttan dönüşte mi Kudüs'e uğradığı konusunda bir farklılık olduğunu belirtmiştir. Kudüs'e uğrayışın dönüş yolu üzerinde cereyan ettiği anlatımını tercih eden İbn Kesir ve diğer yazarların, bu görüşlerini birçok delile dayandığını nakletmiştir. Bu bağlamda gelmiş geçmiş peygamberlerin, Cenab-ı Hakk ile semâvâta karşılaşma şerefine nail olmasından ötürü Resûlullah'a tebriklerini arz etmek üzere toplu bir halde onu karşılamaları ve kendilerinin vaktiyle temsil ettikleri ilâhî tebliğ vazifesinin artık son bulmuş olması ve bu ilâhî imtiyazı kazanmış olması sebebiyle ondan kendilerine imamlık yapmasını istemelerinin normal olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu ilim adamlarının dikkatleri, İsrâ sûresi 1. ayette geçen 'En Uzak Mescid'e, Kudüs'e yürütüp götürenin Allah olduğuna işaret eden ifadeye çekildiğinde onların cevap olarak, Filistin topraklarının Kur'an'da yer alan Rum sûresi 3. ayetteki "Edna'l-Ard" (En Yakın Ülke) olarak tavsif olunduğunu, bu duruma göre, "En Uzak Mescid" in "En Yakın Ülke"de olmaması gerektiği çıkarımında bulduklarını dile getirmiştir. Bu âlimlerin 'En Uzak Mescid'in meleklerin, Allah'a sürekli ibadet etmek üzere gelip durdukları, semalarda bulunan bir mescid olduğunu düşündüklerini ifade etmiştir.²⁷³

Bir yandan Resûlullah'ın göğe yükseldiğini ifade ederken diğer yandan bu ayette Kur'an'ın sadece Kudüs'ten bahsettiğini söylemenin insana mâkul gelmediğini vurgulamıştır. Hiç şüphesiz Resûlullah'ın Kudüs'e uğradığını fakat onun bu uğrayışının, gelmiş geçmiş peygamberlerin topluca kıldıkları bir namaza "imam"lık etmek maksadıyla dönüş yolu üzerinde cereyan etmiş münferit bir olay olduğunu belirtmiştir. Ancak böyle bir olayın, muazzam bir yolculuk olan mi'rac içinde küçük bir yer tuttuğunu, Kudüs'ün mi'racın oluş safhaları içine girdiğini, ancak Kur'an-ı Kerîm'de bu konuda bir açıklık bulunmadığını dile getirmiştir.²⁷⁴

²⁷¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/142-143.

²⁷² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/134.

²⁷³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/140.

²⁷⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/141. (254. dipnot)

Hamidullah, bu semavî seyahatle ilgili olarak İsrâ sûresi 60. ayetin bunu bir “görüntü” (rü’ya) olarak tavsif ettiğini, Resûlullah’ın dönüş yolu üzerinde iken kendine geldiğinde, Kâbe avlusunda bulunduğunu nakletmiştir. Bu noktada Taberî (ö. 1033/1624) ve Râzî’nin (ö. 344/955 [?]) farklı düşündüğünü ve “Şayet bu olay basit bir rüyadan ibaret olsaydı, Mekkeli putperestlerin buna isyan etmeleri ve kendisinin yalan söylediğini beyan etmeleri için mâkul bir sebep bulunmazdı.” diyerek görüşlerini ifade ettiklerini de belirtmiştir. Ancak putperestlerin bir rüya fikrine karşı çıkmadıklarını, onları isyana sevk eden asıl sebebin, Allah’ın kendi düşmanları olan Resûlullah’ı daha büyüğü hayal edilemeyecek büyük bir övgü ve şereflendirme ile şereflendirilmesi fikrinin olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Peygamberlerin gördüğü rüyaların uyanıklık halinde iken başlarından geçenlerden daha kıymetsiz olmadığı kaidesinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu minvalde Resûlullah’ın Hira mağarasında aldığı ilk vahyin rüyada vuku bulunduğunu, Hz. İbrahim’in çok sevdiği oğlu Hz. İsmail’i (a.s) Allah’a kurban etme konusundaki ilâhî emri bir rüyada aldığını,²⁷⁵ Tevrat’ta ise Hz. Yakub’un ve Hz. Süleyman’ın (a.s) içinde Allah’ı gördüğü bir rüyaya nail olduklarını ortaya koymuştur. Buhârî’de zikredilen hadiste, bizzat Resûlullah tarafından mi’racın “uyku ile uyanıklık arasında” cereyan ettiğine dair bir ifadenin bulunduğunu öne sürmüştür.²⁷⁶

Hamidullah, Buhârî gibi son derece güvenilen birçok hadis kitabında nakledilen Şeddü’r-Rihâl hadisinde²⁷⁷ son olarak ismi geçen mescidin, Semavî bir mescid olmayıp Kudüs’teki mescidin olacağını serdetmiştir. Bu konuda hadis metninde geçtiği şekliyle “Mescidu’l-Aksâ” terkinin, muzaf-muzafun ileyh şeklinde olduğunu, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen el-Mescidu’l-Aksâ terkinde ise sıfat mevsuf ilişkisi bulunduğunu, bu durumda bu iki ayrı metinde zikredilen mescidin aynı mescid olmadığını²⁷⁸ da dile getirmiştir. Resûlullah’ın Hz. Hatice’ye ticarî işlerine yardımındaki bir seferinde tarihçilerin verdikleri bilgiye göre bu ticarî seferin son durağının, Kudüs’ün ötesindeki Busrâ şehri olduğunu, Resûlullah’ın mi’rac ile ilgili bir şehir olan Kudüs’ü ve aynı zamanda Ölü Deniz’i böylece görmüş olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁹

Eleştiriler

²⁷⁵ Sâffât 37/102-105.

²⁷⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/142.

²⁷⁷ İmam Zeynüddin Ahmes İbn Abdullatif ez-Zebidî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih ve Tercemesi “Mekke ve Medine Mescidlerinde Namaz Kılmanın Fazileti”*, 620 (İstanbul: Ravza, 2015).

²⁷⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/140. (254. dipnot)

²⁷⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/58.

Hamidullah, özellikle mi'rac konusundaki tutumu nedeniyle eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın mi'rac mucizesini bir rüyadan, ruhî bir halden ibaret saydığını, ruh ve madde bir arada bir mi'racı kabul etmediğini iddia etmiştir. Ayrıca Hamidullah'ın dünyamızın küre şeklinde olduğuna ve bir tarafında başa isabet eden gök karşı tarafında ise aynı adamın ayağı istikametine düştüğüne göre Arş'ı tepede aramanın imkânsız olduğunu söyleyecek kadar ebleh ve ilkel bir mantık kullandığını ifade etmiştir. Büyük sonlarla büyük kapsayışların iç içe olduğuna ve birleştiğine dair yeni fizikten haberi bulunmadığını ve İslâm'da Allah'a mekân tahsisi olmadığını bilmezlikten gelip mi'racı Allah'a mekân tayin etmiş olmak gibi gösterdiğini ileri sürmüştür. İslâm'dan önce Kudüs'te mescid bulunmadığını iddia edecek kadar cehalete düştüğünü, hatta Kur'an'ı bile yalanlamaya kadar gittiğini iddia etmiştir.²⁸⁰

Hüseyin Hilmi Işık, İsrâ sûresi 1. ayette geçen abd (kul) kelimesinin insan için kullanıldığını, ruha kul denmeyeceğini, Buhârî'deki uzun hadiste ve Ehl-i sünnet âlimlerinin tefsirlerinde ve bütün kitaplarda, Resûlullah'ın "Kudüs'te, Mescid-i Aksâ'ya gittim, gördüm" buyurduğunu bildirdiklerini vurgulamıştır. O zamanlar, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te var olduğunu, Hz. Süleyman'ın yaptırdığını, birkaç defa yıkılıp yapıldıktan sonra son olarak Hz. Ömer'in (r.a) (ö. 23/644) tamir ettirdiğini, Müslümanların hicretten 16 ay sonraya kadar Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kıldıklarını dile getirmiştir. Ayrıca Kudüs'te mescit olmaması durumunda oraya doğru namaz kılmanın emredilmeyeceğini ifade ederek Hamidullah'ın akli, düşüncesi ve fen anlayışı, Resûlullah'ın bedeni ile Kudüs'e ve göklere götürüldüğünü kavrayamadığı için buna inanmadığını ve mi'racın bir hal olduğunu anlatmak istediğini öne sürmüştür. Bunun için de Kur'an'ı yanlış tefsir ettiğini, düşüncesini kaçamak yollarla ispata kalkıştığını, mi'racın bir hal olması durumunda onu duyanlardan kimsenin itiraz etmeyeceğini, kâfirlerin de buna karşı bir şey demeyeceklerini, "Beden ile gittim" dediği için inanmayanların çok olduğunu ifade etmiştir. Resûlullah'ın Mekke'den Kudüs'e götürüldüğüne inanmayanın kâfir olduğunun söz birliği ile bildirildiğini, göklere götürüldüğüne inanmayanın ise bid'at ehli ve sapık olduğunu belirtmiştir.²⁸¹

Sadrettin Yüksel, Hamidullah'ın, Resûlullah'ın İsrâ ve Mi'rac faslında Kudüs şehrindeki Mescid-i Aksâ'ya uğradığını kabul etmediğini, rüyasında gökteki Mescid-i Aksâ'yı (Beytü'l-Mâmur'u) gördüğünü ifade ettiği halde, neden "Peygamber bu seyahatte mi'rac şehri Kudüs'ü ve Lut gölünü görebildi," dediğini sorgulamıştır. Hamidullah'ın nazarında, Kudüs'ün mi'rac şehri

²⁸⁰ Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 157; Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 125.

²⁸¹ Hüseyin Hilmi Işık, *Dinde Reformcular* (İstanbul: Işık Kitâbevi, 1970), 246-247.

olmadığını dile getirerek onun bunda sinsi bir maksadı bulunduğunu, anlatmak istediği şeyin “Şayet peygamber bir şeyler anlatabilmişse de 25 yaşındayken orayı gördüğü içindir...” şeklinde olduğunu, vahiy ile mucizenin tasfiye edilmesini hedeflediğini ifade etmiştir.

Mi’racın hikmetinin birçok eziyete maruz kalan Resûlullah’ın moralini kuvvetlendirmek ve onu yeni hamlelere hazırlamak olduğunu vurgulayan Yüksel, peygamberin götürülmesinin Allah’ın mekânı orada olduğu için olmadığını, O’nun zamandan ve mekândan münezzeh olup her yerde tecelli edebileceğini, her yerde hazır ve nazır olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Resûlullah’ın burada İsrâ ve Urûc zamanında da uykuda olduğunu değil, Hz. Cebrail’in (a.s) geldiği andaki halini kastettiğini, Kur’an’ın nazil olduğu devirde ve nüzûl devrinden çok önce Kudüs’te Mescid’in bulunduğunu, Hz. Süleyman tarafından tamamlandığını söylemiştir. Hadislerin ve ayetin bahsettiği yakınlığın Mekke’ye, Mescid-i Harâm’a göre değil Bizans ülkesine göre olduğunu, bu nedenle Aksâ (en uzak) ile Ednâ (en yakın) vasıfları arasında tezat bulunmadığını, Kudüs’deki mescidin o dönemde Mescid-i Haram’a en uzak mescid olduğunu ve Bizans toprağına da en yakın bir kesimde bulunduğunu dile getirmiştir.²⁸²

Ali Bayram ve Sadi Çöğenli, Mescid-i Aksâ’nın yerde ve Kudüs’te olduğunun bazı hadis ve tefsirlerden anlaşıldığını, Şeddü’r-Rihâl hadisindeki Mescid-i Aksâ’nın gökte olması durumunda Peygamber’in ümmetini gökteki mescide sefer ettirmek ve orada namaz kıldırmak istemesinin bir anlam ifade etmediğini dile getirmişlerdir. O zamanlar Kudüs’te böyle bir mescidin bulunmaması ve gökte olması durumunda bu konudaki hadislere nasıl bir mâna verilmesi gerektiğini sorgulamışlardır. Mescid-i Aksâ’nın Kudüs’te olduğunun birçok rivayetle sabit olduğunu, tarihçilerin ve müfessirlerin, Mescid-i Aksâ olarak isimlendirilmesindeki sebebin Mescid-i Harâm ile arasındaki mesafenin uzaklığından dolayı olduğunu belirttiklerini ifade etmişlerdir.²⁸³ Ayrıca ayette “Mescid-i Aksâ” buyrulurken, bu mescidin nerden uzak olduğu ibtidâ ifade eden “من (min)” kelimesiyle sâbit noktanın Mescid-i Harâm olarak belirtildiğini, Rûm sûresinde ise yakınlığı kastedilen yerin, belirli bir nokta tespit edilip oraya yakın denilmediğini beyan etmişlerdir. Ayette “arzin en yakınında” denildiğini, “Mescid-i Haram’ın yakınında” denilmediği için zıt bir durumun söz konusu olmadığını, arzin ise Arap yarımadasında olduğunu, buradan maksadın Rumların İranlılarla savaşip yenildikleri yer olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu

²⁸² Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 47-52.

²⁸³ Ali Bayram - M. Sadi Çöğenli, *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad İki Ünlü Reformcunun Ehl-i Sünnet ve Cumhur-ı Ulemâya Muhalif Fikir ve Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2008), 140-144.

durumun şu misaldeki gibi; “İstanbul İnan’a uzaktır” demekle “İnan Türkiye’ye yakın bir yerdedir” demek arasında hiçbir zıddiyetin olmadığını ifade etmişlerdir.

Mi’rac hakkında asistanlarla yapılan bir seminerin soru ve cevaplar bölümünde Hamidullah’ın, sonradan Mescid-i Aksâ’yı ikiye çıkardığını, bu durumda yerdeki Mescid-i Aksâ’nın Edne’l-Ard’a muhalif gelebileceğini ve kendi delilini kendisinin nakzetmiş olacağını belirtmişlerdir. Hamidullah’ın dayandığı hadisten çok daha kuvvetli bir hadis bulunduğunu, sahih kaynakların “rüya” ifadesini “rü’yet” manasında belirttiğini,²⁸⁴ Herkesin zannettiği bu göğün başka, Kur’an’ın haber verdiği kat kat semâvâtın başka olduğunu vurgulamışlardır.²⁸⁵ “Abd kelimesinin ruh ve bedenle beraber Resûlullah için ifade edildiğini, zira Kur’an’ın sekiz yerinde bizzat Resûlullah için ruh ve beden anlamında “abd” kelimesinin kullanıldığını,²⁸⁶ bu durumda İsrâ sûresinde geçen abd ifadesiyle sadece ruhunun kastedilmeyeceğini dile getirmişlerdir.²⁸⁷

Ahmed Davudoğlu, sahih hadislerdeki beyanların ve İsrâ sûresi 1. ayet ve Necm sûresi 13-19. ayetlerin mi’racın beden ile olduğuna yeterli delil teşkil ettiğini ifade ederek Hamidullah’ı eleştirmiştir.²⁸⁸ Ahmet Şimşirgil, Hamidullah’ın, mi’rac ile ilgili ayet, hadis ve İslâm âlimlerinin bildirdiklerine uymayan görüşler öne sürerek, mi’racı, *bir rüya* ve *hal* gibi anlatmak istediğini dile getirmiştir. Ayrıca bu düşüncelerinin, mi’racın ruh ve beden ile birlikte ve uyanıkken olduğunu bildiren ayet ve hadislere ters düştüğünü belirtmiş, Hamidullah’ın, Resûlullah’ın mi’rac mucizesinin neredeyse tamamını inkâr ettiğini iddia etmiştir.²⁸⁹

Zeki Çıkman, tüm nakillerin, ister yıkık ister tam mâmur bir halde olsun, yeri mübarek kılınmış bir mescidin var olduğunu gösterdiğini, Resûlullah’ın müşriklerin sorusuna karşılık mi’rac durağı olan bu yeri tarif ettiğini belirtmiştir.²⁹⁰ Bir seminerinde Mescid-i Aksâ’nın yerde olduğu hususundaki delillerin karşısında Hamidullah’ın biri yerde biri gökte olmak üzere iki Mescid-i Aksâ’nın bulunduğunu, inerken yerdekine uğradığını ve soranlara da burayı tarif ettiğini, gökteki bir Mescid-i Aksâ’nın mi’racın mahalli olmasını tercih ettiğini dile getirmiştir. Hamidullah’ın bu ifadelerinin Horovitz, Schwarz gibi müsteşriklerden alındığını vurgulamıştır. Bu durumda bir yandan Mescid-i Aksâ’nın Resûlullah zamanında ve mi’racda yıkık olduğunu dile

²⁸⁴ Bayram - Çöğenli, *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad*, 145-153.

²⁸⁵ Mülk 67/5

²⁸⁶ Bakara 2/23; Enfâl 8/41; İsrâ 17/4; Kehf 18/1; Furkan 25/1; Zümer 39/7; Hadid 57/57; Alak 96/10

²⁸⁷ Bayram - Çöğenli, *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad*, 154-157; Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 145.

²⁸⁸ “Takriz”, Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 8-9.

²⁸⁹ “Hamidullah”, “Hamidullah’a Dair Bir Mesele”, haz. Ahmet Şimşirgil, *YouTube* (08 Mart 2019).

²⁹⁰ Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 127-134.

getirirken diğerk bir yandan Resûlullah'ın sorulan sorulara karşılık mi'rac dönüşü uğradığı yerdeki Mescid-i Aksâ'yı tarif ettiğini, başka bir ifadesindeki “Peygamberimiz demedi ki, orada şöyle bir mescid vardı, şöyle bir mâbed ve şöyle bir binadır...” gibi sözlerinin birbiriyle çeliştiğini ifade etmiştir.²⁹¹ Ayrıca Filistin, Arabistan'a komşu bir yer olup başka memleketlerden daha yakın olduğu için “en yakın yer”, Mescid-i Aksâ ise o zaman yeryüzünde bulunan mescitler arasında Mekke'ye en uzağı olduğu için “en uzak mescid” diye ifade edilmiştir.²⁹²

Çıkman, mi'rac hadisesinde müşrikler ve münafıklar, Resûlullah'ın daha önce Kudüs'ü ve Mescid-i Aksâ'yı görmediğini bildikleri için tarif etmesini istediklerini, aksi takdirde böyle bir sorunun ve Hz. Ebû Bekir'in bu konudaki ifadelerinin gereksiz olacağını öne sürmüştür. Hamidullah'ın “Peygamberimiz ticaret maksadıyla nübüvvetten önce Kudüs'ü iki defa, Busrâ'ya giderken ve gelirken gördüğünü, zira Busra'nın Kudüs'ten daha ileride olduğu...” ifadelerine karşılık Resûlullah'ın Busrâ'ya kadar gittiğinin bilindiğini ancak Kudüs'ten geçtiğine dair bir nakil bulunmadığını iddia etmiştir. P. Thomsen, Schumacher gibi müsteşriklerin kaynaklarından alıntı yaparak dile getirdiğini ve bu iddiasının coğrafi yapıya uymadığını dile getirmiştir. Aynı zamanda hadisteki “Kudüs'le benim aramdaki mesafe ortadan kalktı...” ifadelerine aykırı olacağını,²⁹³ “rüya” olsaydı herkesin başından geçmesi mümkün rüyada yapılan semaya urûc hadisesini Resûlullah'ın anlatmasını kimsenin inkâr edemeyeceğini belirtmiştir. İsrâ kavramının, bir ruhu değil, bir cismi geceleyin yürütmek anlamına geldiğini, meleklerin Allah'a fiilen tapınma vasıfları sebebiyle onlara abd vasfının verildiğini, nefs-i mutmainneye hitap edilen ibâdın müfessirlerce salih kullar olarak anlaşıldığını vurgulamıştır. Bu ayette ibâd kelimesiyle ruhanî varlıkların kastedildiğinin söylenemeyeceğini, aksi takdirde haşrin ruhanî olacağı iddiasının ortaya çıkacağını, haşrin ise ruhanî değil cismanî olacağını dile getirmiştir.²⁹⁴

Çıkman, mi'rac için ruhanidir diyerek Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya beden ile götürüldüğüne inananın kâfir olduğunu, arş, mi'rac ve diğerk müteşâbih terimleri anlamanın ve açıklamaya çalışmanın gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Cenneti, cehennemi, sırâtı, mizânı anlamaya çalışmanın doğru olmadığı gibi, mi'racın nasıl vuku bulduğunu düşünmenin de insanı dalâlete ve küfre sürükleyeceğini, bu tarz izah çabalarının gizli bir inkârın ve gençleri inkâra

²⁹¹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 135-137.

²⁹² Işık, *Dinde Reformcular*, 246-247; Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 138; İsmail Altun, “Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 301-303.

²⁹³ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 139-143.

²⁹⁴ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 147-150.

sürüklemenin alâmeti olduğunu belirtmiştir. Ehl-i sünnetin itikadının Resûlullah'ın ruh ve beden ile birlikte, uyanık iken gecenin bir kısmında Mekke'den Mescid-i Aksâ'ya oradan göklere götürülüp getirildiğini, Allah'ı (ahirette görmek gibi bir görmekle) baş gözü ile gördüğü şeklinde olduğunu nakletmiştir. Sahâbîlerin mi'rac hakkında şahsî görüşlerini değil duyduklarını haber verdiğini, bu haberler arasında hiçbir âlimin tercih yapma hakkının olmadığını, ancak bu sözleri nakleden râviler üzerinde tercih yapılabileceğini²⁹⁵ ve bu konuda sahâbe arasında ihtilâf olmadığını belirtmiştir.²⁹⁶ Ayrıca Muâviye ve Hz. Âişe hadisinin zayıf olduğunu, Hz. Âişe ve Muâviye'nin meşhur olan mi'racın cismen olduğunu inkâr etmediklerini, kendi zamanlarında olan ruhanî mi'racları bildirdiklerini dile getirmiştir.²⁹⁷

Çıkman, Ehl-i sünnetin inancına göre, olayın böyle oluşunun Cenâb-ı Hakk'ın mekândan ve zamandan münezzehe olduğuna dair bir eksiklik anlamı taşımadığını,²⁹⁸ İbn Kesîr'in, "Sübhânellezî" gibi tesbihlerin, ancak büyük işler sebebiyle söyleneceğini ifade ettiğini, bunuda beden olarak gerçekleştiğinin delillerinden saydığını dile getirmiştir.²⁹⁹ Ayrıca mi'racın Ebû Talib'in evinde veya Kâbe'de bulunduğu bir zamanda gerçekleştiği konusunda rivayetlerin bulunduğunu ve Hamidullah'ın birinci rivayeti tercih ettiğini belirtmiştir. Hanımı Hz. Hatice'nin vefatı üzerine Resûlullah'ın amcasının evinde kalmakta olduğu ifadelerine karşılık Çıkman, Resûlullah'ın harem dâhilinde olduğunu belirtmiştir.³⁰⁰

Çıkman, Hamidullah'ın, "Şakk-ı Sadr" (Şerh-i Sadr) meselesinde rivayetleri birleştirmek zordur. Her ikisi de Buhârî'de ise daha zordur. Birini kabul diğerini reddetmek mümkün değildir. Asrımızda da bunun halli mümkün değildir. Bir rivayeti diğerine tercih edecek olursak bu bizim kendi zamanımıza dayalı bir tercih olacaktır." ifadelerine karşılık Şakk-ı Sadr haberlerinde birbirini reddeden ve zor bir durumun olmadığını, bunların tercihinin bize bağlı olmayıp hepsine inanmamız gerektiğini belirtmiştir. Kaynakların Hamidullah'ın dediği gibi Şâkk-ı Sadr'ın bir değil birkaç defa olduğunu gösterdiğini, şayet bu hususun da Hamidullah tarafınca birkaç defa olarak kabul edilmesi halinde mi'racın da bir değil birkaç defa olduğu gibi meselenin çözüme ulaşacağını dile getirmiştir. Hamidullah'ın iki ayrı Şakk-ı Sadr'dan Buhârî'nin bahsettiğini bildirdiği halde bu ikisini de kabul edemediğini ima etmesinde aslında cerrahî bir muamelenin oluşuna itiraz ettiğinin

²⁹⁵ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 171-172.

²⁹⁶ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 179.

²⁹⁷ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 174-175.

²⁹⁸ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 183.

²⁹⁹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 157.

³⁰⁰ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 189.

görüldüğünü belirtmiştir. Bunda itiraz edilecek bir durumun olmayacağına delil olarak ameliyatlarda lazer ışınının kullanılması örneğindeki gibi bugünkü tıbbî tekniğin gösterilebileceğini ifade etmiştir.³⁰¹

Hamidullah'ın "Mi'rac Meselesi" adlı seminerinin sonunda Hamidullah ile aralarında gerçekleşen münazarada mi'racın ruh-beden şeklinde yapıldığı üzerindeki delillerini ileri sürdüğünü belirten Çıkman, münazara sonunda Hamidullah'ın Mescid-i Aksâ hakkındaki fikirlerinin aynı olduğunu ve mi'racın da ruhen yapıldığı görüşünde sabit olduğunu gördüğünü ifade etmiştir.³⁰² Hamidullah'ın, bu yolculuğun Burak ile olduğunu iddia ettiğini, Burak'ın ise sadece Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ arasındaki menzilde binek olarak kullanıldığını, göklere götürülmesinin ise mi'rac denilen özel bir binitle yapıldığını, sahih hadis ve haberlere itibar edilmezse birçok hatanın işlenebileceğini belirtmiştir.³⁰³ Hamidullah'ın evinde mi'rac ile ilgili yaptığı bir münazarada ise ruh-abd, dayandığı ilgili hadisler ve ayet doğrultusunda rüya meselesi olmak üzere üç delilini dinledikten sonra; "Sizin sened ve kaynaklarınız sağlam ve kuvvetlidir," diye cevapladığını vurgulamıştır. Yanındaki öğretim görevlisinin Hamidullah'a kendisinin nasıl inandığını sorması üzerine "Benim için önemi yok" diye cevap verdiğini dile getirerek onun Ehl-i sünnet yolunda bulunan hiçbir âlimi taklid etmediğini ileri sürmüştür.³⁰⁴

İsmail Altun, Hamidullah'ın Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'nın Kur'an'da bahsedilen el-Mescidü'l-Aksâ olamayacağını, Kudüs'te değil semada aranması gerektiği iddiasının kabul edildiği takdirde mezkûr mescidin Kudüs'te olduğunu bildiren birçok rivayetin ve bu rivayetlere dayalı pek çok yorumun problemlili hale geleceğini ifade etmiştir. Ortaya konulan yorum ve yaklaşımların tutarlı ve isabetli olmayıp tenkide ve tartışmaya açık olduğunu, bu hususta ileri sürülen iddiaların sağlam delillere dayanmayıp tatmin edici olmaktan uzak bir kısım te'villerden ibaret olduğunu dile getirmiştir.³⁰⁵ Ayrıca Mescid-i Aksâ'nın Kudüs topraklarında yer aldığı konusunda klasik Sünnî kaynaklarda herhangi bir ihtilâf söz konusu olmadığını, Şîîler'in genelinin ise Mescid-i Aksâ'nın semada bulunduğunu iddia ettiğini, Yahudi asıllı kimi araştırmacılar ve akademisyenlerin Şîîler'in Mescid-i Aksâ'nın yeri hakkında öne sürdüğü görüş ve iddiaları kendi idealleri doğrultusunda kullandıklarını vurgulamıştır. "Mescid-i Aksâ'nın yeri hususunda İslâm

³⁰¹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 186-187.

³⁰² Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 125.

³⁰³ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 171.

³⁰⁴ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 193-195.

³⁰⁵ Altun, "Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", 294.

dünyasında görüş birliği yoktur” gerekçesiyle Kudüs’ü ve Mescid-i Aksâ’yı Müslümanların gündeminden düşürmeyi amaçladıklarını, Hamidullah’ın ise bu konudaki argümanları farklı olsa da sonuç itibarıyla Şiîler’le aynı kanaate vardığını ifade etmiştir.³⁰⁶

Altun, Hamidullah’ın, yeryüzünden göklerin ötesine yapılan muazzam bir hadisede Kur’ân’ın sadece Kudüs’ten bahsettiğini düşünmenin ya da bu azametli hadisede en önemli şeyin Mekke’den Beyt-i Makdis’e yapılan sefer olduğunu söylemenin mâkul olmadığına dair görüşünün isabetli olmadığını dile getirmiştir. Bu muazzam hadisenin hangi bölümünün çok daha önemli olduğu veya Kur’an’da yer alması gerektiği hususunun takdirinin ancak Allah’a ait olduğunu vurgulamıştır. Mekke’den Beyt-i Makdis’e yapılan fevkalade bir yolculuktan ibaret olduğuna dair nakledilen bilgilerin, bir yorum ya da söylentiden ibaret olmayıp sahîh hadislerle sabit olduğunu ifade etmiştir. Şayet Hamidullah’a göre Resûlullah’ın mi’racı, yeryüzünden göklerin ötesine, cennete, kâbe kavseyne yapılan bir yolculuk ise ve Hamidullah bu bilgiyi şayet Necm sûresindeki ayetlerden³⁰⁷ almışsa bu durumda onun, Kur’an’ın, sadece Kudüs’ten değil göklerin ötesinden, cennetten ve kâbe kavseynden de bahsettiğini kabul ettiğini ve Kur’an’ın sadece Kudüs’ten bahsettiğini ileri sürmesinin bir anlamı kalmayacağını belirtmiştir. Şayet bu bilgiyi ayetlerden değil de hadislerden almışsa onun, hadislerde aynı hadiseden bahsedilen bilgilerin bir kısmını -göklerin ötesine, cennete, *kâbe kavseyn*’e yapılan bir yolculuk olduğuna dair kısmını- kabul edip bir kısmını -Mekke’den Beyt-i Makdis’e yapılan bir yolculuk olduğuna ilişkin kısmını- reddetmesinin de metodolojik açıdan izah edilebilir bir tarafının olmadığını ifade etmiştir.³⁰⁸

Altun, Hamidullah’ın “En Uzak Mescid”in “En Yakın Ülke”de olmaması ve bu mescidin semada aranması gerektiğini ileri sürmesinin sağlıklı bir yaklaşım olmadığını dile getirmiştir. Mezkûr Mescid’e “el-Aksâ” sıfatının verilmesinin sebebi hakkında İslâm âlimleri arasında görüş birliğinin bulunmadığını ortaya koymuştur. Mescid-i Harâm’a olan uzaklığından dolayı, ziyaret edilen mescitler arasında Mekke’ye en uzak yerde bulunduğu için, Hicaz ehline nispetle onun ötesinde bir ibadet yeri olmadığı için, kötülüklerden ve pisliklerden uzak olduğu için ya da dünyanın ortasında yer aldığı için bu mescidin el-Aksâ diye nitelendirildiğine dair çeşitli görüşlerin bulunduğunu vurgulamıştır. Ayrıca “Ednâ’l-Ard” terkinin “en yakın yer” anlamında kullanılmış olabileceği gibi “rakımı en düşük arazi/deniz seviyesine göre en alçak yer” anlamında

³⁰⁶ Altun, “Muhammed Hamîdullah’ın Mescid-i Aksâ’nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 297-298.

³⁰⁷ Necm 53/7, 9, 15.

³⁰⁸ Altun, “Muhammed Hamîdullah’ın Mescid-i Aksâ’nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 300-301.

da kullanılmış olabileceğini, zira dünya kelimesinin müzekkeri olan “ednâ” kelimesinin daha başka anlamlara da gelebileceğini dile getirmiştir. Bu kelimenin “en yakın” ve “en aşağı” olmak üzere başlıca iki anlamının bulunduğunu, “en yakın” anlamı esas alındığında, “Edna’l-Ard” terkinin, iki mescid arasındaki mesafeyi değil iki ülke veya iki bölge arasındaki mesafeyi ifade için kullanılabileceğini belirtmiştir. “el-Aksâ” tabirinin “en uzak” anlamında kullanılması durumunda iki ülke arasındaki mesafeyi ifade için değil, iki mescid arasındaki mesafeyi ifade için kullanıldığını, bu durumda Mescid-i Aksâ’nın, Arabistan topraklarına nispetle değil, Kâbe’ye nispetle “el-Aksâ” diye vasıflandırıldığını beyan etmiştir.

“Edna’l-Ard” ifadesinin nereyi nitelediği hususunda da müfessirler arasında görüş ayrılığı bulunduğunu, ayette zikredilen “el-Ard” kelimesi ile Arabistan Yarımadası kastedilmiş olabileceği gibi Rum diyarının başkenti Konstantiniyye, Rum diyarının tamamı veya bütün bir yeryüzünün kastedilmiş olabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca “el-Ard” kelimesinden kastın, rakım itibariyle “Rum topraklarının en alçak kısmında” olabileceğini, “Yeryüzünün en alçak kısmında” şeklinde bir mâna ile bu iki durumda ayetin Lut gölü ve civarını nitelemiş olduğunu belirtmiştir. Nitekim dünyanın en alçak yerinin Lut gölünün bulunduğu bölge olduğunun ve deniz seviyesinden yaklaşık 400 m. aşağıda bulunduğunun bilinen bir husus olduğunu ifade etmiştir.

Altun, yerlerde zikredilen “el-Aksâ” “Ednâ” ve “el-Ard” kelimelerinin daha başka anlamlara gelebileceğini de göz önünde bulundurmak gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Hamidullah’ın “Edna’l-Ard” terkinin sınır iki ülke arasındaki mesafeyi veya “rakımı en düşük arazi”yi ifade için kullanılabileceğini ve “el-Aksâ” nitelemesinin de daha başka anlamlara gelebileceğini dikkate almaksızın Mescid-i Aksâ’yı Beytü’l-Ma’mur olarak anlaması ve onu göğe çıkarması, tatmin edici olmaktan uzak bir te’vil olduğunu ifade etmiştir. Hamidullah’ın, bahis mevzuu olan mescidin bazı hadis metinlerinde “Mescidü’l-Aksâ” şeklinde geçtiğini, oysa “el-Mescidü’l-Aksâ” ile “Mescidü’l-Aksâ” terkipleri arasında dil bilgisi yönünden farklılık olduğunu belirterek ayette zikredilen el-Mescidü’l-Aksâ’nın Kudüs’le bir ilgisinin olmadığını iddia etmesinin ve Buhârî’den aldığı dört hadisi bu iddiasına delil getirmesinin de isabetli ve tutarlı bir yaklaşım olmadığını dile getirmiştir. Zira bu durumun sadece “el-Mescidü’l-Aksâ” için söz konusu olamayacağını, bazı hadis metinlerinde “el-Mescidü’l-Harâm” tabirinin de “Mescidü’l-Harâm” şeklinde geçtiğini ifade etmiştir.³⁰⁹

³⁰⁹ Altun, “Muhammed Hamîdullah’ın Mescid-i Aksâ’nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 301-303.

Hamidullah'ın öne sürdüğü aynı bölge hakkında hem “en uzak” hem de “en yakın” nitelermelerinin kullanılmasının bir çelişki olduğu, tefsir tarihi boyunca müfessirlerin, “Edna'l-Ard” tabirine “en yakın kara parçası” şeklinde anlam vermelerinden kaynaklandığı içindir. Ancak gerek “ednâ” kelimesiyle aynı kökten türemiş olan kelimelerin Kur'an'daki kullanımları ve Arap dilindeki anlamları incelendiğinde gerekse son asırda jeoloji biliminin ortaya koyduğu veriler dikkate alındığında “Edna'l-Ard” tabirinin “en düşük rakımlı kara parçası” olarak anlaşılmasının daha doğru görüldüğü ortadadır. Zira söz konusu olan bu yerin Lut kavminin helak edildiği yer olup Kur'an'da iki ayrı ayette “üstü altına getirilen yer”³¹⁰ olarak zikredildiği, bu durumda mezkûr iki tabir arasında herhangi bir çelişkinin olmadığına ortaya çıkmasının yanında Kur'an'ın asırlar öncesinden bilimsel bir gerçeği bildirdiğinin anlaşıldığı şeklinde de ifade edilmiştir.³¹¹

Altun, Hamidullah'ın bazı hadislerden hareketle erken dönem kayıtlarında el-Mescidü'l-Aksâ teriminin kullanılmadığına işaret etmek istediğini belirtmiştir. Ancak erken dönem hadis ve tarih kaynaklarında el-Mescidü'l-Aksâ isminin sıfat tamlaması şeklinde kullanıldığına dair pek çok rivayet bulunduğunu dile getirmiştir. Gerek erken dönem hadis ve tarih kaynaklarında gerekse son dönem kaynaklarında Kudüs'teki mâbed için Beytü'l-Makdis, el-Mescidü'l-Aksâ ve İliyâ veya Mescid-i İliyâ ifadelerinin yer aldığına temas etmiştir. Hamidullah'ın, Müslim'in Sahih adlı eserinde İliyâ kelimesinin kullanıldığı hadisin ravisi olarak Ebu'l-Yemân'ı göstermesinin hatalı olduğunu, zira Müslim'de İliyâ kelimesinin kullanıldığı tek bir hadis bulunduğu ve Müslim'in (ö. 261/875), mezkûr hadisi Ebu'l-Yemân'dan değil, başka râvilerden rivayet ettiğini dile getirmiştir.

Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te bulunduğu dair birçok delil bulunurken bu isimle bir mâbedin semada yer aldığına dair tek bir delil bulunmadığını, dolayısıyla Hamidullah'ın yaklaşımının sadece zanna ve yoruma dayalı bir iddia olduğunu ifade etmiştir. Görüşlerinin konuyla ilgili ayet ve hadislere aykırı olduğu gibi tefsir kaynaklarına ve tarihî rivayetlere de ters düştüğünü, öte yandan Kur'an'da geçen “*esra bi*” ya da “*esri bi*” ifadelerinin “yükseklere çıkarma” anlamında değil, “geceleyin yatay bir yürütme” anlamında kullanıldığını vurgulamıştır. Kur'an-ı Kerim'de altı yerde geçen bu ifadenin³¹² her zaman yatay yolculuk için kullanıldığını, dolayısıyla İsrâ sûresinde dikey değil geceleyin gerçekleşen yatay bir yolculuktan bahsedildiğini belirtmiştir.

³¹⁰ Hûd 11/82; Hicr 15/74.

³¹¹ Ahmet Akbaş, “Kur'an'da Geçen ‘El-Mescidü'l-Aksâ’ ve ‘Edne'l-Ard’ Tabirleri Arasında Muhammed Hamidullah'ın Dile Getirdiği Tenakuzun Tahlili”, *Kudüs ve Mescid-i Aksa* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018), 225-226.

³¹² İsrâ 17/1; Hûd 11/81; Hicr 15/65; Tâ Hâ 20/77; Şuarâ 26/52; Duhân 44/23

Bu durumun Mescid-i Aksâ'nın semada değil arzda aranması gerektiğine dikkat çektiğini ve bu konudaki bazı sahih hadislerin Hamidullah'ın iddiasını geçersiz kılacak nitelikte olduğunu ifade etmiştir.

Hamidullah'ın, İbn Kesîr'e ait bu ifadeleri kendi tezine delil olarak kullandığının anlaşıldığını ifade eden Altun, bu ifadelerden hareketle İbn Kesîr'in, Mescid-i Aksâ'nın semada olduğu kanaatine vardığını ileri sürmenin doğru olmadığını öne sürmüştür. İbn Kesîr'in bu ifadeleriyle sadece, Resûlullah'ın semalara yükselmeden önce değil, semalardan Beytü'l-Makdis'e dönüşünde peygamberlere imamlık yaptığı kanaatini dile getirdiğini ve bu durumun onun Beytü'l-Makdis'in veya Mescid-i Aksâ'nın semada olduğunu savunduğu anlamına gelmediğini belirtmiştir. İbn Kesîr'in, eserlerinde Resûlullah'ın Beytü'l-Makdis'e gittiğini ve orada namaz kıldığını ısrarla belirttiğini ve Mescid-i Aksâ'nın İliyâ'daki/Kudüs'teki Beytü'l-Makdis olduğunu özellikle vurguladığını dile getirmiştir.³¹³

Altun, İsrâ sûresinin birinci ayetindeki “el-Aksâ” nitelemesinin iki ülke arasındaki uzaklığı ifade için değil, iki mescit arasındaki mesafeyi ifade için zikredildiğini belirtmiştir. Hamidullah'ın, İsrâ sûresinin yedinci ayetinde geçen “el-Mescid” teriminin birinci ayetteki el-Mescidü'l-Aksâ için kullanılmadığını iddia etmesinin mesnetsiz bir yorum olduğunu, zira ayetlerin içeriği ve Arapça gramer kaideleri, İsrâ sûresinin yedinci ayetindeki mescitten kastın birinci ayetteki el-Mescidü'l-Aksâ olduğunu açık bir şekilde ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Ebu'l-Yemân'dan önce yaşamış olan ve onunla çağdaş olan hadis ve tarih otoritelerinin, eserlerinde el-Mescidü'l-Aksâ kavramını kullandıklarını, bu kavramın da Kudüs veya Beytü'l-Makdis ile ilgili olduğuna dair birçok rivayet kaydettiğini ortaya koymuştur.

Hamidullah'ın Müslim'de “Mescidü'l-Aksâ” veya “el-Mescidü'l-Aksâ” ifadelerinin yer almadığına, bunun yerine “İliyâ” ifadesinin kullanıldığına dair tespitinin hatalı olduğuna değinen Altun, Müslim'in, bu hadisi rivayet ederken “İliyâ” ifadesinin yanı sıra “Mescidü'l-Aksâ” ve “el-Mescidü'l-Aksâ” ifadelerine de yer verdiğini vurgulamıştır. Hamidullah'ın, Emevîlerin Kudüs'te yaptırdıkları mâbede Mescid-i Aksâ ismini verdiklerini ve Emevîlerden sonra Buhârî döneminde bu ifadenin giderek yaygınlaştığını ileri sürmesinin de tenkit ve tartışmaya açık olduğunu belirtmiştir. Zira adı geçen mâbedin, o dönemde Mescidü'l-Aksâ şeklinde değil, el-Mescidü'l-Câmi' olarak isimlendirildiğini, bu caminin ilk olarak el-Mescidü'l-Aksâ şeklinde isimlendirilmesinin Emevîlerden yaklaşık üç asır sonrasına tekabül ettiğini dile getirmiştir.

³¹³ Altun, “Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 306-312.

Buhârî'den önceki dönemlerde hadis kaynaklarında geçen el-Mescidü'l-Aksâ tabirinin ise, Emevîlerin yaptırdığı cami için değil, o günkü Kudüs'ün güneydoğu köşesinde yer alan harem alanının tamamı için kullanıldığını ifade etmiştir. O dönemde Mescid-i Aksâ tabiriyle belli bir binanın değil, sahre ve etrafından oluşan ibadet mekânının kastedildiğini, daha sonra Mescid-i Aksâ tabirinin, hicrî beşinci yılın ilk yarısından itibaren özel olarak Emevîlerin yaptırdığı el-Mescidü'l-Câmî' için kullanılmaya başlandığını belirtmiştir. Bu tür görüş ve iddiaların, kısmen temelsiz ve zanna dayalı bazı şahsî mülâhazalardan, kısmen sınırlı araştırmalardan ve biraz da ilmî ve teknik imkânların o dönemde günümüzdeki kadar ileri seviyede olmamasından kaynaklandığını dile getirmiştir.³¹⁴

Değerlendirme

Hamidullah, Mi'rac'ı, maddeten ve fiilen bir yerden diğer bir yere gidiş, bir yolculuk olarak düşünmede ısrar eden ilim adamlarına saygı duyduğunu vurgulamıştır. Ancak böyle bir maddî yolculuk olayının, ayetlerde de ifade edildiği gibi³¹⁵ “her yerde hazır ve nazır olma” şeklindeki Allah'ın yüce sıfatlarına aykırı düşme ihtimalini de dile getirmiştir.³¹⁶ Mi'racın bedenle yapıldığı rivayetlerini Allah'a mekân isnadını gerektirir endişesiyle ve tenzihî düşünerek ihtiyatla karşılamıştır.³¹⁷ Hamidullah'ın, mi'racın maddî âlemdeki fiziki bir yolculuk gibi düşünülmesi halinde Allah'a yer izafe etmiş olunacağı fikri biraz garip bulunmuş ve izahı anlaşılabilir kabul edildiği için eleştirilere muhatap olmuştur. Hamidullah, mi'racı ilgili ayetleri ve hadisleri mantık ve muhakemesini kullanarak bugünkü teknolojinin getirdiği imkânlarla anlatmıştır. Bu tür meseleleri günümüz insanına daha anlaşılır bir şekilde sunmak amacıyla uygun anlatım biçimleri geliştirmeye gayret etmiştir.³¹⁸

Resûlullah'ın mi'racının diğer peygamberlerin mi'raclarından çok daha yüksek olduğunu, onları kat kat aştığını, aynı zamanda onun mucizelerinden biri olduğunu ifade eden Hamidullah,³¹⁹ ‘Mi'rac’ ve ‘İsrâ’ya birçok eserinde değinmiş³²⁰ olmasına rağmen tekfere kadar uzanan suçlamaların muhatabı olmuştur. Hiçbir zaman hakkındaki tartışmalara birebir cevap vermemiş

³¹⁴ Altun, “Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 312-313.

³¹⁵ Kâf 50/16; Vâkıâ 56/83-85; Hadîd 57/4; Mücâdele 58/7.

³¹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/143.

³¹⁷ Şerafeddin Gölcük, “Muhammed Hamidullah: Batı'da Parlayan İslâm Yıldızı”, *Konya'da Kültür ve Hayat*, (2004), 7.

³¹⁸ Tuğ, *Başına Gelenler*, 181.

³¹⁹ Hamidullah, “Mûcize, Keramet ve İstidrac”, 89-90.

³²⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/119-148; Hamidullah, *Resûlullah Muhammed*, 101-108; Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, çev. Cemal Aydın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 15-16.

ancak aleyhinde yürütülen iddiaların artması üzerine bu konudaki asıl bakış açısını yeniden dile getirerek şu açıklamayı yapmıştır:

En iyisi her şeyi kendi yerli yerinde mütalea etmektir. Yukarıda naklettığımız bu çeşit tefsirler, serhler ve hüküm çıkarmalar bizzat Resûlullah'tan gelmemiş ve konu ile ilgili olarak Resûlullah da bizzat herhangi bir açıklamada bulunmamış ve ayrıca onun arkadaşları da görüş ayrılıklarına kapılmış oldukları için, konu üzerinde mevcut görüş ayrılıkları, insanların birbirlerini, “sapıklık” yahut “Ehl-i sünnet dışına çıkma” gibi ithamlar altında tutmalarına da bir sebep ve sâik teşkil etmezler ve etmemelidirler. Allah'ın kendisine nasib ettiği “nur”dan istifâde ile ve kendisi için tatminkâr bulduğu ilim adamlarının ortaya koydukları görüş ve neticelerden de yararlanarak, herkes kendi kendisinin yolunu tâyin etmede serbesttir, hürdür. Şahsen ben, bir müslümanın bu beyhâde münakaşaya girmemesinin daha iyi olacağı kanaatindeyim. Allahın insanlığa bahşettiği bu fevkalâde nimet ve teveccühten, yani mi'râc'dan mânevi-rûhî yönde kendimiz için istifadeler sağlamalıyız. Özellikle Resûlullah bizzat buyurmaktadır ki (bkz. A.b. Hanbal, III, 321, 339; Suyûtî, v.s.), bir müslümanın namazı mi'râc'dır (diğer bazı rivayetlerde Allah'a yaklaşma (Kurbân) yahut Allah'ın bir (Burhân)'ı olarak geçmektedir). Peygamberin mi'râc'ı kendine, bizim mi'râc'larımız ise hiç şüphesiz buna lâyık isek, yani şahsen buna liyâkat kazanmış isek herbirimizedir. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de açıkça anlaşılacağı vechile, İslâmın daha başlangıç safhasından itibaren Mi'râc, çok farklı ve değişik tefsirlere tâbi tutulan bir konu teşkil etmiştir. Biz bu kadarı ile iktifâ ediyor ve birbirimize karşı hoşgörülü olmamız gerekir diyoruz.³²¹

Hamidullah, kendisine atfedilen Resûlullah'ın bedenen mi'raca yükselmediği yönündeki söylemler üzerine çıkan tartışmaların meydana gelmesi üzerine umuma yönelik şu açıklamayı yapmıştır:

Size şunu söyleyeyim ki, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in mi'raca ceseden mi, yoksa ruhen mi gittiğine dair olan konuda hiçbir zaman şahsi bir görüş ortaya atmadım. Hiçbir yazımda ve konferansımda, “Hz. Peygamber (s.a.v.) mi'raca ceseden gitmedi” demedim ve yazmadım. Fakat bu bana isnâd ettiriliyor. Ve bu şuna benziyor: Sanki Kur'an-ı Kerim -hâşâ- “Namaza yaklaşmayınız” (4/43) diyormuş gibi. “Latekrabus-selât” Yâni cümle parçalanıyor ve bundan neticeler çıkarılıyor. Yâni âyet-i kerimenin sonu olan “Sarhoş iken” okunmuyor, ve âyet yanlış anlaşılıyor. Aynı şekilde, demin işaret ettiğim gibi ben hiçbir zaman, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ceseden gitmediğini söylemedim, benim söylediğim şudur: Mi'râc'ın cismâni mi, ruhanî mi olduğuna dair, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hiçbir sözü yoktur. Netice olarak, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra Ashâbı arasında bu mevzuda görüş ayrılığı olmuştur. Bütün ashâb aynı şekilde düşünmemiş ve görüş ayrılığı olmuştur. Şüphesiz bu görüşlerin hepsi, şahsi görüşlerdi. Ve bu Kur'an-ı Kerim'de ve Hadis-i şerif'te olmadığı için, onların bu görüşlerine mutlaka inanmak zarureti yoktu. Ve ben ayrı ayrı tarafların delillerini serdettim, söyledim. Ve bütün bunların sonunda dedim ki, “Bu mühim bir mesele değil, bu mevzuda münakaşa etmeyelim” Ben, sizin huzurunuzda bu dediğimi tekrar ediyorum ve umarım ki, bu şahsi görüşümü hatırlınızda tutarsınız. Mi'râc, her müslümanın ondan şeref ve gurur duyacağı bir hadisedir. Ve bu küçük teferruat, halledilemeyeceği için en iyisi, bu mevzuda münakaşa etmememiz lâzımdır.³²²

Çıkman, mi'râc seminerinde; Hamidullah'a, Ehl-i sünnet ulemasının, mi'râc zamanında Hz. Âişe'nin küçük olduğunu ileri sürerek rivayetinin zayıf olduğunu ve bununla amel olunamayacağını bildirdiğini ifade etmiştir. Bu ifadelere karşılık Hamidullah, bu durumu “Hz. Âişe hadisi her ne kadar dirayet yönünden zayıf kalıyorsa da Resûlullah ile evlendikten sonra bunu

³²¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/144.

³²² Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 141-142.

sorup öğrenmiş olabilir, bunun içindir ki bu yönden de rivayetinin dirayetli olabileceği düşünülebilir.” şeklinde izah etmiştir. Ayrıca hadisin kuvvetli olmadığı ve böyle bir ihtimalin de delil olarak alınmasını uygun bulmadıkları için Ehl-i sünnetin dört büyük imamı ve âlimlerin genelinin bununla amel etmeyi uygun bulmadıklarını ifade etmiştir.³²³

Hamidullah’ın mi’raca yaklaşımı konusu tartışılmış, kendisine ağır ithamlarda bulunulmuştur. Onun bu konudaki hiçbir ifadesi mi’racı inkâr anlamı taşımamaktadır.³²⁴ Onun ısrar ettiği husus, mi’racın maddileştirilmemesi, dar fizik kalıpları içinde ve beşerî bir anlayışla değerlendirilmemesidir.³²⁵ Hamidullah’ın, mi’racda ahiret âleminin ele alındığını ifade ettiği görüşünü destekleyen İslâm büyüklerinden biri olan İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624); Resûlullah’ın mi’rac gecesinde, Rabbini görmesinin dünyada değil, ahirette vuku bulduğunu, o gece zaman ve mekân dairesinden çıkıp imkân darlığından sıyrılınca ezel ve ebedi bir ân, başlangıç ve sonu aynı nokta olarak gördüğünü ifade etmiştir.³²⁶ Hamidullah’ın mi’rac konusundaki te’vili Kur’an’la sabit olan İsrâ’yı inkâr ettiği anlamı taşımamaktadır. Zira o isrâ olayının kendisiyle değil, meydana geliş şekliyle ilgili kanaatini dile getirmiştir. Bu minvalde Nurettin Topçu; “En büyük âlim ve en büyük Müslümanın mi’rac izahına ağız dolusu saldıran cahillere İslâm’ın ruh ve ahlâkını ihtar edecek otoritenin bulunmadığı bir anda...” ifadeleriyle, Hamidullah’ın ismini açıkça belirtmeden onun mi’racla ilgili görüşlerini tenkit edenleri eleştirmiştir.³²⁷

Hamidullah’ın Mescid-i Aksâ’nın konumuna ilişkin görüşlerine yönelik olarak İsmail Altun’un eleştirileri bilimsel bir nitelik taşımaktadır. Bu eleştirilerde herhangi bir husumet, hakaret, itham veya iftira unsuru bulunmamakta, değerlendirmeler eleştiri sınırları içerisinde kalmaktadır. Ayrıca Altun’un yaklaşımı, konuyu objektif bir çerçevede ele alan ve akademik tartışma ilkeleriyle uyumlu bir değerlendirme olarak dikkati çekmektedir.

3.5. Resûlullah’ın Fiziki Yapısı

Hamidullah, Resûlullah’ın fizikî yapısı hakkında bütün tarihçilerin ittifakla Resûlullah’ın kırmızı kılcal kan damarları ile dolu akları olan iri siyah gözlere sahip olduğunu söylediğini, ten renginin beyaz olduğunu, ağız ve dişlerinin, ‘yakuttan bir kutu içindeki incileri’ andırdığını dile

³²³ Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 177.

³²⁴ Haksal, “Muhammed Hamidullah: Büyük Bir ‘İslâm Âlimi’”, 13.

³²⁵ Karaman, “Hamidullah Hoca’ya Karşı Olanlar”, 96.

³²⁶ İmâm-ı Rabbânî, *Mektubât-ı Rabbânî Tercümesi*, çev. Komisyon (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2004), 2/245.

³²⁷ Nurettin Topçu, “Hareketin Otuz Yılı”, *Hareket* 5/37 (Ocak 1969), 5.

getirmiştir. Ayrıca geniş alınlı, başı iri, kaşları burnunun üst hizasında birbirine kavuşacak şekilde yay şeklinde, saçlarının ise ne kıvrıkcık ne de düz olduğunu, el ayalarının dolgun olduğu, yere bastığında biteviye ve düzgün bir iz bırakacak şekilde ayak tabanlarının ise bir çukurluk arz etmediğini de ifade etmiştir. Geniş göğüslü, bacakları ince, uzun ve kemerli bir burna, tatlı ve berrak bir sese sahip olduğunu ve konuşurken kelimelerinin harflerini saymanın mümkün olabildiğini aktarmıştır. Resûlullah'ın saçlarının bakımına itina göstermeyi sevdiğini, sevimli bir sakal bıraktığını; zaman zaman omuzlarına kadar dökülen saçlarına olduğu kadar sakalına da güzel kokular sürdüğünü, sahâbîlerinden birinin onu: “On dördüncü günündeki aydan daha güzel” diye tavsif ettiği gibi, yakışıklı olduğunu nakletmiştir.³²⁸

Eleştiriler

Hamidullah, bu hususta Resûlullah'ın şemâiline ilişkin bazı bilgiler aktarmıştır. Ancak bu yaklaşımı, çeşitli eleştirilerin hedefi olmuştur. Bu minvalde Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın söz konusu ifadelerini “Allah'ın sevgilisi ve insanoğlunun en güzelini düztaban diye vasfeden...” şeklindeki ifadesiyle eleştirerek, kullanılan tasvirlerin Resûlullah'ın yüceliği ile bağdaşmadığını ima etmiştir.³²⁹

Hüseyin Hilmi Işık, Hamidullah'ın Resûlullah ile ilgili bu sözlerini bir saygısızlık olarak addetmiş, Allah'ın, bütün güzellikleri Resûlullah'ta topladığını, Hamidullah'ın ise Resûlullah'ı sanki bir umacıya benzetmek istediğini ifade ederek onu eleştirmiştir.³³⁰ Ahmet Şimşirgil de bu minvalde Işık'ın söylediklerine katılmış ve Hamidullah'ın, Resûlullah'ın şemâli hakkındaki anlatımına itiraz ederek onun Resûlullah'ta kusur bulduğunu iddia etmiştir.³³¹

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, Resûlullah'ı düztaban göstermek için “ayaklarının tabanı ise bir çukurluk arz etmezdi” ifadelerini kullandığını, bu yorumun kaynaklarda karşılığının olmadığını; klasik siyer ve şemâil literatüründe Resûlullah'ın ayak yapısına dair düztabanlıkla ilişkilendirilebilecek herhangi bir belirtiyi rastlanmadığını vurgulamıştır.³³²

Değerlendirme

Hamidullah'ın naklettiği “Yere bastığında biteviye ve düzgün bir iz bırakacak şekilde ayak tabanları bir çukurluk arz etmiyordu.” ifadelerine karşılık, ilgili hususu Tirmizî (ö. 279/892)

³²⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/60-61.

³²⁹ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 125.

³³⁰ Işık, *Dinde Reformcular*, 243-244.

³³¹ “Hamidullah'a Dair Bir Mesele”. (Ahmet Şimşirgil'in Hamidullah hakkındaki tenkitlerinin Hüseyin Hilmi Işık'ın tenkitleriyle hemen hemen aynı olduğu tespit edilmiştir.)

³³² Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 57.

eserinde “Ayaklarının altı hafifçe çukur, üstü ise son derece düzgün ve pürüzsüzdü...”³³³ diye nakletmiştir. Bu durumda Hamidullah’ın söz konusu rivayeti yanlış anlamış olabileceği gibi, metinde bir tercüme hatasının da bulunma ihtimali söz konusudur. Zira Hamidullah söz konusu hadisede yalnızca rivayetleri aktarmış olup, bu ifadelerde herhangi bir saygısızlık unsuru bulunmamaktadır. Ayrıca bu hususta “Düztaban” diye bir tabir de kullanmamıştır.

3.6. Resûlullah ve Süt Kardeşi Meselesi

Hamidullah, Resûlullah’ın tutum ve davranışlarının diğer çocuklarinkine benzer olduğunu ifade ederek, bilinmeyen bir sebeple bir gün Resûlullah’ın sütkardeşi Şeyma’nın omzunu ömür boyu izi kalacak şekilde ısırdığına dair rivayeti aktarmıştır. Sütkardeşinin bundan üzüntü duymamış olabileceğini, zira Resûlullah’ın hayatının daha ileriki senelerinde askerî bir sefer sırasında ordunun bir miktar esir ele geçirdiğini ve bunlar arasında onun bu sütkardeşinin de bulunduğunu dile getirmiştir. Şeyma’nın bu olayı Resûlullah’a hatırlatıp omuzundaki izi gösterdiğinde, onun, süt kardeşini hemen tanıdığını ve bir kız kardeşe karşı gösterilen ilgi ile ona muamelede bulunulduğunu nakletmiştir.³³⁴

Eleştiriler

Hamidullah’ın, Resûlullah’ın çocukluk dönemine ilişkin aktardığı bu hadise, çeşitli çevrelerce eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden biri Necip Fazıl Kısakürek’e aittir. Kısakürek, Hamidullah’ın eserinde söz konusu olaya yer veriş biçimini ve kullandığı ifadeleri uygun bulmadığını ima eden bir tutum sergilemiştir.³³⁵

Hüseyin Hilmi Işık, İslâm düşmanlarının, Resûlullah’a birçok iftira attığını, siyah dediklerini, gençleri ondan soğutmak için kara köpeklere Arap dediklerini, Hamidullah’ın ise daha da ileri giderek o yüce Peygamberi, gençlere yamyam olarak tanıtmaya kalkıştığını iddia etmiştir. Sütannesini Hz. Halîme’nin (r.a), Resûlullah’ı yanından ayırmadığını, uzağa gitmeye izin vermediğini, nedense bir gün gözetmediğini ifade ederek çocuklar arasında olabilecek sıradan bir şeyi İslâm Peygamberi’nin hayatı kapsamında, ilim kitabına yazmanın, bir İslâm profesörüne yakışmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu çocukluk işi sonradan uydurulmuş ise bunu seçip yazan kişinin, Müslüman olarak düşünülmemeyeceğini sert sözlerle eleştirmiştir.³³⁶

³³³ İmâm Tirmizî, *Şemâil-i Şerîf Şerhi*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2016), 65.

³³⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/41.

³³⁵ Kısakürek, *Türkiye’nin Manzarası*, 124.

³³⁶ Işık, *Dinde Reformcular*, 241-242.

Değerlendirme

Bahsi geçen olay, İslâm tarihi kaynaklarında yer alan rivayetlerden biri olarak Resûlullah'ın çocukluğuna dair onun insanî yönünü vurgulayan bir anlatıdır. Bu rivayet, Resûlullah'ın beşerî özelliklerini ön plana çıkararak çocukluk döneminin diğer çocuklara benzer şekilde geçtiğini vurgulamaktadır.³³⁷ Nitekim söz konusu olayı nakleden yalnızca Hamidullah değildir, farklı müellifler de aynı bilgiyi eserlerine aktarmıştır. Bu bağlamda, rivayetin aktarımını eleştiren ve bu çerçevede tekfir edici nitelikte yorumlar içeren ifadelerin, aslında olayı nakleden tüm kaynakları kapsayacağı açıktır.

3.7. Eserine İslâm Peygamberi Adını Vermesi

Hamidullah, Resûlullah'ın, tebliğ görevinin ilk gününden itibaren kendisini hiçbir şekilde belli bir milletle veya belli bir asırla sınırlandırmadığını, ırk ve sınıf farklarını tanımadığını,³³⁸ sadece Mekke'ye veya Arabistan'a değil bütün dünyaya gönderilmiş son peygamber olduğunu insanlara beyan ettiğini vurgulamıştır. İlâhî tebliğin sadece kendi nesil ve dönemi için değil ebediyete kadar geçerli olduğunu çevresindekilere anlatmaya çalıştığını³³⁹ ifade ederek onun evrensel bir peygamber olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Allah'ın, eski peygamberleri belli bir millet ya da belli bir devir için göndermiş olduğuna, ancak Resûlullah'ın Kur'an'da meâlen buyurulduğu gibi, tüm insanlığa gönderildiğine temas etmiştir.³⁴⁰ Kur'an'ın Hz. Süleyman ve Sebe kraliçesinin kıssalarını ayrıntılı bir şekilde ele aldığı belirten Hamidullah, Kur'an'ın bu kraliçenin İslâm dinine nasıl girdiği üzerinde durduğunu, bu ifadelerde İslâm dini deyiminin kullanıldığını ortaya koymuştur. Zira Kur'an'a göre İslâm'ın, ezelden ebede uzanan zamanların gerçek dini olduğunu ve buna göre İslâm deyiminin ilk defa Hz. İbrahim tarafından kullanıldığını ifade etmiştir.³⁴¹

Eleştiriler

Hamidullah'ın, eserine *İslâm Peygamberi* adını vermesi farklı algılamalara sebep olmuştur. Bu minvalde Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın, eserine bu ismi vermekle, bütün zaman, mekân ve kâinatın efendisine sınırlı daire çizdiğini ve bu eserinin bu tahsisle başka dinlere

³³⁷ Karaman, "Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar", 95.

³³⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/5.

³³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/717.

³⁴⁰ Sebe' 34/28.

³⁴¹ Bkz. Hac 22/78. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/558-560.

ve onların hükümleri yürürlükte olan peygamberlerine yer verdiğinin şuurlu veya şuursuz ifadelerini taşıdığını öne sürmüştür. Ayrıca Resûlullah'ı göze çarpamayacak şekilde dar bir çember içine aldığını ve böylece en azılı İslâm düşmanlarından Hollandalı müsteşrik Doktor (Duzi) ağzıyla konuştuğunu ifade etmiştir.³⁴²

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın eserinde kullandığı bazı ifadelerden hareketle, kitabına neden *İslâm Peygamberi* adını verdiğine dair bir anlam ilişkisi kurduğunu ifade etmiştir.³⁴³ Hüseyin Hilmi Işık'a göre, Kur'an'da Resûlullah'ın bütün insanlara gönderilmiş bir elçi olduğu³⁴⁴ açıkça belirtilmişken, Hamidullah'ın eser başlığında yalnızca Müslümanları kapsayan bir ifade tercih etmesi problemleri bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Işık, bu tercihin, Resûlullah'ın evrensel risaletini sınırlayan bir algıya yol açabileceğini ve bu anlayışın kâfirlerin inanç biçimleriyle örtüştüğünü ileri sürmüştür.³⁴⁵

Ahmet Şimşirgil, Hamidullah'ın, Resûlullah'ı, bütün insanlığın peygamberi olduğu halde, Müslümanların Peygamberi olarak sınırlandırdığını iddia etmiş ve bu durumu İslâm inancını yıkma faaliyeti kapsamında değerlendirmiştir.³⁴⁶

Değerlendirme

İslâm, Allah'ın insanlar için seçmiş olduğu tek din ve tek nizamdır.³⁴⁷ Onun ilk çağrısı Hz. Âdem (a.s) ile Mekke'de başlamış; son çağrısı da yine Mekke'de Resûlullah vasıtasıyla tamamlanmıştır.³⁴⁸ İslâm'ın tarihsel sürekliliğini ve evrenselliğini vurgulayan bu anlayışa göre, İslâm'ın mesajı insanlık tarihi boyunca peygamberler aracılığıyla farklı dönemlerde tebliğ edilmiştir.

Hamidullah'ın Resûlullah'a "İslâm Peygamberi" demekten kastı, gayrimüslim dünyaya ve özelde Hristiyan dünyasına İslâm dininin peygamberini tanıtmaktır. Hamidullah, Hz. Âdem'den Resûlullah'a kadar gelen bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinin "İslâm" olduğu gerçeğinden hareket etmiştir. Böylece İslâm, bütün zamanların dini; Resûlullah da bütün zamanların peygamberi olmaktadır.³⁴⁹

³⁴² Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 123; Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 157.

³⁴³ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 75.

³⁴⁴ Sebe' 34/28.

³⁴⁵ Işık, *Tam İlmihâl Se'âdet-i Ebediyye*, 1105-1106.

³⁴⁶ "Hamidullah'a Dair Bir Mesele".

³⁴⁷ Âl-i İmrân 3/19

³⁴⁸ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 1/404.

³⁴⁹ Yeşil, "Muhammed Hamidullah'ı Tanımak", 18.

Hamidullah, evrensel bir tarih anlayışına sahip olarak peygamberlerin hayatıyla Resûlullah'ın hayatını ayrı birer çizgi olarak değil bir çizginin devamı olarak aktarmıştır.³⁵⁰ Onun eserleri incelendiğinde İslâm Peygamberi imgesiyle daraltılmış bir alanın aksine daha geniş ve evrensel olana doğru bir açılım ve İslâm'ın büyüklüğü görülmektedir. Batılıların Resûlullah'ı tanımayıp karalamalarına karşılık bu imgeden yola çıkarak diğer peygamberleri Batı ve bilim dünyasına İslâm imgesiyle bütünleştirerek anlatmaktadır.³⁵¹ Hamidullah'ın bu eserinde, Resûlullah'ın risaletinin sınırlı olduğunu gösteren bir ima dahi bulunmamakta, aksine onun evrenselliği dile getirilmektedir.

3.8. Resûlullah'ın Çocukluğunda Puta Kurban Sunması Meselesi

Hamidullah, eserinde el-Halebî'den (ö. 841/1438) naklen, Mekkelilerin her yıl düzenledikleri ve toplumun tamamının katılım gösterdiği geleneksel bir bayramın varlığından bahsetmektedir. Bu rivayete göre, Resûlullah, söz konusu bayrama katılmamak için her yıl bir mazeret ileri sürmüş ve böylelikle bu törenlere iştirak etmemiştir. Yıllık bayramların birinde, halalarının onu diğer kimselerle birlikte bu bayrama iştirak etmek istememesi yüzünden azarladığını ve ilâhî gazap ile tehdit ettiklerini, bunun üzerine Resûlullah'ın onlara katıldığını belirtmiştir. Ancak bayram coşkunluğunun arttığı bir sırada, Resûlullah'ın sapsarı bir yüzle bütün vücudunun titremeler içinde akrabalarının çadırına kendini attığını ve dışarda tuhaf birtakım kimseler gördüğünü, bunların onu bu müşrik bayramına herhangi bir şekilde iştirak edip katılmasına engel olduklarını anlattığını ifade etmiştir. Bunun üzerine amca ve halalarının ertesi yıllarda artık onu bu tür merasimlere katılmaya zorlamadıklarını aktarmıştır. Aynı zamanda Vâkıdî'nin (ö. 207/823) ilave ettiğine göre burada adı geçen bayramın Buvâne bayramı olduğunu, bu bayramda başın tıraş edildiğini ve kurbanlar kesildiğini bildirmiştir. Ayrıca İbnü'l-Kelbî'den (ö. 204/819 [?]) nakille Resûlullah'ın İslâm öncesinde burada bir putun önünde kahverengi tüyleri olan bir koyunu kurban olarak kesmek üzere olduğunu dile getirmiştir. Burada anlatılan ile yukarıda nakledilen “tuhaf birtakım kimselerin onun bu bayrama katılmasına engel olmaları” hadisesinin aynı hadise olabileceğini, kesilecek kurbanın ise batıl itikatlara sahip halaları tarafından sağlanmış olduğunu ifade etmiştir.³⁵²

³⁵⁰ Macit, *Muhammed Hamidullah Modern Bir Müslüman Âlimin İlmi Portresi*, 82.

³⁵¹ Haksal, “Muhammed Hamidullah: Büyük Bir ‘İslâm Âlimi’”, 11.

³⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/48-49.

Eleştiriler

Hamidullah'ın, ilgili olaya eserinde İbnü'l-Kelbî'den nakille yer vermesi özellikle kaynak eleştirisi bağlamında önemli tartışmalara yol açmıştır. Bu hususta Necip Fazıl Kısakürek, söz konusu rivayetin güvenilirliğini tartışmalı bulmuş ve Hamidullah'ın bu bilgiyi eserine dahil etmesini tenkit etmiştir.³⁵³

Hüseyin Hilmi Işık, bu yazılarından ötürü Hamidullah'ı İslâmiyet'i kuşbakışı uzaktan gördüğünü, imandan, İslam'dan haberi olmadığını iddia ederek, kaynaklarda Resûlullah'ın daha küçük yaşta iken putların isimlerini söylemediğini, bunlara düşmanlığını açıkladığını belirtmiştir. Hiçbir peygamberin, hiçbir yaşta herhangi bir dinde yasak olan bir şeyi işlemediğine her Müslümanın inanması gerektiğini, Hamidullah'ın Müslümanları aldatmak için, sened olarak gösterdiği İbnü'l-Kelbî'nin kaynaklarda taşkın bir Râfızî olarak geçtiğini, Resûlullah'ın ancak Kurban Bayramı'nda Medine'de esmer bir koyun kestiğini ifade etmiştir.³⁵⁴

Ali Bayram ve Sadi Çöğenli, Tabakât ve Terâcim kitaplarının İbnü'l-Kelbî hakkında hiç müspet düşünmediklerini ve kendisinin Râfızî olduğunun kaynaklarda tespit edilmiş olduğunu ve bütün ulemâ tarafından "kezzâblık"la cerh edildiğini vurgulamışlardır. Dolayısıyla böyle bir rivayetle Resûlullah'ın puta kurban kestiğini söylemenin doğru olmadığını, ayrıca hiçbir sened ve delile isnad edilmeden söylenen bu sözün hiçbir hadis kitabında nakledilmemekle beraber *Kitâbu'l-Esnâm*'da geçmesinin de oldukça manidar olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Hamidullah'ın söz konusu bilgiyi eserine bir hata sonucu dâhil etmiş olabileceğini de ifade etmişlerdir.³⁵⁵

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, peygamberlerin ismet sıfatından habersizmiş gibi bir tutum sergilediğini ileri sürmüştür. Ona göre, İbnü'l-Kelbî'nin taşkın bir Râfızî olduğu ve güvenilir bir râvî niteliği taşımadığı, sağlam kaynaklarla ortaya konmuş bir gerçektir. Bu bağlamda Çıkman, Hamidullah'ın söz konusu nitelikteki kaynaklardan aktarımlarda bulunmasını ve bu tür bir rivayeti eserine dâhil etmesini eleştirmiştir.³⁵⁶

Sadrettin Yüksel, İbnü'l-Kelbî'nin bu haberi eserinde hadis olarak naklettiğini, Hamidullah'ın ise bunu sıradan bir hadise gibi gösterdiğini, sebebinin ise hadis diye nakletmesi durumunda Kütüb-i Sitte'de veya başka sahih bir hadis kitabında bulunmadığı gerekçesiyle

³⁵³ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

³⁵⁴ Işık, *Dinde Reformcular*, 243.

³⁵⁵ Bayram - Çöğenli, *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad*, 140.

³⁵⁶ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 57.

herkesin uydurma olarak değerlendireceğini iddia etmiştir. Ayrıca hiçbir hadis âliminin İbnü'l-Kelbî'yi kabul etmediğini, zira onun bir muhaddiste aranan vasıflara sahip olmadığını ve rivayet ettiği hadisleri de bir sürü asılsız hikâye ve efsanelerle karışık olarak rivayet ettiğini, Râfızîlikle ve aşırı Şîlîlikle şöhret edinmiş bir kişi olduğunu belirtmiştir.³⁵⁷

Değerlendirme

Hamidullah, bu hadiseyi, kezzaplıkla şöhret bulmuş İbnü'l-Kelbî'den nakletmekte isabet etmemiştir. Ancak onun gayelerinden biri de Resûlullah'ın hayatıyla ilgili bilinen tüm bilgileri Müslümanların ele almasını sağlamak ve müsteşriklerin aleyhte kullanabilecekleri herhangi bir malzeme bırakmamaya dikkat etmektir.³⁵⁸ Bu hadiseyi eserine dâhil etmesi bu minvalde değerlendirilebilir.

3.9. Resûlullah'ın Suriyeli Hıristiyan Araplardan Bilgi Alması

Hamidullah, eserinde Resûlullah'ın Avrupa'yı ve Katolikliği tanımadığını, sadece Bizans hâkimiyeti altındaki Suriye'nin doğrudan İncil metnine bağlı Araplarıyla bir temasa sahip olduğunu ifade etmiştir. Ardından belki de bu temaslar sayesinde Hıristiyanlık nasları ile ilgili unsurları görmüş ve bilmiş olabileceğini dile getirmiştir.³⁵⁹

Eleştiriler

Hamidullah'ın bu ifadelerine karşılık Necip Fazıl Kısakürek, onun bu sözleriyle, iç ve dış bütün ilimlerin sahibi olan Resûlullah'a Suriye Hıristiyanlarından dinî bilgi almış olmasını yakıştırdığını belirterek eleştiride bulunmuştur.³⁶⁰ Zeki Çıkman, bu ifadeleri, bir İslâm profesörünün, müsteşrikler gibi hatta onlardan daha fazla saygısız bir ifade ile bahsettiği anlamı taşıdığını iddia ederek eleştirmiştir.³⁶¹

Sadrettin Yüksel, Hamidullah'ın bu konuda da vahyi silmek için gayret gösterdiğini, Hıristiyanların inanç tarzından haber veren ayetlerin³⁶² çok olduğunu, dolayısıyla Resûlullah'ın Hıristiyanlığı Arap Hıristiyanlarından öğrenmek zorunda kalmadığını ileri sürerek eleştirmiştir.³⁶³

Değerlendirme

³⁵⁷ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 45-46.

³⁵⁸ Tuğ, "İlimle Dolu Zor Bir Hayat", 18; Tuğ, "Hatıralarla Hamidullah", 227.

³⁵⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/14.

³⁶⁰ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

³⁶¹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 51.

³⁶² Mâide 5/72-73

³⁶³ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 44.

Hamidullah, Resûlullah'ın ticaret amacıyla gerçekleştirdiği seyahatlerde, Hristiyanlarla da ticarî alışverişte bulunduğunu ve onlardan Hıristiyanlık hakkında bazı şeyler duymuş olabileceğini zikretmekle beraber ayrıntıya girmemiş, bu konuda kesin bir hüküm vermemiştir. Onun bu yaklaşımı, tarihsel durumu göz önünde bulunduran bir ihtimal değerlendirmesi olarak görünmektedir. Ayrıca, bu yorumdan yola çıkarak Hamidullah'ın vahyi silmek, inkâr etmek veya onun kaynağını beşerî unsurlara indirgemek gibi bir niyet taşıdığı sonucuna varmak isabetli görülmemektedir. Nitekim o, eserlerinde vahyin ilâhî kökenini açıkça kabul etmektedir.³⁶⁴

3.10. Buda'nın Peygamberliği Meselesi

Hamidullah, Şuarâ sûresinde Kur'ân-ı Kerîm'in, Resûlullah'ın sadece en yakın akrabalarına değil, aynı zamanda bütün insanlara Allah tarafından gönderilen bir vahiy olduğunu belirttiğini ifade etmiştir. Eskilerin mukaddes kitaplarında geleceği haber verilen peygamberin bu peygamber olduğunun bildirilmesi suretiyle, bu ayetlerin falcılıktan, kehanet iddialarından, şeytanî, hayalî ve şairâne her türlü işten tamamen farklı vahiyler olduğuna dair bir uyarıda bulunduğunu ve Resûlullah'a, bu hususlarda onları ikna etmesi için bu ayetlerin emredildiğini ifade etmiştir. Ayrıca bütün müfessirlerin, Zerdüş, Gautama Buda, Hz. Mûsâ, Hz. İsa'ya bağlanan ve tamamlanamamış olan işi sona erdirecek birinin gelmesinin beklendiğini bildiren sözlere dikkat çektiğini belirtmiştir. Bu müfessirlerin, beklenen bu peygamberin Resûlullah'ta gerçekleşmiş olduğunu, bu Resûl'ün, kendisinin Allah tarafından gönderilen peygamberlerin en sonuncusu ve mührü (Hâtemü'l-enbiyâ) olduğunu gayet açık ve net bir şekilde beyan ettiğini ifade etmiştir.³⁶⁵

Hamidullah, Budizm'in Resûlullah devrinde bile dünyanın ileri gelen büyük dinlerinden biri olduğunu, Hindistan ve Çin kıtasından olmak üzere Budist birtakım tüccarların, özellikle Arabistan'ın güney-doğu bölgelerinde kurulan büyük fuarlara katıldığını dile getirmiştir. Ancak bu gelenlerin sayılarının azlığı, dillerinin farklılığı ve ülkelerinin denizler ötesi uzak diyarlarda olması sebebiyle Araplar arasında bunların dinleri hakkında pek az şey bilindiğini belirtmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Budizm dinine dair doğrudan bir bilgi verilmediğini aktaran Hamidullah, bazı Kur'an tefsircilerinin yaptıkları derinlemesine araştırmalar sonucunda, Budizm'in de Kur'an'da geçtiğini keşfedip ortaya koyduklarını ifade etmiştir. Bu minvalde bu durumun Zü'l-Kifl adıyla Kur'an'da geçen peygambere binaen olduğunu, bu ismin, "Kifl'li veya

³⁶⁴ Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, 81.

³⁶⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/85.

Kifl'e mensup" manasına geldiğini ve bu Kur'an tefsircilerinin bu şehrin Kapilavastu, yani Gotama Buda'nın doğduğu şehir olduğunu ileri sürdüklerini dile getirmiştir. Zü'l-Kifl'in aynı zamanda "besleciyi" ya da "besin", "gıda" manalarına da geldiğini, bir müsteşrikten alıntı yaparak, Gotama Buda'nın bir devlet başkanı olan babasının adının Sudodâna ve devlet başşehrinin de Kapilavastu olduğunu, Sudodâna'nın mânasının, "temiz besin", "saf yiyecek" olduğunu belirtmiştir. Kur'an'da Budizm'le ilgili izleri takip eden diğer tefsircilerin "İncir Ağacına, Zeytin Ağacına, Sînîn Dağı'na yemin olsun ki!.. Ve şu Emîn Şehr'e yemin ederim ki..."³⁶⁶ ayetine vurgu yaptıklarını ve bu ayette zikri geçen "Şu Emîn Şehir" in, Resûlullah'ın doğduğu şehir olan "Mekke"ye işaret ettiğini ifade etmiştir. "Sina (Sînîn) Dağı"nın ise insana Mûsâ Peygamberi hatırlattığını, "Zeytin Ağacı" ile de bütün herkesin Filistin'deki Zeytin Dağı ve Hz. İsa Peygamberi mütalaa ettiğini, "İncir Ağacı"nda ise şimdiye kadar kimsenin, yabani bir İncir Ağacı dibinde irfana ulaşan (vahiy alan) "Buda"nın kastedilmekte olduğunu ileri sürmediğini dile getirmiştir.³⁶⁷

Eleştiriler

Hamidullah'ın Buda'nın peygamberliğine temas etmesi bazı yanlış anlamalara neden olmuştur. Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, bu ifadeleriyle kendisini Resûlullah'ın son peygamber olduğu inancından uzak tuttuğunu anlattığını dile getirerek eleştirmiştir.³⁶⁸ Necip Fazıl Kısakürek ise Hamidullah'ın Buda'yı peygamber olarak değerlendirmesini eleştirel bir dille eserinde ifade etmiştir.³⁶⁹

Değerlendirme

Hamidullah "Bütün müfessirler, Zerdüş, Gautama Buda, Mûsâ, İsa'ya bağlanan ve tamamlanamamış olan işi sona erdirecek birinin gelmesinin beklendiğini bildiren sözlere dikkat çekerler" sözüyle bu müfessirlerin kimler olduğu konusunda kaynak göstermemiştir. Buda'nın peygamber olduğu üzerinde durmamış ancak Buda'ya atfedilen elde mevcut olan tebliğlerinde bile Resûlullah'a işaret edildiğini vurgulamak istemiştir. Ayrıca onun ilgilendiği husus müjdeleme meselesidir. Buda, kendisinden sonra bir 'Metteyya'nın geleceğini ve insanlığa hikmet getireceğini vaat etmiştir ve bu va'd kutsal kabul edilen mevcut bütün Budist metinlerinde geçmektedir. Metteyya, Palice'de 'rahmet' ve 'hamda layık olan' anlamındadır. Sanskritçe ve Palice'de 'Maha' ya da 'Moha' "Yüce" anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda Moha Mette(ya)

³⁶⁶ Tîn 95/1-3

³⁶⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/649; Hamidullah, *Resûlullah Muhammed*, 61-62.

³⁶⁸ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 56.

³⁶⁹ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

“Yüce Rahmet” demek olup ‘Muhammed’ ismine karşılık gelmektedir. Bu yorum mümkün olmakla beraber Hamidullah bu durumdan bahsetmemiş, Tîn sûresinde kastedilen İncir Ağacı meselesine temas etmiştir.³⁷⁰

Hamidullah, konuyla ilgili farklı ihtimalleri ortaya koyduktan sonra, şimdiye kadar hiçkimsenin söz konusu ifadelerde yabani bir incir ağacı altında irfana erişen “Buda”nın kastedildiği yönünde bir yorumda bulunmadığını vurgulamıştır. Bununla birlikte, Buda’nın peygamber olduğu yönünde kesin bir kanaat bildirmemiş, yalnızca bu yönde bir ihtimalden söz etmekle yetinmiştir.

3.11. Resûlullah’ın Nübüvvetten Önce Çeşitli Ülkelere Olan Seyahati

Hamidullah, bazı hadislerde Resûlullah’ın çeşitli vesilelerle Habeşçe kelimeler kullandığını; bu durumun ise onun Habeşistan’a da seyahat ettiğine ve ticaret amacıyla denizlere kadar açıldığına işaret edebileceğini belirtmiştir.³⁷¹ Ayrıca bazı olaylara bakarak da böyle bir seyahatin olmuş olabileceğine temas etmiştir. Bu minvalde Resûlullah’ın Necâşî’ye (ö. 9/630) yazdığı ilk mektubun, çok samimi ve oldukça yakınlık ifade eden kelimeler taşıdığını dile getirmiştir. Mekkeli Müslümanların Habeşistan’a hicret etmelerine müsaade ettiği zaman onlara “Orada öyle bir hükümdar vardır ki yanında kimseye zulmedilmez; orası doğruluklar ülkesidir, Eratla Allah size, bugünkü durumunuzdan uzaklaşmanız için bir çare, bir yol gösterecektir.” dediğini nakletmiştir. Ancak bu konuda bir tek bu nakille yetinmemek gerektiğini vurgulayan Hamidullah, Resûlullah’ın özellikle Habeşistanlılarla ve bu dili konuşan diğer insanlarla görüşürken bazen Habeşçe kelimeler kullandığını ifade etmiştir. Tek tek ele alındıklarında bu gerçeklerin hiçbirinin pek bir şey ispat edemediğini, fakat bir araya getirildiklerinde belli bir değere ulaştıklarını, Resûlullah’ın pek çok seyahat etmiş bir kimse olduğunu; Bahreyn ve Uman ile Yemen ve ülkesinin çok uzağında yer alan Suriye gibi bölgelerin de bu mekânlar arasında bulunduğunu ifade etmiştir.

O dönemlerde Mekkeli tüccarların Necaşî’nin ülkesini çok sık ziyaret ettiklerini dile getiren Hamidullah, Habeşlilerin Yemen’i deniz yoluyla işgal ettiklerini; Müslüman mültecilerin Habeşistan’a gemi ile geçtiklerini, Yemenli Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin (ö. 42/662-63) Medine’ye gitmek için bir gemiye bindiğinde çıkan fırtınanın onu Habeşistan kıyılarına attığını nakletmiştir.

³⁷⁰ Şenay, “Muhammed Hamidullah’ın Eserlerinde Öteki Dinler”, 215-216.

³⁷¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/59.

Müsteşrik Barthold'un düşüncesine göre, Kur'ân-ı Kerîm'de mevcut deniz yolculuklarına dair oldukça ayrıntılı tavsifler ve bilgiler, kendisine vahyolunan bu nitelikteki ayetlerin manalarını derinlemesine kavrayabilmesine olanak tanıyacak biçimde, Resûlullah'ın bu tür nakil araçlarını çok iyi tanıdığı ve etkin bir şekilde kullandığı izlenimini verdiği ifade etmiştir.³⁷²

Hamidullah, Resûlullah'ın Uman'a yaptığı seyahatlerde, Çinlilerle karşılaşmış olma ihtimali olduğunu, bu halkın sanat ve sanayi durumlarına dair onda büyük bir takdir hissini var olduğunu gözlemlendiğini, ondan rivayet edilen "İlim Çin'de de olsa gidip onu arayınız." hadisinin bunu desteklediğini belirtmiştir.³⁷³ Ayrıca dokuz yaşındayken, amcası ile birlikte Filistin'de bir ticarî seyahate çıktığını; daha sonra zengin bir Mekkeli hanımın ticaret mallarının sorumlusu olarak tekrar Filistin'e gitmiş olduğunu vurgulamıştır. Resûlullah'ın Yemen'deki Hubayşa, Doğu Arabistan'daki Bahreyn-Uman bölgesini içine alan Abdülkays'ın ülkesinde, her seferinde bir ticaret adamı sıfatıyla görüldüğünü ifade etmiştir. Şayet kaynaklarda herhangi bir kaydın bulunmaması seyahat etmediğine dair bir delil olarak ileri sürülmeyecek olursa onun Habeşistan'ı belki de deniz yoluyla en az bir defa ziyaret ettiğinin düşünülebileceğini dile getirmiştir.³⁷⁴

Hz. Hatice'nin Resûlullah'a çok değerli mallar emanet ettiğini, ona yardımcısı Meysere'yi geçici olarak hizmetinde bulunmak üzere ve kendi akrabalarından Huzeyme'yi de yol arkadaşı olarak verdiğini nakleden Hamidullah, bu kervanın diğer tüccarlarla birlikte değil, müstakil bir teşebbüs olduğunu ifade etmiştir. Tarihçilerin verdiği bilgiye göre bu ticarî seferin son durağının Kudüs'ün ötesindeki Busrâ şehri olduğunu, Resûlullah'ın mi'rac ile ilgili bir şehir olan Kudüs'ü ve aynı zamanda Ölü Deniz'i böylece görmüş olabileceğini de belirtmiştir.³⁷⁵ Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) de *Vefâ*'sında doğruladığı gibi Resûlullah'ın on yaşlarında kaynakların belirtmediği bir yere amcası Zübeyr ile beraber başka bir kervan yolculuğuna çıktığını, bu yolculukta ise birçok mucizevî olayın meydana geldiğini, onların Abdülkaysların ülkesi olan Bahreyn-Uman bölgesine gitmiş olabilecekleri üzerinde durmuştur. Bu yolculuğun, Ebû Tâlib (ö. 620) ile birlikte çıkılan meşhur Filistin yolculuğu olabileceğini, zira Ebû Tâlib'in kardeşi Zübeyr'in de aynı kervanda onunla birlikte bulunduğunu belirtmiştir.³⁷⁶

³⁷² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/293-294.

³⁷³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/12.

³⁷⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/30.

³⁷⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/58.

³⁷⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/48.

Hamidullah, İbn Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inin meşhur bir hadisinden, bizzat Resûlullah'ın İslâm'dan önce Yemen'deki Hubaşe, Abdülkaysların memleketinde tertiplenen Suhâr ve Debâ panayırlarına iştirak ettiği çıkarımında bulunulabileceğini ifade etmiştir. Belâzürî'de (ö. 279/892-93) nakledildiği gibi, Uman'da birlikte saltanat süren çifte krallar nezdinde Resûlullah tarafından yollanmış olan Umumi Validen ayrı vazife görmek üzere, Debâ'ya, Uman'ın İslâmlaşması sırasında Resûlullah tarafından özel bir idareci valinin tayin edilmiş olmasının bir tesadüf olmadığını belirtmiştir.³⁷⁷

Hamidullah, Resûlullah'ın hicretten sonra Medine'deki hayatının son senelerinde, Arap Yarımadası'nın doğu tarafında ikamet eden Abdülkays kabilesinden gelen bir temsilciler heyetini kabul ettiğini nakletmiştir. Bu elçilerin geldikleri bölgeyi çok güzel tanıdığını ispat edecek şekilde o yöre ile ilgili ayrıntılı sorular sormuş olmasının onları şaşırttığını, bunun nasıllığını kendisinden sormaları üzerine onun, İslâm'ın zuhurundan önce bu bölgeyi ziyaret ettiğini ifade ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca bu yörede, önemleri dolayısıyla Arabistan dışından da birçok ziyaretçiyi kendilerine çeken Muşakkar ve Debâ fuarlarının kurulduğunu belirtmiştir.³⁷⁸

Eleştiriler

Hamidullah'ın, Resûlullah'ın nübüvvetinden önce çeşitli ülkelere olan seyahati ile ilgili kanaatleri bazı kesimlerin itirazlarıyla karşılaşmıştır. Hüseyin Hilmi Işık, Resûlullah'ın 9 veya 12 yaşında iken Ebû Tâlib, 20 yaşında iken Hz. Ebû Bekir ve 25 yaşında iken Hz. Hatice'nin kervanı ile Şam'a gidenler arasında bulunduğunu belirtmiştir. Bu yolculukların üçünde de Busrâ denilen yere varıldığında, orada bulunan kilisenin papazları, Bahîrâ ve sonra da Nestûrâ, İncil'de okudukları son peygamberin alametlerini kendisinde görerek Şam'a gitmemelerini, zira Şam'da Yahudilerin bu çocuğu tanıyıp öldürebileceklerini ifade ettiklerini, onların da ticaretlerini orada yapıp geri döndüklerini ileri sürmüştür. 14 veya 17 yaşında iken, Yemen'e giden amcası Zübeyr, ticaretinin bereketli olması için Resûlullah'ı da beraberinde götürdüğünü, 20 yaşından sonra, Resûlullah'ın Mekke dışında koyun güdüp geçindiğini belirtmiştir.

Bahreyn'e gittiğini bildiren güvenilir bir kaynak olmadığını öne süren Işık, Habeşistan'a seyahat ettiğini nübüvvetine inanmayanlardan başka kimsenin düşünmemiş olduğunu ifade etmiştir. Habeş dilinden konuşmasının Habeşistan'a gitmiş olduğu anlamına geldiğini düşünenlerin yanıldığını, zira Resûlullah'ın böyle konuşmasını, Allah'ın kendisine ihsan ettiği

³⁷⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/953.

³⁷⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/59.

sayısız mucizelerden biri olduğunu vurgulamıştır. Bahsi geçen üç veya dört seyahatin hiçbirine kendiliğinden katılmadığını, kendisinden bereketlenmek için götürüldüğünü ifade etmiştir. Şam'a olan son yolculuğunda, kervan başkanı olan Meysere'nin Hz. Hatice'ye müjdeci olarak Resûlullah'ı göndereceği zaman, kervanda bulunan Ebû Cehil'in, Resûlullah'ın daha genç ve tecrübesiz olduğunu, bir yere yolculuk yapmadığını, yolu şaşırabileceğini, başkasını göndermesini tavsiye ettiğini dile getirerek tüm bu durumların Hamidullah'ın yanlış ve sapık düşündüğünü gösterdiğini iddia etmiştir. Ayrıca Bahreyn'deki Abdülkays kabilesinden gelen elçileri, *Sahih-i Buhârî* ve *Mevahib-i Ledünniyye* gibi birçok kitapların uzunca yazdığını ve bunların hiçbirinde Resûlullah'ın Abdülkays kabilesinin memleketine gittiğinin bildirilmediğini belirtmiştir. Resûlullah'ın uzak yerlere ve ticaret merkezlerine gidip çok şeyler öğrendiğini ileri sürmenin ve İslâm'ın temel inançlarını, tarih bilgileri gibi nakletmenin sinsi ve alçak planların uygulanmakta olduğunu düşündüğünü belirterek eleştirmiştir.³⁷⁹

Ahmed Davudoğlu, Hamidullah'ı, eserinde Resûlullah'ın Habeşistan'a hatta Çin'e gitmiş olması ihtimalinden bahsetmesini ve bu iddiasını mevzu bir hadis olan "İlim Çin'de de olsa arayınız" sözüyle ona nispet edildiğini söyleyerek delillendirmesini eleştirmiştir.³⁸⁰ Zeki Çıkman, Hamidullah'ın Resûlullah'ın Çinlilere rastlamış olma ihtimalini hiçbir delil göstermeden eserine almasını eleştirmiştir.³⁸¹

Sadrettin Yüksel, bu hadisin sıhhatinin şüpheli olduğunu, mevzu bir hadis olabileceğini, sahih kabul edilse bile, Resûlullah'ın Çinlilere karşı hayranlığına delalet etmediğini, mezkûr hadisteki Çin'in bir uzaklık ifade ettiğini öne sürmüştür. Ayrıca böyle bir karşılaşmaya gerek olmadığını, zira Çin'deki sanat durumunun vahiy yoluyla Resûlullah'a bildirilebileceğini ifade etmiş, Hamidullah'ın, Resûlullah'ın bütün bilgilerine vahiy dışında sebep ve kaynak arayıp bulmak telaşında olduğunu iddia ederek vahye inanmadığı ihtimalini dile getirmiştir.³⁸²

Değerlendirme

Hamidullah, Resûlullah'ın hayatındaki bazı hadiselerden çıkarımda bulunarak onun çeşitli ülkelere yapmış olabileceği seyahatleri sadece bir ihtimal dâhilinde zikretmiştir. Ayrıca Çin'e gittiğini söylememiş, Uman'da onlarla karşılaşmış olabileceğini, onların sanatını ve sanayisini takdir durumunu bu hadisin desteklediğini ifade etmiştir.

³⁷⁹ Işık, *Dinde Reformcular*, 239-243.

³⁸⁰ Ahmed Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997), 249.

³⁸¹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 53.

³⁸² Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 43.

3.12. Resûlullah ile İlgili Bazı İfadeleri

a. Sevr Mağarası'nda Yaşanan Bir Hadise

Hamidullah, Resûlullah'ın Hz. Ebû Bekir ile olan hicret olayında Sevr Mağarası'ndaki hadisede, Hz. Ebû Bekir'in ayağını yılanın ısırması üzerine o sırada elinde bulunan yegâne çareye başvurduğunu, kendi tükürüğünü ilaç olarak ısırılan yere sürdüğünü ve bu ilacın yarayı iyileştirmede çok etkili olduğunu dile getirmiştir.³⁸³

Eleştiri

Hamidullah'ın bu ifadelerini yanlış bulan Necip Fazıl Kısakürek, onun 'tedavi için sadece tükürüğü vardı...' lafını edebildiğini³⁸⁴ ve onun gözünde Resûlullah'ın tükürükten başka ilacı olmayan biri olduğunu iddia etmiş, Resûlullah'ın şahsiyetini bu şekilde dar bir çerçevede tasvir etmesini ciddi bir eleştiri konusu yapmıştır.³⁸⁵

Değerlendirme

Hamidullah, Resûlullah'ın o zor koşullarda elinde bulunan tek çareye başvurduğunu ifade etmiş, bir genelleme yapmamıştır. Ayrıca bu ifadelerle Resûlullah'ın bir mucizesini de dile getirmektedir. Söz konusu ifadelerden Necip Fazıl'ın iddia ettiği gibi Resûlullah'ın tedavi için tükürükten başka ilacı olmayan biri olduğu anlamı çıkmamaktadır.

b. Resûlullah'ın Peygamber Olarak Seçilmesi

Hamidullah eserinde "İlâhî Yüce Tebliğ Vazifesi İçin Muhammed A.S.S'ın Seçilmesi" başlığı altında Resûlullah'ın peygamber olarak seçilmesine değinmiştir.³⁸⁶

Eleştiri

Hamidullah'ın, eserinde bu başlık altında dile getirdiği hususlara karşı çıkan Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın Resûlullah'ın nebiliğini, nebiliğinin meydana gelişini basit dünya nedenlerine ve toprak üstü sebeplere bağladığını ifade ederek eleştirmiştir.³⁸⁷

Değerlendirme

Hamidullah, eserinin ilgili bölümünde Resûlullah'ın ilâhî tebliğ görevi için seçilmesi meselesine dair kapsamlı bir tahlil ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Resûlullah'ın peygamberlik

³⁸³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/163.

³⁸⁴ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 125.

³⁸⁵ Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 157.

³⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/27-30.

³⁸⁷ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

görevine seçilmesini basit ya da yüzeysel nedenlerle açıklama yoluna gitmemiştir. Aksine, bu seçimi tarihî, sosyolojik ve ahlaki unsurlarla ilişkilendirerek, derinlemesine bir analiz gerçekleştirmiştir.

c. Resûlullah'ın İlâhî Tebliğinin Bozulmayacağına Dair İnancını Vurgulaması

Hamidullah, bir ifadesinde Resûlullah'ın bizzat kendisinin getirdiği ilâhî tebliğin, kendisinden sonra Allah'ın yeni bir peygamber göndermesine ihtiyaç duymayacağı bir şekilde el değmemiş ve bozulmamış olarak kalacağına dair inanış üzerinde ısrarla durduğunu belirtmiştir. Ayrıca bugün gerçekten de Kur'ân-ı Kerîm ile onun sahih hadislerini içine alan kitapların, kendi aslî dili ile elimizde olduğunu dile getirmiştir.³⁸⁸

Eleştiriler

Hamidullah'ın bu ifadelerine karşı eleştiri getiren Zeki Çıkman, onun bu sözleriyle Resûlullah'ı günlük hadiseleri ortaya çıkaran ve kullandığı metoda da samimi olarak inanan biri olarak kabul ettiğini iddia etmiştir. Hâlbuki Resûlullah'ın son peygamber olduğunu ve son dinin Kur'an'la tamamlandığını ayetlerde kesin bilgi şeklinde bulunduğunu, bunda şahsın kanaati ve düşüncelerinin yeri olmadığını dile getirmiştir.³⁸⁹

Sadrettin Yüksel, bu ifadelerin çok büyük bir hata olduğunu, zira Resûlullah'ın 'Allah'ın Resûlü ve peygamberlerin sonuncusu' meâlindeki ayetin³⁹⁰ Resûlullah'ın görüş ve kanaati olmayıp ilâhî vahiy olduğunu, eğer iddia ettiği bu hüküm onun samimi kanaatinden ileri gelmişse, bu ayetin Allah'ın kelâmı değil Resûlullah'ın sözü olacağını ifade etmiştir. Ayrıca Hamidullah'a göre Kur'ân-ı Kerîm'in ilhama dayalı Resûlullah'ın sözü olduğunu iddia etmiştir.³⁹¹

Değerlendirme

Hamidullah'ın söz konusu eserinin ilk baskısında ve orijinal dili olan Fransızca metninde yer alan "Hz. Muhammed, Allah'ın kendisinden sonra bir peygamber daha göndermesine lüzum kalmaksızın, ilâhî tebliğinin hiç değişmeden baki kalacağına dair samimi kanaatinde yanılmamıştır."³⁹² ifadesinin sonraki baskılarda bulunmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum, esere

³⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/4.

³⁸⁹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 59.

³⁹⁰ Bkz. Ahzâb 33/40

³⁹¹ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 42.

³⁹² Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Said Mutlu (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), 1/14; Muhammed Hamidullah, *Le Prophète de L'Islam: Sa vie et son oeuvre* (Paris: Libraire Philosophique J. Vrin, 1959), 1/10.

yöneltilen eleştirilerin dikkate alınması ve metinde gerekli düzeltmelerin yapılması şeklinde değerlendirilebilir.

d. Resûlullah'ın Hayatına Dair Bir Hadisenin Anlatımında Geçen Bir İfade

Hamidullah, eserinde Müslümanların Hudeybiye'de Haccı tamamlamadan geri dönmelerinin, mültecilerin tek taraflı iadesinin, "Resûlullah" unvanının metinden çıkarılmış olmasının, hülasa karşı tarafa tanınan ayrıcalıkların, askerî bakımdan güçlü olduklarına inanan sahâbîlere abartılı geldiğini ifade etmiştir. Hz. Ömer'in, görünüşte ödleklik ve gevşeklik içeren anlaşma maddeleri karşısında infialini gizleyemeyerek, bu hususta bazı sorular sormak amacıyla Resûlullah'ın huzuruna çıktığını nakletmiştir.³⁹³

Eleştiri

Zeki Çıkman'a göre, Hamidullah'ın bu çalışmasında Resûlullah'ın hayatını aktarırken kullandığı dil ve üslup, yer yer uygunsuz nitelikte ifadeler içermektedir. Bu durumun, Resûlullah'ın yüce şahsiyetine ve İslâmî kaynaklarda yer alan saygılı anlatım geleneğine uygun düşmediğini savunan Çıkman, söz konusu yaklaşımı ilmî ve edebî açıdan problemli bulmuştur.³⁹⁴

Değerlendirme

Hamidullah'a ait bu ifadelerle, Hz. Ömer'in sergilediği gayet insanî bir durum dile getirilmiştir. Bu sözlerde, Resûlullah'ın şahsiyetine veya konumuna yönelik herhangi bir yanlış anlamaya neden olacak bir mana bulunmamaktadır. Aksine, ilgili anlatım, olayın insani yönünü ön plana çıkararak, sahabe ile Resûlullah arasındaki ilişkilerin samimiyetini ve içtenliğini ortaya koymaktadır.

e. Resûlullah'ın Nitelendirilmesinde 'Tecrübeli İnsan' İfadesinin Kullanımı

Hamidullah, Resûlullah'ın yaptığı ticarî yolculukların onu, Bizans, İran, Yemen ve Habeşistan'da yürürlükte bulunan idarî veya ticarî kanun ve gelenekleri öğrenmeye zorladığını, olgunluk çağında, kırk yaşlarına vardığında hayatın hadiseleri arasında yetişmiş bu tecrübeli ve görgülü insanın, kavmini ıslah işine giriştiğini ifade etmiştir.³⁹⁵

Eleştiriler

Hamidullah'ın bu ifadelerine itiraz eden Hüseyin Hilmi Işık, Resûlullah'ın, Bizans'a, Acem'e, Habeş'e ve Yemen'e gidip oralarda öğrendiklerini ortaya koyarak kavmini ıslaha

³⁹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/256.

³⁹⁴ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 55-56.

³⁹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/30.

kalkışması ifadelerini, Resûlullah için ‘tecrübeli adam’ denilmesini edepsizlik kabul edip bir Müslümana yakışmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Resûlullah’ın ümmî olduğunu, dolayısıyla okuma yazma bilmediğini,³⁹⁶ kimseden bir şey öğrenmediğini, ümmî insanlar arasında yetiştiğini, Mekke’de geçmiş insanların hallerini bilen bir âlimin olmadığını, başka yerlere giderek kimseden bir şey öğrenmediğini ve kazanç için bir iş tutmadığını dile getirmiştir. Ayrıca bu haliyle Tevrat’ta, İncil’de ve gökten inmiş olan başka kitaplarda bulunan bilgileri ve eski insanların hallerini haber verdiğini, tarih bilgilerinin bozuk ve karışık olduğunu, doğru ve yanlış ayırt edebilen çok az kimsenin bulunduğu o zamanlarda tüm din adamlarına cevaplar verip hepsini susturduğunu vurgulamıştır. Bu başarılarının kendisinin Allah tarafından gönderilmiş bir Peygamber olduğunu gösterdiğini, zamanındaki edebiyatçılara, şairlere meydan okuduğunu ve bu konuda çok başarılı oldukları halde hiçbirinin onun getirdiği Kur’ân-ı Kerîm’deki bir satıra benzer bir söz bile söyleyemediklerini belirtmiştir. Bu deliller karşısında, iman ve aklı olan herkesin, Hamidullah’ın yukarıdaki yazısı hakkında kesin hükmünü vermekte güçlük çekmeyeceğini ifade etmiştir.³⁹⁷

Ahmet Şimşirgil de Işık’ın eleştirilerine katılmış ve bu minvalde Resûlullah’ın ümmî olduğu Kur’ân-ı Kerîm’de bildirildiği halde Hamidullah’ın “Hıristiyan papazlarından ilim almış kırkındaki tecrübeli adam, kavmini ıslaha kalkıştı” gibi gerçeklere uymayan fikirleri sürdürdüğünü dile getirmiştir. Ayrıca bu durumun, Kur’ân-ı Kerîm’in Necm sûresi 3-5. ayetlerindeki hükmüne de tamamen ters düştüğünü ifade etmiştir.³⁹⁸

Sadrettin Yüksel, Hamidullah’ın bu konuda bir misyoner edasına büründüğünün görüldüğünü, zira misyonerlere ve müsteşriklere göre Resûlullah’ın sadece akıllı ve zeki, tecrübeli ve siyasî bir kimse olduğunu, kendi kavmini sosyal ve siyasî bir perişanlık içinde görüp onları ıslah etmek için peygamberlik iddiasıyla ortaya atıldığını dile getirmiştir. Böyle bir vasfın bir peygamberin değil, vahiy ile hiç alakası olmayan herhangi bir ıslahatçının vasfı olabileceğini belirterek bu ifadeleri eleştirmiştir.³⁹⁹

Zeki Çıkman, Resûlullah’ın, Hamidullah’ın bahsetmek istediğinden daha kabiliyetli ve daha seciyeli olup dünya ve ahirette ne kadar maddî ve manevî güzellik varsa hepsini kendisinde topladığını vurgulamıştır. Bunun ise Allah’ın seçmiş ve beğenmiş bulunduğu bu kuluna iltifat ve

³⁹⁶ Ankebût 29/48

³⁹⁷ Işık, *Dinde Reformcular*, 240-241.

³⁹⁸ “Hamidullah”.

³⁹⁹ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 45.

muhabbetiyle olduğunu, Hamidullah'ın bahsettiği gibi cemiyet içinde elde edilen alışkanlık ve kabiliyetlerden doğmuş olmadığını ifade ederek onu eleştirmiştir.⁴⁰⁰

Ahmed Davudoğlu, Hamidullah'ın Resûlullah'ın kırk yaşına kadar gezdiğini, birçok memleket gördüğünü, o memleketlerin âdet ve geleneklerinden istifade ettiğini ardından peygamber olduğunu, yani kırk yıl malumat topladığını daha sonra Kur'an'ı yazdığını demek istediğini iddia ederek eleştirmiştir.⁴⁰¹

Değerlendirme

Hamidullah, Resûlullah'ın ümmî olduğunu şu sözlerle kendisi de ifade etmektedir: “Ne kadar ilham alınacak bir vahiy! Emin ve zahit bir kimse olmakla beraber aynı zamanda ümmî bir zat, okuma-yazmanın peygamberi olma durumuna geliyor ve bütün kültür ve medeniyetlerin ‘kalem’le tespit edilip muhafaza edilmek, yazılı bilgiler haline gelmek suretiyle gelişip bekalarını temin ettiklerini bize bildiriyor.”⁴⁰² Ayrıca Salih Tuğ, o tercümenin yanlış olduğunu ileri sürerek, Hamidullah'ın söylemek istediği şeyin Resûlullah'ın herhangi bir hocadan ders almadığı, bir okulda yetişmediği ancak Allah tarafından hayatın içinde yetiştirildiği, yaşadığı hadiselerle o günün toplumlarını, bütün katmanlarını ve meselelerini tanıyabildiği, böylece önce nerede olduğunu öğrendiği, öğretildiği şeklinde ifade etmiştir.⁴⁰³

f. Resûlullah Hakkında ‘Gölgesine Sığınır’dı’ İfadesinin Kullanımı

Hamidullah, eserinde öğle güneşinin sert ışıklarından kendini korumak için Abdullah b. Cüd'ân'ın (deve sırtında seyahat edenlerin kullanması için inşa olunmuş) geniş kubbesi altına girip sığınmasının Resûlullah'ın âdeti olduğunu Süheylî'den (ö. 581/1185) nakille dile getirmiştir.⁴⁰⁴

Eleştiri

Hamidullah'ın naklettiği bu hususa karşı çıkan Hüseyin Hilmi Işık ve Ahmet Şimşirgil, Siyer kitaplarının hepsinde, Resûlullah'ın mübarek başı üstünde bulut bulunduğunu ve bulutun onunla birlikte hareket ettiğini, ona gölge yaptığını, nübüvete kadar bu şekilde güneşten korunduğunun yazılı olduğunu vurgulamıştır. Bu minvalde “gölgesine sığınır’dı” ifadesinin, bu mucizeye inanmamak olduğunu, ayrıca Resûlullah'ın burada gölgelenmek için değil, gölgelenenleri irşad etmek için oturmuş olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 53.

⁴⁰¹ Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, 249.

⁴⁰² Hamidullah, *Resûlullah Muhammed*, 49.

⁴⁰³ Tuğ, *Başıma Gelenler*, 185-186.

⁴⁰⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/47.

⁴⁰⁵ Hüseyin Hilmi Işık, *Dinde Reformcular*, 242-243; “Hamidullah’a Dair Bir Mesele”.

Değerlendirme

Hamidullah, söz konusu olayı aktarırken herhangi bir kişisel değerlendirmede bulunmamış, yalnızca rivayeti nakletmekle yetinmiştir. Ayrıca, bu yaklaşımın mucizeye inanmamak şeklinde yorumlanması, onun niyeti ile bağdaşmamaktadır.

g. Vahiy Anında Resûlullah'ta Gözlemlenen Hâl ve Tecelliler

Hamidullah, vahyin gelişi mevzuunda sahâbîlerin kendi durumlarına göre bazı gözlemlere sahip olduklarını ve onların ifadesine göre Resûlullah'a vahiy geldiğinde onu bir hareketsizlik halinin kapladığını ya da çok soğuk bir havada bile vahiy geldiğinde onun alnından terlerin boşandığının görüldüğünü nakletmiştir.⁴⁰⁶

Eleştiri

Hamidullah'ın, Resûlullah'ın vahiy anındaki esrarlı tecellileri ile ilgili ifadelerine itiraz eden Necip Fazıl Kısakürek, 'sahâbîlerin ifadesine göre' kaydıyla ele almasını, kendi kanaatinden uzakta tuttuğunu ve bu üslûpla şüpheli gösterdiğini belirterek eleştirmiştir.⁴⁰⁷

Değerlendirme

Hamidullah, Resûlullah'ın vahyin gelişi esnasındaki hallerini sahâbî rivayetlerini esas alarak nakletmiştir. Söz konusu anlatımda şüphe uyandırabilecek herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Aksine, Hamidullah'ın bu tavrı, vahiy sürecine dair bilgilerin sahih rivayetler çerçevesinde korunması ve aktarılması hususundaki bir hassasiyeti yansıttığı şeklinde değerlendirilebilir.

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, "vahyi müteakiben ve içten öyle hareketleniyor ve heyecanlanıyordu ki..." ifadelerini kendisinin ilave ettiğini, böyle bir ifadeye hiçbir kaynaktan rastlanmadığını, o bu ifadeleriyle Goldhizer ve Brockelmann'ı ya desteklediğini ya da onların bu fikrini kabul ettiğini, her iki durumda da kendisinin vahye itikadı hususunda şüphe doğurduğunu belirterek eleştirmiştir.⁴⁰⁸

Değerlendirme

Hamidullah, bu ifadeleriyle Resûlullah'ın vahiy sonrası halini, vahyin ağırlığını, onun insani yönünü esas alarak, kişisel yorumuyla dile getirmiştir. Bu ifadelerde kendisinin vahye

⁴⁰⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/75-76.

⁴⁰⁷ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

⁴⁰⁸ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 62.

itikadını şüpheli gösterecek bir durum görülmemektedir. Zira birçok eserinde vahiy ile ilgili, vahye inandığı açıkça görülen bilgilere yer vermiş, vahyi hiçbir zaman bir kenara koymamıştır. Ayrıca İslâm kültür ve medeniyetinin vahiyden bağımsız bir şekilde ortaya konamayacağını vurgulamaktadır.⁴⁰⁹

h. Resûlullah’a Dair ‘Sahip Kılındığı Doktrinleri Yaşayan’ İfadesinin Kullanımı

Hamidullah, Allah’ın sevgili bir kulu ve sahip kılındığı doktrinleri yaşayan, gerçekleştiren bir kimse olması gibi vasıflarından hareketle Resûlullah’ın hayatının kusursuzluk ve tam bir masumiyet içinde olduğunu dile getirmiştir.⁴¹⁰

Eleştiri

Zeki Çıkman, Allah’ın mutlak kontrolünde olan ve vahiy vasıtasıyla Kur’an’ı indirdiği en sevgili kulu için, Hamidullah’ın ‘kendi doktrinini tatbik eden birisi’ ifadelerini doğru bulmayarak eleştirmiştir.⁴¹¹

Değerlendirme

Hamidullah, ilgili bölümde Resûlullah’ın yaşam tarzını değerlendirirken onun, Allah tarafından kendisine vazedilen ilkeler doğrultusunda hareket ettiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, Resûlullah’ın hayatının vahyin rehberliğinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu ifadelerden iddia edildiği gibi Resûlullah’ın vahiyden bağımsız, tamamen kendi tasarruflarına dayalı bir hayat sürdüğü sonucu çıkmamaktadır.

ı. Resûlullah’ın Ailesinin Genetik Durumu

Hamidullah, Resûlullah’ın ailesinin, sadece Tek Allah inancına dair gelenekleri tevarüs etmiş olmadığını, aynı zamanda damarlarında dolaşan kanda çeşitli insan ırklarından unsurları taşıdığını: Babilli, Mısırlı, Arab vb. Bu gerçek vesilesiyle ailesinin her türlü dar ve peşin hükümden uzak olduğunu ifade etmiştir.⁴¹²

Eleştiri

Hamidullah’ın bu konudaki kanaatine karşı çıkan Zeki Çıkman, Hamidullah’ın, İslâm dininin vahye değil de genetik bir zincire bağlı olduğunu göstermek için Resûlullah’ın kanında çeşitli dinleri taşıyan akraba ve dedelerinin genetiğinin bulunduğunu iddia ettiğini ve bu iddiasıyla vahye inanmadığını gösterdiğini dile getirmiştir.⁴¹³

⁴⁰⁹ Tuğ, “İlimle Dolu Zor Bir Hayat”, 19.

⁴¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/5.

⁴¹¹ Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 59.

⁴¹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/28.

⁴¹³ Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 63.

Değerlendirme

Hamidullah, söz konusu hususu değerlendirirken konuyu vahiyden bağımsız bir bağlamda ele almıştır. Onun burada asıl amacı, Resûlullah'ın ailesinin dar kalıplardan ve peşin hükümlerden uzak bir anlayışa sahip olduğunu vurgulamaktır. Bu yaklaşım, iddia edildiği üzere, Hamidullah'ın vahye inanmadığı anlamına gelmemektedir.

i. Resûlullah'ın Hüzün Yılı ve Sonrasındaki Durumu

Hamidullah, Resûlullah'ın ilâhî tebliğ görevine başlamasından itibaren en zor sınamalardan geçtiğini, zorlukların giderek artmasına rağmen Allah'a olan inancını ve Allah'ın kelimesini üstün kılmak için hiçbir menfaat gözetmeden mücadelesine devam etme konusunda taşıdığı sarsılmaz kararlılığını her zaman koruduğunu dile getirmiştir. İman edip etrafına toplanan sahâbilerden büyük bir kısmının vatanlarını terk edip Habeşistan'ı yurt edinmelerinin ardından korkunç bir sosyal boykota uğradıklarını, bu boykotun kalkmasından hemen sonra hanımı ve güçlü amcasının vefatlarının, onun iki kanadının kırılmasına neden olduğunu belirtmiştir. Son olarak da Taif'te bulunan uzak akrabaları yanında sığınılacak bir yer aramayı denediğini ifade etmiştir.⁴¹⁴

Eleştiri

Hamidullah'ın bu konudaki söylemlerine karşı çıkan Hüseyin Hilmi Işık, Hamidullah'ın 'Allah'tan başka dayanağı kalmaması' olarak tercüme edilen ifadelerini, Resûlullah'ın, sahâbilerin ve her müminin tüm işlerinde her zaman yalnız Allah'a güvendiklerini, Allah emrettiği için sebeplere sarıldıklarını, sebeplere dayanmadıklarını, sebeplerin yapıcı değil yardımcı olduklarını belirterek eleştirmiştir.⁴¹⁵

Değerlendirme

Söz konusu eserde, "Allah'tan başka dayanağı kalmaması" şeklinde tercüme edilen ve eserin orijinal dili olan Fransızca metninde de yer alan ifadelerin,⁴¹⁶ sonraki baskılarda bulunmadığı görülmektedir. Bu durum, eserin sonraki baskılarında yapılan düzeltmelerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, bu ifadenin çıkarılması ya da değiştirilmesi, esere yöneltilen eleştirilerin dikkate alınmış olabileceğini de göstermektedir.

j. Resûlullah'ın Bazı Şairlerin Şiirlerine Atıfta Bulunması

⁴¹⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/119.

⁴¹⁵ Işık, *Dinde Reformcular*, 246.

⁴¹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1966, 1/91; Hamidullah, *Le Prophète de L'Islam: Sa vie et son oeuvre*, 1959, 1/92.

Hamidullah, Resûlullah'ın Ukaz Panayırında iken duyduğu Kus b. Sâide el-Iyâdî'nin vahdaniyetle ilgili hitabetini hiç unutmadığını, kendisinin zaman zaman Lebîd ve Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın aynı konu üzerine nazmedilmiş şiirlerine atıfta bulunduğunu nakletmiştir.⁴¹⁷

Eleştiri

Sadrettin Yüksel, Hamidullah'ın 'mısralarına başvuruyordu' şeklinde tercüme edilen bu ifadelerini özellikle "Hz. Muhammed'in Dinî Şuurunun Uyanışı" başlığı altında kullanmasının onun tevhid inancına dair bütün ilhamlarını Kus b. Sâide el-Iyâdî, Lebîd ve Ümeyye b. Ebi's-Salt'tan aldığını ve tevhid inancının Resûlullah'ta bunlar sayesinde uyanmış hissini verdiğini belirterek eleştirmiştir.⁴¹⁸

Değerlendirme

Hamidullah'ın söz konusu eserinde yer alan "Hz. Muhammed'in Dinî Şuurunun Uyanışı"⁴¹⁹ başlığı, eserin sonraki baskılarında "Dinî Şuurun Uyanışı" şeklinde tercüme edilmiştir. Eserin orijinal dili olan Fransızca nüshasında da aynı başlığın "Dinî Şuurun Uyanışı"⁴²⁰ olarak yer aldığı görülmektedir. Burada tercümeden kaynaklanan bir durum söz konusudur. Dolayısıyla Hamidullah'ın ifadeleri, "Dinî Şuurun Uyanışı" başlığı altında değerlendirilmelidir. Ayrıca söz konusu başlık, içerik itibarıyla yalnızca Resûlullah'ı değil, genel anlamda tüm Müslümanları kapsayan bir niteliğe sahiptir.

k. Resûlullah Hakkında 'Reformcu' İfadesinin Kullanımı

Hamidullah, Resûlullah ile ilgili bazı ifadelerinde, onun iktisadî hayatta birçok ıslahat ve reform hareketlerine giriştiğini,⁴²¹ her şeyden önce, dinî alanda ıslahat getiren bir reformcu olduğunu dile getirmiştir.⁴²²

Eleştiri

Çıkman, Hamidullah'ın Resûlullah'a dair kullandığı bazı kavramsal nitelemeleri eleştirmiş ve özellikle onun Resûlullah'ı "misyoner" ve "reformcu" olarak tanımlamasını problemlili bulmuştur. Ayrıca Hamidullah'ın kullandığı söz konusu ifadelerin saygı sınırlarını aşan bir üslup

⁴¹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/72.

⁴¹⁸ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 48.

⁴¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1966, 1/61.

⁴²⁰ Hamidullah, *Le Prophète de L'Islam: Sa vie et son oeuvre*, 1959, 1/60.

⁴²¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/960.

⁴²² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/717.

taşıdığını ileri sürmüş ve bu yönüyle onun bazı müsteşriklerden daha ileri bir noktada olduğunu iddia etmiştir.⁴²³

Değerlendirme

Hamidullah'ın eserlerinde yer alan ve zaman zaman “reform” şeklinde tercüme edilen ifadeler, onun İslâm'ın getirdiği yenilikleri vurgulama amacıyla kullandığı kavramlardır. Zira dinî, sosyal ve iktisadî alanlarda İslâm'ın ortaya koyduğu ilkeler, dönemin mevcut yapılarında köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Ayrıca, Hamidullah'ın bu eseri Batı dünyasında, İslâm'a uzak olan bir okuyucu kitlesine hitaben yazdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla Hamidullah'ın bu husustaki üslubunda ve terminolojik tercihlerinde herhangi bir çelişki ya da saygısızlık değil, aksine bir tercüme hassasiyeti göze çarpmaktadır.

I. Resûlullah'ın Nesli ile İlgili Kullanılan Bir İfade

Hamidullah, Resûlullah'ın hayatı konusunda, yazarı bilinmeyen bir eserde, Bizans İmparatoru Heraklius zamanında Habeşistan'ın bir bölgesine gitmiş bulunan Resûlullah'ın Etiyopya menşeli olduğunun belirtildiğini dile getirmiştir. Bu değerlendirmede ırkî bir gayretin söz konusu olabileceğini ya da iyice bozulmuş, değişikliğe uğramış, kılık kıyafet değiştirmiş bir tarihi olayın söz konusu olabileceğini ifade etmiştir.⁴²⁴

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın bazı Hristiyan kaynaklara dayanan değerlendirmeleri çerçevesinde, Resûlullah'ın Habeşistan'a seyahat ettiğini belirttiğini ve onun soyunun Habeş kökenli olduğuna dair bir imada bulunduğunu ifade etmiştir. Çıkman'a göre, bu tür iddialar, İslâmî gelenekteki yerleşik bilgilerle uyuşmayan bir bakış açısını yansıtmaktadır.⁴²⁵

Değerlendirme

Hamidullah, böyle bir bilgiye sadece temas etmiş ve devamında da bu bilginin yanlış olduğunu belirtmiştir. Onun ilgili kaynaklara atıf yapması, söz konusu söylemleri benimsediği anlamına gelmemektedir. Zira onun temel amacı Resûlullah hakkında eksik bir bilginin kalmamasını sağlamaktır. Özellikle oryantalist çevreler tarafından aleyhte kullanılacak bilgileri göz ardı etmek yerine doğrudan ele alarak, bunlara ilmî ve tenkitçi bir perspektiften

⁴²³ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 51.

⁴²⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/294.

⁴²⁵ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 68.

yaklaşmayı tercih etmiştir. Böylelikle söz konusu iddiaları kendisi gündeme getirip çürüterek, bu tür bilgilerin İslâm karşıtı çevrelerce istismar edilmesinin önüne geçmeyi hedeflemiştir.

m. Resûlullah'a İlk Vahyin Rüya Yoluyla Gelmesi

Hamidullah, İbn Hişâm'dan (ö. 218/833) naklederek, vahiylerin Resûlullah'a her çeşit vesileyle ve farklı şekillerde geldiğini, ilk gelen ayetlerin ise Hira mağarasında, uykudayken gördüğü bir rüya esnasında gönderildiğini belirtmiştir. Ayrıca bu duruma hiç şaşırılmadığını, zira hiç görülmemiş ve tuhaf bir şeyle ilk defa karşılaşılması halinde bırakacağı etkiye insan kalbinin dayanmasının çok zor olduğunu, semavî birtakım yaratıklarla, bu konuda hiçbir bilgisi olmayan kimsenin temas kurmasının kolay olmadığını, tedricen alışkanlık kazanılabileceğini ifade etmiştir.⁴²⁶ Hamidullah ayrıca ilk vahyin rüyada geldiği konusunda İbn İshak'tan da alıntı yapmıştır.⁴²⁷

Eleştiri

Hamidullah'ın, ilk vahyin rüyada geldiği kanaatine itiraz eden Sadrettin Yüksel, özellikle bu konuda Buhârî'de de bir rivayet olduğu halde Hamidullah'ın kasıtlı olarak bu rivayetten bahsetmediğini ifade ederek bu meselede sadece İbn İshak'ın rivayetini esas almasını eleştirmiştir. Bu iki rivayeti, vahiy olayı beşer için ağır bir hadise olduğundan Cibril'in önce rüya âleminde sonra da uyanırken vahiy getirdiği şeklinde bağdaştıran Süheylî'yi örnek göstermiştir. İyi niyet sahibi bir kimsenin Süheylî gibi tatmin edici bir şekilde zahiren birbirine zıt gibi görünen hadislerin arasını telif etmesi gerektiğini, Hamidullah'ın ise gücü yettiğince Resûlullah'ın bütün mucizelerini te'vil edip örtbas etmeye çalıştığını iddia etmiştir.⁴²⁸

Değerlendirme

Hamidullah, söz konusu meseleyi, vahyin ağırlığına temas ederek Süheylî'ninkine benzer bir yorumla izah etmiştir. Onun mucizeleri örtbas etmeye çalışması gibi bir durum görülmemektedir.

n. Bir Mevzuda Şartların Resûlullah'ın Lehine Olduğu Yönündeki Bir İfade

Hamidullah, ıslahat hareketini başlatabilmesi için, Resûlullah'ın yardımına gelen ilk şeyin, olayların uygun biçimde üst üste gelmesinden doğan özel bir gücü eline geçirmesi olduğunu ifade etmiştir. Zira bu konuda üç Yahudi ve iki Arap kabilesinden oluşan Medine halkının birbiriyle

⁴²⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/134.

⁴²⁷ Hamidullah, *Resûlullah Muhammed*, 47-48.

⁴²⁸ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 60-61.

yarışırcasına Resûlullah'ın etrafında bir şehir-devlet oluşturmak amacıyla toplandıklarını dile getirmiştir.⁴²⁹

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın “mesut tesadüfler yardıma geldiler” şeklinde tercüme edilen bu ifadeleriyle Resûlullah'ın başarısının sıradan tesadüfler sayesinde olduğunu anlatmak istediğini ifade etmiş ve onun bu sözleriyle müsteşriklerden daha ileri bir noktada olduğunu belirtmiştir.⁴³⁰

Değerlendirme

Hamidullah, söz konusu meseleye dair değerlendirmesinde dönemin siyasi, toplumsal ve kültürel şartlarını dikkate alarak bu şartların Resûlullah'ın tebliğ faaliyetleri açısından elverişli bir zemin oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Bu tür izahlarıyla nübüvvetin ilâhî yönünü gölgelememiş, Resûlullah'ın başarısını tarihî ve toplumsal koşulların bir sonucu gibi sunmamış ve tesadüflerle ilişkilendirmemiştir.

o. Resûlullah'a Dair 'Kendisine Danışılmadan' İfadesinin Kullanımı

Hamidullah, Mekke'nin fethi sonrasında Resûlullah'ın Mekke'ye girdiğinde, nerede ele geçirilecek olurlarsa olsunlar, kimliği belirli yaklaşık on kişinin idam edilmesi emrini verdiğini ve bu kişilerin savaş suçlusunu mücrimler olduğunu nakletmiştir. Bu emir üzerine bunlardan herhangi biri ne zaman ele geçirilirse, şayet İslâm'a girdiğini ve işlediği suçlardan pişman olduğunu itiraf etmişse durumun önce Resûlullah'a bildirildiğini ve onun da affettiğini, ancak bu konuda üç idamın kendisine danışılmadan icra edildiğini, bu durumun ise fatihin cömertliğine zarar vermeyeceğini dile getirmiştir.⁴³¹

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın bu ifadelerini üslup açısından eleştirmiş ve özellikle “kendisine danışılmadan” şeklindeki ifadenin daha saygılı ve ilmî bir dille ifade edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çıkman'a göre, bu tür ifadeler Resûlullah'ın konumunu ve onunla ilgili konuşurken gözetilmesi gereken edep ve hassasiyeti yeterince yansıtmamaktadır.⁴³²

Değerlendirme

⁴²⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/431.

⁴³⁰ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 51.

⁴³¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/269.

⁴³² Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 56.

Hamidullah, burada Resûlullah ile ilgili bir durumu değil sahâbîler arasında gerçekleşen bir olayı dile getirmiş, Resûlullah'tan da övgüyle bahsetmiştir. Böylece, ilgili bölümde hem olaya nesnel bir bakış açısıyla yaklaşmış hem de peygamberin üstün meziyetleri dile getirilmiştir.

ö. Resûlullah ve Kible Tayini Meselesi

Hamidullah, Kubâ Mescidi ve Mescid-i Nebevî'nin kiblelerinin Medine'nin kuzeyi istikametinde Kudüs yönüne doğru olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Resûlullah'ın peygamberliğinden çok önce gençlik yıllarında çok sayıda uzun süreli seyahate çıktığını, birçok ülkeyi ziyaret ettiğini, böylece hem mevsimlere göre hem de gidecekleri bölgeye göre değişik yıldızların, takip edecekleri yolları bulmada kervanlar tarafından nasıl kullanıldığını çok iyi bildiğini vurgulamıştır. Mekke'den hareketle, deve sırtında yaklaşık on iki gün süren Medine yolculuğu ve bütün bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda onun, Mekke ve Medinelilerin namazlarını kılabilmesi için Kudüs yönünü kolaylıkla gösterebilecek durumda olduğunu ifade etmiştir.⁴³³

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, kible tayini meselesinde Resûlullah'ın yıldızlara bakarak Kudüs ve Kâbe'nin yönünü kible ciheti olarak tespit ettiğini belirtmiştir.⁴³⁴ Ayrıca kible ayetinin Medine'de bir ikindi namazı kılınırken geldiğini, bunun üzerine tahiyattan kalkıldıktan sonra namaz bozulmadan Mescid-i Aksâ'dan Kâbe'ye doğru dönüldüğünü ve namazın bu kible üzerine tamamlandığını nakletmiştir. Aynı zamanda ikindi namazı vaktinde gökte yıldızın görülmeyeceğini, namaz kılındıktan sonra kıblenin tayininde ihtilâf da çıkmadığını belirtmiştir.⁴³⁵

Değerlendirme

Hamidullah'ın, Resûlullah'ın yıldızlara bakarak Kudüs ve Kâbe'nin yönünü kible ciheti olarak tespit ettiğine dair sözleri, kıblenin ayetle değiştirildiğine inanmadığı anlamına gelmemektedir. Onun ifade ettiği husus, Resûlullah'ın, kible yönünün tayini konusunda kervan yolculuklarında edindiği tecrübelerden ve yıldızlardan istifade ettiğiidir. Yani kible istikametine dönülmesinin ayetle sabit olması ile istenen istikametın tespiti birbirinden farklı şeylerdir.⁴³⁶ Hamidullah, Resûlullah'ın bu konudaki tecrübesine temas etmiştir.

⁴³³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/827.

⁴³⁴ İslâmî Müesseseler Tarihi, Erzurum 1975, s.36. Biz böyle bir çalışmayı tesbit edemedik. Sonradan Hamidullah'a ait birkaç çalışmayla beraber tek eserde toplanması ihtimal dahilindedir.

⁴³⁵ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 136.

⁴³⁶ Ebubekir Sifil, "Hamidullah Hakkında Müteferrik Konular-1", *Ebubekir Sifil* (04 Ocak 2003).

3.13. Hz. Hatice ile İlgili Bazı İfadeleri

a. Hz. Hatice ile Resûlullah Arasında Geçen Bir Diyalog

Hamidullah, Hz. Hatice'nin, Resûlullah'a vahyin geldiği ilk sıralarda, bu yolda yeni bir delil bulma adına, gelen varlığın melek olduğundan emin olmak için vahiy meleğini gördüğü zaman Resûlullah'ın kendisine haber vermesini istediğini nakletmiştir. Vahiy meleği geldiğinde ise durumu haber veren Resûlullah'tan sırasıyla sağına, soluna ve ön tarafına oturmasını istediğini, Resûlullah meleğın hâlâ yanlarında bulunduğunu ifade edince, son olarak onu zevcî bir muhabbetle kucakladığında, Resûlullah'ın meleğın artık orada bulunmadığını söylemesi üzerine Hz. Hatice'nin, bu varlığın şeytan olması halinde bu muhabbet hallerinde bile onları terk etmeyeceğini ifade edip onun gerçekten bir melek olduğuna kanaat getirdiğini dile getirmiştir.⁴³⁷

Eleştiri

Hamidullah'ın eleştirildiği hususlardan biri de Hz. Hatice ile ilgili kullanmış olduğu ifadelerdir. Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın eserinde dile getirdiği bu olaydaki “melekse çekilir gider, şeytansa kalır ve seyredir” şeklinde tercüme edilen ifadelerin ilk zevcesi Hz. Hatice ile aralarında edep dışı sahneler ima etmeye kadar vardığını iddia etmiştir.⁴³⁸

Değerlendirme

Hamidullah, bu hususta, gelen varlığın gerçek bir melek olduğuna dair rivayeti esas alarak olayı yorum katmadan, olduğu gibi aktarmıştır. Bu yaklaşımıyla, herhangi bir edep dışı ya da saygısızlık teşkil edecek bir tutum sergilememiştir.

b. Resûlullah'ın Başarılarında Hz. Hatice'nin Katkısı

Hamidullah, Resûlullah'ın eşlerinden Hz. Hatice'nin Mü'minlerin Annesi lakabına gerçekten lâyık olduğunu ve Resûlullah'ın sadece sevgili bir refikası olmakla kalmadığını, aynı zamanda İslâm uğruna çok önemli hizmetlerde bulunduğunu vurgulamıştır. Bu büyük hizmetleri nedeniyle, onun olmaması durumunda, daha önce gelen birçok peygamber misalinde görüleceği gibi Resûlullah'ın da büyük bir başarı sağlayamadan göçüp gidebileceğini ifade etmiştir.⁴³⁹

Eleştiri

⁴³⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/82-83.

⁴³⁸ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

⁴³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/168.

Sadrettin Yüksel, Hz. Hatice'nin olmaması durumunda Allah'ın, İslâm'ın yayılmasına hizmet edecek başka bir sebep yaratacağını, sebebi kim ve ne olursa olsun İslâm'ın tamamlanacağına dair ilâhî vaadin kesin olduğunu, zira böyle bir yorumun ayetlere⁴⁴⁰ aykırı olduğunu dile getirerek eleştiride bulunmuştur.⁴⁴¹

Değerlendirme

Hamidullah, bu sözleri Hz. Hatice'nin İslâm'a hizmetleri hususunda bir abartı ifadesi olarak dile getirmiş olabilir. Ancak ilgili ayete ters düştüğü ve bu husustaki eleştirinin yerinde bir eleştiri olduğu görülmektedir. Ayrıca Hamidullah bir münazarada Hz. Hatice ile ilgili bu ifadesini ayetleri⁴⁴² delil göstererek eleştiren Zeki Çıkman'a; "Haklısınız, bu cümle te'vil edilemez." cevabını vermiş ancak eserinde bu ifadelerini değişikliğe gitmemiştir.⁴⁴³

3.14. Hz. Mûsâ ve Gılgamış Meselesi

Hamidullah, Kur'ân-ı Kerîm'in, Kehf sûresinde, İslâm dini lehinde birtakım sonuçlar çıkarabilmek için birçok kıssa naklettiğini ifade ederek bunlardan Hz. Mûsâ ile ilgili olandan konu ile ilgisi bakımından bahsetmiştir. Bu minvalde Peygamber Mûsâ olup olmaması önemli olmayan Mûsâ adında birinin, ilim ve hikmetin nitelik ve niceliğini öğrenmek amacıyla yola çıktığını, sûrede, onun başından geçen dört kıssanın anlatıldığını, kendisinden ilimce daha yüksek biri ile deniz gibi bir yerde buluşmak üzere sözleştiğini nakletmiştir. Bir araya geldiklerinde, yaşadıkları tüm olaylardan sonra bu zatın, bütün bu olan biten şeyleri hayretle seyreden Mûsâ'ya bunların sebeplerini anlattığını ifade etmiştir. Bu kıssadan çıkarılacak hissenin, kimsenin her şeyi bilmediği; hatta en âlim kimselerin bile kendi tetkik alanına girmediği için bilmediği bazı şeylerin olduğu ifadelerine yer vermiştir.

Hamidullah, dinî mukaddes kitaplarda böyle birtakım kıssaların bulunduğunu; bunların muhakkak tarihi gerçek olaylar olması gerektiğini belirtmiştir. "Canlanan balık kıssası"nın, bir yerde Büyük İskender'in aşçısına ve bundan da eski olarak Gılgamış Destanı'na bağlandığını; ancak İskender ve Gılgamış'ın Peygamber Mûsâ'dan sonra yaşamış kimseler olduğunu, bu kıssada geçen Mûsâ adının, efsane kahramanı Gılgamış'ın ve Peygamber Mûsâ adının Arapçadaki bir ifadesi olduğuna dair Kur'an'da net bir bilgi bulunmadığını ortaya koymuştur. Tevrat metninde

⁴⁴⁰ Bkz. Tevbe 9/32; Saff 61/8-9

⁴⁴¹ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 57.

⁴⁴² Tevbe 9/32; Saff 61/8-9

⁴⁴³ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 57-58.

ise Mûsâ Peygamberle ilgili böyle bir kıssa geçmediğini; fakat bu Mûsâ'nın Peygamber Mûsâ olduğunu reddetmek için bu gerçeğin tek başına bir delil teşkil etmediğini dile getirmiştir. Ayrıca bu gibi kıssalarda önemli olanın, olayların gerçekten cereyan etmiş tarihi vak'alar olup olmadığı değil, insanlara verilmek istenen ders ve ibret olduğunu vurgulamıştır. İbn Abbas (r.a) (ö. 68/687-88) aynı görüşte olmasa da tâbiîn zümresinden Kur'an'daki bu kıssada adı geçen Mûsâ'nın, Tevrat'ta adı geçen Peygamber Mûsâ değil, Efraim'in oğlu Mîşâ'nın oğlu olduğuna dair nakil bulunduğunu ve bu Mîşâ ile Gılgamış arasındaki isim benzerliğinin göze çarpar nitelikte olduğunu beyan etmiştir.⁴⁴⁴

Eleştiriler

Hamidullah'ın Hz. Musa ve Gılgamış destanı ile ilgili kanaatleri birçok kesimin itirazına konu olmuştur. Bu bakımdan Sadrettin Yüksel, tarihi varlığı şüpheli bulunan Gılgamış adlı şahsın, bir destan ve bir roman kahramanı olup hikâyesinin tamamen efsaneye dayandığını, Kehf sûresinde adı geçen Mûsâ'nın ise meşhur Peygamber Hz. Mûsâ olduğunu öne sürmüştür. Zira Buhâri'nin rivayetine⁴⁴⁵ göre o hadisede adı geçen Mûsâ'yı Resûlullah'ın peygamberlikle vasıflandırdığını ve onun meşhur hizmetçisinden de bahsettiğini, o hadiseyi Gılgamış'a değil, Peygamber Hz. Mûsâ'ya hamlettiğini vurgulamıştır. Resûlullah'ın bu tefsirinden sonra onu başka şekilde tefsir etmeye kimsenin hakkı olmadığını ve bizzat yaptığı tefsirlerde yanılmasına dinen imkân bulunmadığını ifade etmiş, Hamidullah'ın Buhâri'deki hadise rastlayıp rastlamadığını, rastlamış ise onu dikkate alıp almadığını sorgulamıştır.⁴⁴⁶

Yüksel, aynı zamanda "Dinî mukaddes kitaplarda böyle birtakım kıssalar bulunur; bunların muhakkak tarihi gerçek olaylar olması gerekmemektedir." ifadesinin Kur'an açısından gerçekte hiçbir ilgisi olmadığını ileri sürmüştür. Zira Kur'an'ın defalarca naklettiğine göre inanmayanların "Bu Kur'an eskilerin masallarından başka bir şey değildir."⁴⁴⁷ dediğini, Kur'an'da anlatılan kıssaların gerçek tarihi hadiseler olmaması durumunda masal ve asılsız hikâyelerden ibaret kalacağını ve Kur'an karşıtlarının iddialarının doğruluk vasfı kazanacağını, bunun ise Kur'an-ı Kerîm için (haşa) büyük bir hezimet olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Kur'an'da anlatılan hadiselerin tarihi hadise olmasının zorunlu olduğunu, aksini iddia etmenin, bilerek veya

⁴⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/567-568.

⁴⁴⁵ İmam Zeynüddin Ahmes İbn Abdullatif ez-Zebidî, *Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tercid-i Sarîh ve Tercemesi "İlim"*, 102 (İstanbul: Ravza, 2015).

⁴⁴⁶ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 54-55.

⁴⁴⁷ En'âm 6/25

bilmeyerek Kur'an'a karşı olanların iddiasının kabul edilmesi anlamını taşıdığını vurgulamıştır. Ayrıca Resûlullah'ın bir hadisinin son kısmında şöyle buyurduğunu "Allah Musâ'dan razı olsun. Biz onun sabretmesini istiyorduk. Sabretseydi daha çok garip hadiseler şahit olacaktı. Allah da onları bize nakledecekti" ve hayalî bir hikâyede bu ifadelerin kullanılmayacağını, böylece hadisenin hayalî değil gerçek olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁸

Ali Bayram ve Sadi Çöğenli, Buhârî'deki rivayetten ve İbn Abbas'ın naklinden hareketle bu ayetteki Mûsâ'nın peygamber olan Hz. Mûsâ olduğunu⁴⁴⁹ dile getirmişlerdir.⁴⁵⁰ Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, tefsirde kendi aklî görüşlerini ileri sürmekten sakınmadığını, eğer şahsî fikirleri yönünde ise en zayıf hadisleri senet olarak kullanabildiğini, kendi fikirlerine karşı olan sağlam hadisleri dikkate almadığını iddia etmiştir. Ayrıca eserinde Hz. Mûsâ ile ilgili olan hadiseye Sadrettin Yüksel'den alıntı yaparak aynı delillerle yer vermiştir.⁴⁵¹

Değerlendirme

Hamidullah, "Peygamber Mûsâ olduğunu reddetmek için bu gerçeğin, tek başına bir delil teşkil etmediği..." ifadesiyle bu kişinin Peygamber Mûsâ olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca bu gibi kıssalarda önemli olanın insanlara verilmek istenen ders ve ibret olduğunu, İbn Abbas aynı görüşte olmasa da tâbiîn zümresinden Kur'an'daki bu kıssada adı geçen Mûsâ'nın, Tevrat'ta adı geçen Peygamber Mûsâ değil, Efraim'in oğlu Mîşâ'nın oğlu olduğuna dair nakil bulunduğunu ve bu Mîşâ ile Gılgamış arasındaki isim benzerliğini ifade etmiştir.⁴⁵² Aynı zamanda "Nihayet Kur'an-ı Kerîm'in Mekke'de nâzil olmuş ayetleri arasında yer alan Mûsâ (acaba gerçek Peygamber ve Mûsâ mı?) kıssasına işaret edelim."⁴⁵³ ifadeleriyle de Peygamber Mûsâ olma ihtimalini dile getirmiştir. Ancak "dinî mukaddes kitaplarda böyle birtakım kıssaların bulunduğu; bunların muhakkak tarihi gerçek olaylar olması gerekmediği" yönündeki ifadeleri isabetli görülmemektedir. Zira Kur'an'da anlatılan kıssaların gerçek tarihî olaylar olmaması durumunda Kur'an karşıtları iddialarında haklı çıkacaklardır. Bu durum Kur'an'ın ruhuna aykırıdır. Bu yöndeki eleştiriler kaynaklar ışığında tutarlı görülmektedir.

⁴⁴⁸ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 56.

⁴⁴⁹ ez-Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh ve Tercemesi "İlim"*, 102.

⁴⁵⁰ Bayram - Çöğenli, *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad*, 159-160.

⁴⁵¹ Çıkman, *Mî'rac ve Hamidullah*, 73-75.

⁴⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/567-568.

⁴⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/767.

3.15. Resûlullah'ın Taif'ten Mekke'ye Dönüşü

Hamidullah, Resûlullah'ın Taif dönüşünde güçsüz ve yorgun bir şekilde Mekke yakınlarına varabildiğini, Ebû Leheb (ö. 2/624) kendisini hukuk dışı ilan ettiği için şehre girmeye cesaret edemediğini, kendisini himaye talebiyle Mekke'nin ileri gelenlerine bir elçi gönderdiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁴

Eleştiriler

Hamidullah'ın bu konu ile ilgili ifadelerini eleştiren Sadrettin Yüksel, Hamidullah'ın, Resûlullah'ı cesaretsizlikle itham etmesinin İslâm ruhuna aykırı olduğunu, Resûlullah'ın korkacak olsa Mekke'ye girmek istemeyeceğini, dinin geleceğinden ve Allah'ın yardımından haber veren bir peygamberin korkmayacağını öne sürmüştür. Ayrıca, Resûlullah'ın müşriklerden himaye talep etmesinin bazı önemli hikmetlere dayandığını ve bu hikmetlerin bizim tarafımızdan bilinmesinin gerekmediğini ifade etmiştir.⁴⁵⁵

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, Resûlullah'ı zaman zaman korkaklıkla itham ettiğini, eserinin bu tür kavramlarla dolu olduğunu ve bu yaklaşımının insanı bu ifadeleri kasten yerleştirmiş olduğu düşüncesine sevk ettiğini, zira gösterdiği kaynaklarda da böyle kelimelerin bulunmadığını ifade ederek eleştirmiştir.⁴⁵⁶

Değerlendirme

Tâif'ten ayrılan Resûlullah'ın Mekke'ye girebilmesi için himayesine sığınacağı bir Kureyşli bulması gerekiyordu. Ancak başvurduğu pek çok kimse talebini kabul etmemişti. Sonunda Kureyş'in kollarından Nevfelogulları'nın reisi Mut'im b. Adî'nin himayesiyle Mekke'ye girebilmişti.⁴⁵⁷

Hamidullah, söz konusu hadiseyi olduğu gibi aktarmış, yalnızca Resûlullah'ın hâlet-i rûhiyesi hususunda kişisel yorumunu dile getirmiştir. Ayrıca bu ifade, eserin diğer bir çevirisinde “göze alamadı” şeklinde tercüme edilmiştir.⁴⁵⁸ Tüm bunlara rağmen bu tür ifadelerin, peygamberlik makamının yüceliği ve temsil ettiği ilâhî misyon dikkate alındığında, peygamberlik ruhuna aykırı ve tartışmaya açık olduğu görülmektedir.

⁴⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/118.

⁴⁵⁵ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 54.

⁴⁵⁶ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 56.

⁴⁵⁷ Mustafa Fayda, “Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/412.

⁴⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 112.

3.16. Garânîk Meselesi

Hamidullah, Garânîk meselesi ile ilgili; bir gün Resûlullah'ın Kâ'be önünde Kur'an'ın 53. sûresini okuyarak namaz kılmaktayken şu "ayetlere" geldiğinde bir olayın vuku bulunduğunu: "Eh işte görüyor musunuz şu Lât ve Uzzâ'yı ve şu diğer üçüncüyü, Menât'ı? Acaba bunlar gerçekten ulu tanrılar mı? Ve onların araya girip şefaatte bulunmalarından ümitvar olunur mu?" ifadelerine yer vermiştir. Müslüman müfessirlerin, genellikle son iki ayetin asla Resûlullah tarafından okunan ayetler arasında bulunmadığını fakat şeytanın araya girip bu ikisini, sadece putperestler tarafından işitilecek şekilde okuduğunu ifade ettiklerini ancak bu izahın meseleyi çözmediğini belirtmiştir. Bu ayetlerin bilinip tanınmakta olduğunu ve şehir halkından birinin son iki ayeti, ayetin metninde soru eki bulunmadığından, şeytanî bir düşünce ile soru ifadesiyle değil de müspet anlamda yüksek sesle okuduğunu, orada hazır bulunan putperestlerin, Resûlullah'ın kendi tanrıları lehine bir imtiyaz tanıdığı zannına kapıldıklarını ve bundan çok memnun olduklarını dile getirmiştir. Hatta Resûlullah o sırada kılmakta olduğu namazın secdesine vardığında onların da Kâbe önünde secdeye kapandıklarını, Resûlullah'ın arkada olan bitenlerden habersiz kaldığını, bu yanlış anlamayı bir yumuşama havasının takip ettiğini, bunun yankılarının Habeşistan'a kadar ulaştığını ifade etmiştir. Bu durumun bazı mültecilerin yurtlarına dönmelerinde etkili olduğunu, sonrasında zannettikleri hayalin gerçek olmadığını anladıklarını, Resûlullah'ın olayları büyük bir üzüntü ile karşıladığını, gelen yeni bir vahiyle durumun düzeltildiğini ve gelen bu ayetlerin iki manaya gelebilen ayetlerin⁴⁵⁹ yerini aldığını dile getirmiştir.⁴⁶⁰

Eleştiriler

Hamidullah'ı, Garânîk meselesi ile ilgili sahip olduğu tutum nedeniyle eleştiren Ali Bayram ve Sadi Çöğenli, Garânîk meselesini lafızlarındaki farklılıklardan, rivayetteki zayıflıktan, senedindeki inkitâdan, belagatten uzak oluşundan, sahâbeden rivayet eden kimsenin bulunmadığından, senesinde bulunan İbn Abbas'ın ise bu vak'anın gerçekleştiği söylenen zamanda henüz dünyaya gelmediğinden, tâbiîn devrinden sonra uydurulduğundan uydurma olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca bu ifadeleri birinin şeytanî bir şekilde söyleyebileceğinin kabul edilmesi halinde Resûlullah'ın söylediği her şeyde bu ihtimalin olabileceğinden, bu durumun ise şeriatın hepsinden güvenin kalkmasına neden olacağından hareketle de uydurma olduğunu vurgulamışlardır. Müşriklerin secdelerinin ise kissanın sıhhatine delâlet etmediğini, secdelerinin

⁴⁵⁹ Necm 53/19-23

⁴⁶⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/110; Hamidullah, *Aziz Kur'an*, 674-675.

ayette zikrolunan mâbutlarına tâzimen gerçekleştiğini dile getirmişlerdir. Ayrıca bu hadisenin sahih kaynaklarca, uydurma olduğunun tespit edildiğini dile getirerek Hamidullah'ın, Resûlullah'ın olan bitenden haberi olmadığı şeklindeki ifadelerini eleştirmişlerdir.⁴⁶¹

Değerlendirme

Garânîk sözlükte “beyaz su kuşu, kuğu, turna; beyaz tenli genç ve güzel kız” anlamlarına gelen gurnûk (gırnîk) kelimesinin çoğuludur. İbnü'l-Kelbî ile Yâkût el-Hamevî, Kureyş kabilesi mensuplarının, putlarının Allah'ın kızları olduğuna inandıklarını ve Kâbe'yi tavaf ederken, “Lât, Uzzâ ve diğer üçüncüsü Menât hürmetine, çünkü bu üçü ulu kuğulardır ve şüphesiz şefaatleri umulan varlıklardır.” diyerek onları yüksekte uçan kuşlara benzettiklerini belirtmişlerdir. İslâm literatüründe garânîk kelimesi, Hz. Peygamber'in müşriklerin gönlünü İslâm'a ısındırmayı arzu ettiği bir sırada, şeytanın telkiniyle vahiylerle Allah'ın kelâmı olmayan bazı sözler karıştırdığını ve daha sonra Cebrâil'in (a.s) ikazıyla bundan vazgeçtiğini iddia eden rivayetler münasebetiyle kullanılmıştır. Daha çok Necm sûresiyle (53/19-20) Hac sûresindeki (22/52-54) ayetlerin nâzil oluşuna ilişkin tartışmalara konu olmuştur. Garânîkle ilgili rivayetler çelişkili bilgiler ihtiva ettiğinden âlimler bunları farklı şekillerde değerlendirmişlerdir. Bu değerlendirmeler üç noktada toplanmaktadır:

- 1) Garânîk hadisesi doğru olup Resûlullah şeytanın telkini ve müdahalesiyle putların şefaatçi olacağını ifade eden iki cümleyi yanılarak ayet diye okumuş, daha sonra bu cümleler Allah tarafından neshedilmiş ve bunun şeytanın Resûlullah'ı yanıltmasının bir sonucu olduğu bildirilmiştir.
- 2) Garânîk meselesinin bir aslı bulunmakla birlikte konuyla ilgili rivayetlerin hepsi doğru ve güvenilir olmadığından hadise tutarlı bir şekilde te'vil edilmelidir.
- 3) Garânîkle ilgili rivayetler asılsızdır ve bunların tamamı uydurmadır.

Taberî, Zemaşerî, İbn Atıyye el-Endelüsî, İbn Teymiyye, İbrâhim el-Kûrânî, Ferîd Vecdî, Râsim Avni Efendi, Mahmud Esad Efendi gibi bir kısım eski ve yeni âlimle birlikte birinci grupta zikredilen Hamidullah,⁴⁶² garânîk hadisesinin vuku bulduğu ve ilgili ayetlerin neshiyle hadisenin çözüme kavuştuğu görüşüne hâkimdir.

⁴⁶¹ Bayram - Çöğenli, *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad*, 161-165.

⁴⁶² İsmail Cerrahoğlu, “Garânîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/361-363.

3.17. Rahip Bahîrâ Olayı

Hamidullah, Busrâ kasabasında, alışveriş yapmak üzere Resûlullah'ın bulunduğu kervanın şehir dışında konakladığını, buranın Bizans topraklarına dâhil olduğunu dile getirmiştir. Kervan için kurulan çadırların yakınında bir manastırından, Bahîrâ adını taşıyan râhiplerden birinin, geçici bir yerleşme için uğraşan bu komşularının bu tür ziyaretçilerde çok nadir rastlanan akıllı ve tertipli hareketler gözlediğini, kendi dinini telkin etmek için onları yemeğe davet ettiğini dile getirmiştir. Bu devirde Hristiyanlar ve muhtemelen Yahudilerin, bir peygamberin gelmesini sabırsızlık içinde beklediklerini, Rahip Bahîrâ'nın, misafirlerine diğer konular arasında bu inanıştan bahsetmiş olabileceğini nakletmiştir. Bununla birlikte dokuz yaşındaki bir çocuğun, özellikle o devirde horlanan Bedevîler arasında görülen bir çocuğun yüz ifadelerinden müstakbel Resûl'ü, Hristiyan bir rahibin tanıyıp çıkarabileceğini sanmanın safdillik olacağını ileri sürmüştür. Aynı zamanda rahibin sözlerinin dokuz yaşında bir çocuğun ruhunda, bu sıfatı benimseyip kabullenme gibi bir ümit ve hırsı filizlendireceğini düşünmenin boş olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶³

Eleştiri

Hamidullah'ın Rahip Bahîrâ hadisesi ile ilgili kanaatine itiraz eden Necip Fazıl Kısakürek, söz konusu hadisede, Hamidullah'ın, dokuz yaşında bir çocuğun simasında nebîlik alâmeti bulunamayacağını ve buna inanmanın "safdillik" olacağı sözlerini eleştirel bir dille eserine almıştır.⁴⁶⁴

Değerlendirme

Hristiyan dünyasındaki bu haksız iddialardan rahatsız olan bazı Müslüman âlimler Bahîrâ hadisesine ait rivayetin sahih olmadığını, senedinin mürsel olduğunu, râvilerinden hiçbirinin olayı görmediğini, bunlardan Abdurrahman b. Gazvân'ın "münker" hadisler rivayet ettiğini öne sürmüştür. Olayı naklettiği ileri sürülen sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ise bu olayı görmesine imkân bulunmadığı gibi hadiseyi kimden duyduğunu da söylemediğini, ayrıca o sıralarda henüz çocuk yaşta olan Resûlullah'ın Bahîrâ ile kısa görüşmesinden Hristiyanların iddia ettikleri gibi, İslâm dininin esaslarına ait bazı şeyler öğrenmesinin akıl ve mantığa ters düştüğünü belirtmiştir. Dolayısıyla bu hadiseyi ya tamamen reddetmişler veya üzerinde durmaya ve reddetmeye bile değer bulmamışlardır. Bahîrâ olayını kabul veya reddetmenin Resûlullah'ın şahsiyeti ve İslâm dini

⁴⁶³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/47-48.

⁴⁶⁴ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

bakımından herhangi bir önemi yoktur.⁴⁶⁵ Hamidullah bu husustaki ifadeleriyle bu konudaki abartıları tenkit etmiştir.⁴⁶⁶

3.18. İslâmiyet ile İlgili Bazı Görüşleri

a. Resûlullah'ın Tebliğinin Vasat İnsana Hitap Etmesi

Hamidullah, 'Mutlak kötü insan' gibi 'Mutlak iyi insan'ın toplumda nadir bulunduğunu, çoğunluğun ise 'vasat insan' bünyesinde toplandığını, Resûlullah'ın kendisini, insanlar arasındaki "melek" tabiatlılarla sınırlandırmadığını, onun tebliğinin insanların büyük çoğunluğunu oluşturan vasat, ortalama insana hitap ettiğini dile getirmiştir.⁴⁶⁷ Ayrıca ruhî-manevî özelliklerden kendini soyutlamış siyasî bir hayatın, insanı materyalizme götürdüğünü, bunun ise hayvanlardan daha aşağı bir yaşayış olduğunu, buna karşılık dünyevî gerçeklerden soyutlanmış, sadece ruhî-manevî bir yaşayışın ise insanı meleklerden de yüksek bir seviyeye çıkardığını vurgulamıştır. Fakat bu durumun çok nadir kimseler tarafından gerçekleştirilebileceğini, insanların büyük çoğunluğunun ise böyle bir hayattan tamamen uzak bir durumda olduğunu, Resûlullah'ın hitap etmek istediği kimselerin özellikle bu iki sınıf arasında bulunan insanlar olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda onlara, hayatın bu iki yanını nasıl bir denge içinde tutabileceklerini öğrettiğine, ruhî ve dünyevî hayatın her ikisini birden aynı kapta toplayan bir sentez meydana getirmenin yollarını gösterdiğine temas etmiştir. Böylesine bir dinî anlayış ve sistemin, herkes için geçerli olan birtakım esas noktalar tespit edip ortaya koyduğunu, ancak yine de bireyi, öncelikle ruhî-manevî hayata yönelme imkânına da sahip kıldığını ifade etmiştir.⁴⁶⁸

Eleştiri

Resûlullah'ın tebliğinin insanların büyük çoğunluğunu teşkil eden vasat insana hitap ettiğini dile getiren Hamidullah'ın bu ifadelerine karşı Necip Fazıl Kısakürek, onun bu sözleriyle İslâm'ın, hatır için, orta seviyeyi hedef tutucu bir din olduğunu ve yüksek seviyeye mahsus olmadığı hissini sinsice verdiğini ileri sürmüştür.⁴⁶⁹ Ayrıca onun gözünde İslâm'ın yalnız gençlerin, toy delikanlıların, fakirlerin, kölelerin, ezilenlerin, yani aşağı tabaka ve ayak takımının kucak açtığı bir din olduğunu iddia ederek eleştirmiştir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Mustafa Fayda, "Bahîrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/486-487.

⁴⁶⁶ Macit, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 28.

⁴⁶⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/5.

⁴⁶⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/200.

⁴⁶⁹ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 123-124.

⁴⁷⁰ Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 157.

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, bu cümleleriyle Resûlullah'ın vasat insanları ihya etmek için uğraştığını anlatmak istediğini ve bu cümleleriyle müsteşriklerden daha ileri bir seviyede olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir.⁴⁷¹

Değerlendirme

Hamidullah'ın, bu ifadeleriyle bilgi ve kapasite olarak “vasat insan”ı değil, toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan ve iyi ile kötü arasında bir yerde duran, yani ne tamamen faziletli ne de tamamen kötülüğe yönelmiş olan ortalama insan tipine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, burada kullanılan ifadenin olumsuz veya aşağılayıcı bir anlam taşımadığı; aksine, toplumsal dönüşümün merkezinde yer alan geniş insan kitlesine gönderme yaptığı görülmektedir.

b. Philip K. Hitti'nin İslâm Dini ile İlgili Sözünü Haklı Bulması

Hamidullah, insanlık tarihinin, birbiri ardınca gelen olaylar zincirinden, sebepler ve sonuçlardan ibaret olduğunu, İslâm dininin geldiği sıralarda yeryüzünde birçok büyük din bulunduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla yeni bir dini gerektiren ihtiyaçların neler olabileceği ve bu dinin başarısının hangi şartlara bağlı olduğu sorularına karşılık Philip K. Hitti'nin “İslâm dini de kendi orijinal bütünü içinde, Sâmililer arasında görülen semavî dinlerin mantıkî bir devamı ve tekâmülünden ibarettir.” ifadesini cevap olarak dile getirmiştir.⁴⁷²

Eleştiri

K. Hitti'nin İslâm dini ile ilgili sözünü haklı bulan Hamidullah'a karşı Sadrettin Yüksel, Müsteşrik K. Hitti'nin, bu sözünü İslâm'ın semavî bir din olmadığını, diğer bazı dinlerin ictimaî ve ahlakî bir tekâmülü neticesi olduğunu demek istediğini iddia etmiştir. Bunun yanı sıra bu görüşün ise tamamen yanlış olduğunu, Hamidullah'ın da Hitti'nin cevabını gayet veciz ve faydalı bulmasıyla onun suç ortağı durumuna düştüğünü öne sürmüştür.⁴⁷³

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın bu fikre katılmasıyla, bizlere, İslâmiyet'in, cemiyetin normal bir düzeni olarak kendiliğinden bir çeşit tekâmül neticesinde ortaya çıktığını ve cemiyetin ortaya koyduğu insanî bir sistem olarak geliştiğini anlatmak istediğini dile getirmiştir.⁴⁷⁴

Değerlendirme

Hamidullah'ın, Philip K. Hitti'nin İslâm dini hakkında sarf ettiği “...Semavî dinlerin mantıkî bir devamı ve tekâmülünden ibarettir” şeklindeki ifadesine katılmasında herhangi bir

⁴⁷¹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 51.

⁴⁷² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/11.

⁴⁷³ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 43.

⁴⁷⁴ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 52-53.

tutarsızlık bulunmamaktadır. Zira bütün peygamberlerin anlattığı din İslâm'dır. Hamidullah da bu anlayış doğrultusunda K. Hitti'nin ifadesini, İslâm'ın tarihsel ve teolojik süreklilik içindeki yerini gösteren isabetli bir tespit olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda, onun bu ifadeye katılımı, İslâm'ın evrensel mesajının ve önceki peygamberlerle olan bağının altını çizen bir yaklaşımın göstergesi olarak değerlendirilebilir.

c. Napolyon'un İslâm Hakkındaki İfadelerinin Hamidullah'ın Eserindeki Değerlendirmesi

Hamidullah, Arapların enerji ve meziyetlerini tarih boyunca muhafaza ettiğine kanaat getirmiştir. Bu hususta Napolyon'un "Ekseriya fevkalade ve mûcizevî hadiselerin oluşumunda rolü bulunan tesadüfî şart ve durumlardan tamamen uzak olarak, İslâm'ın ortaya çıkıp kendini kabul ettirmesinde, bilemediğimiz daha birtakım şeylerin yapıcı rol oynaması lazım gelmektedir. Bugün için bizce bilinmeyen bazı ilk sebeplerin bir neticesi olarak Hıristiyanlık nasıl mûcizevî bir biçimde başlamışsa, belki de çölün içlerinden ani olarak ortaya çıkan bu milletlerin büyük karakterlerini, büyük meziyetlerini, mukavemet edilemez atılganlıklarını yahut böylesine bir tabiatın herhangi bir diğer hususiyetini, vs.'yi oluşturan şey, aralarında çıkmış uzun süreli iç harplerle uğraşıp durmuş olmalarıdır," ifadelerine yer vererek onun bu düşüncesinde haklı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁵

Eleştiri

Napolyon'un İslâm ile ilgili yorumunu eserine alan Hamidullah, bu konuda da eleştirilmiştir. Zeki Çıkman, Hamidullah'ın bu tarifıyla harpleri ve çeşitli cemiyet hareketlerini takiben ıslah edici güçlü kişilerin çıkacağını, bunun da İslâm'ın naşiri bulunan Resûlullah olduğunu ima etmek istediğini dile getirmiştir.⁴⁷⁶

Sadrettin Yüksel, Napolyon'un İslâm'ın bir kısım parlak zaferlerini tesadüfî şartlara bağlamış olmasının Napolyon için normal olduğunu, ancak Hamidullah'ın İslâm Profesörü unvanına sahip birisi olarak böyle düşünmesini ve onu haklı bulmasını yadırgamıştır.⁴⁷⁷

Değerlendirme

Hamidullah, Napolyon'un bu sözlerine Arapların karakterlerini ortaya koymak için yer vermiştir. Zira bu ifadeleri 'Bir Merkez Seçimi' ana başlığı altındaki 'Sosyolojik Sebepler' başlığı

⁴⁷⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/20.

⁴⁷⁶ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 52-53.

⁴⁷⁷ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 44.

altında Arapların Seciyeleri konusunu açıklarken kullanmıştır. İslâm'ın muzaffer oluşu ile ilgili belirtilen bir husus değildir. Ayrıca Yüksel, Napolyon'un İslâm'ın bir kısım parlak zaferlerini tesadüfî şartlara bağlamış olmasını eleştirmiştir. Ancak Napolyon burada “Ekseriya fevkalade ve mûcizevî hadiselerin oluşumunda rolü bulunan tesadüfî şart ve durumlardan tamamen uzak olarak...” ifadelerini kullanmış ve İslâm'ın bu başarısında tesadüfî durumlardan uzak olarak bilemediğimiz birtakım şeylerin yapıcı rol oynamış olması gerektiğini vurgulamıştır. İki çeviri arasında bir uyumsuzluk vardır. Dolayısıyla Yüksel'in, bu ifadeleri yanlış anlamış olabileceği görülmektedir.

3.19. İslâmiyet'i Tarihi Kaynaklara Göre Açıklaması

Hamidullah, Şakku'l-Kamer konusunda “Tarihçilerin bize verdikleri bilgiye göre, yukarıdaki şekilde halkın kendisine takılması üzerine Muhammed A.S.S. aya bir işaret verdi ve onu ikiye ayırdı. Kısa bir müddet sonra her iki parça da bir araya geldi ve ay eski görünüşünü aldı...”⁴⁷⁸ ifadelerine yer vermiştir.

Eleştiriler

Hamidullah'ın bu konudaki sözlerine itiraz eden Sadrettin Yüksel, onun Şakku'l-Kamer mucizesi hakkında “Tarihçiler diyor ki” diye söze başlamasını, bu konuda hadis bulunduğu halde tarihçileri ve hadisleri birbirine karıştırmasını, ‘Hadisçiler’ veya ‘Muhaddisler’ yerine ‘Tarihçiler’ ifadesini kullanmasını eleştirmiştir.⁴⁷⁹

Zeki Çıkman, Kur'an-ı Kerim'in bir tarih kitabı olmadığını, muhaddislerin de tarihçi olmadıklarını ifade ederek Hamidullah'ın ilgili hadisleri tarihçi sıfatı ile dipnotta belirtmesini eleştirmiştir.⁴⁸⁰ Hüseyin Hilmi Işık, Hamidullah'ın, ayın ikiye ayrılması olayını, âyet ve hadislerle bildirilmesine rağmen tarihçilerin haber verdiğine yönelik kullandığı ifadeleri, söz konusu hadiseye kendisinin inanıp inanmadığını, yani Müslüman olup olmadığını hiç açıklamadığını iddia ederek eleştirmiştir.⁴⁸¹

Değerlendirme

Hamidullah'a göre rivayete dayalı yöntemler kullanmaları açısından hadis ve tarih ilimleri arasında çok yakın bir ilişki vardır. Belgelerin büyük bir kısmının metinleri bu iki ilim sayesinde

⁴⁷⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/103.

⁴⁷⁹ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 48.

⁴⁸⁰ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 164.

⁴⁸¹ Işık, *Dinde Reformcular*, 246.

günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁸² Ayrıca “Tarihçilerin bize verdiği bilgilere nazaran ilk vahyin yahut ilk vahiylerin alınmasından sonra geçici bir kesiklik devresi (Fetret) hâsıl olmuştur.”⁴⁸³ “Tarihçilerin ekserisinin kaydettiklerine göre o kırk yaşlarında olmalıdır, fakat İbn Habîb onun ancak yirmi sekiz yaşında olduğunu bize temin etmektedir.”⁴⁸⁴ gibi ifadeleri bu konudaki bakış açısını açıkça bildirmektedir. Hamidullah’ın, hadis ve tarih ilmi arasındaki benzerlikten hareketle tarihçi ifadesini tercih ettiği görülmektedir.

3.20. Muhtelif Görüşlerine Yöneltilen Eleştiriler

a. Müslümanlar ile Yahudiler Arasında Yaşanan Bir Hadise

Hamidullah, Kaynaklılar’ın birkaç soyunun sürülüp çıkarılmalarının, Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilişkilerin gergin bir hale gelmesine sebep olmuş olabileceğini ve Müslümanların dini yayma gayretlerinin daha önce hiç görülmediği kadar zorluklarla karşılaşmaya başladığını ifade etmiştir. Ayrıca İslâm’a en yakın olan dinin Yahudilik olduğunu, bununla beraber Medine Yahudileriyle Müslümanların anlaşamamış olmalarının üzücü bir olay olduğunu belirtmiştir. İnsanın karşısındaki kimsede kusur bulmasının kolay olduğunu; fakat araya bir kere yanlış anlama halinin girmesi, misliyle mukabelede bulunma ve buna da mukabelede bulunma gibi uzayıp giden itişmeler zinciri, itham edilen suçlu tarafa da kendilerini haklı gösterecek birtakım delil ve dayanaklar ileri sürme imkânı verdiği kabul etmek gerektiğini⁴⁸⁵ dile getirmiştir. Bunun yanında bu olayla ilgili Resûlullah’ın nezdinde ve davranışlarında dinî tarafın her zaman ağır bastığını vurgulamıştır. Resûlullah’ın Yahudileri İslâm’a davet etmesini, böylece onun sahip olduğu adalet duygusu ile affedip hoş görme eğiliminin düşmanlarına karşı tuttuğu politikada mutlaka etkili olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁶

Eleştiri

Eserinde Müslümanlarla Yahudiler arasındaki bir meseleye değinen Hamidullah’ı, bu konudaki tutumu nedeniyle eleştiren Sadrettin Yüksel, Hamidullah’ın Resûlullah ile Yahudiler arasında çıkan anlaşmazlıktan bir misilleme zinciri doğacağını, bu durum ise, bu iki taraftan hangisinin zalim hangisinin mazlum olduğunu bilmemize imkân tanımayacağını anlatmak

⁴⁸² Hatiboğlu, “Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamîdullah”, 129.

⁴⁸³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/83.

⁴⁸⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/60.

⁴⁸⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/580.

⁴⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/577.

istediğini ileri sürmüştür. Genel tutumunda tarafsız olan Hamidullah'ın bu ifadeleriyle Peygamber tarafı da zalim olabilir demek istediğini ve bu tür ifadelerin dehşet verici olduğunu dile getirmiştir. Hamidullah için mazlumu zalimden ayırmanın mümkün olmayabileceğini ancak bizler için sorun olmadığını, zira zulmün Resûlullah ve sahâbîleri tarafından değil, Yahudiler tarafından geldiğine kesin olarak inandığımızı belirtmiştir. Ayrıca Peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduklarını ve bu durumun onun ismet sıfatına aykırı olduğunu, insanlığa gerçek adaleti öğreten Resûlullah'ın zerre kadar adalet çizgisinin dışına çıkmadığını ifade etmiştir.⁴⁸⁷

Değerlendirme

Yüksel'in eleştiri konusu yaptığı ifadelerin, söz konusu eserin ilk baskısında doğrudan Resûlullah ile Yahudiler arasındaki münasebetlere değil, genel olarak Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki ilişkiler bağlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak eserin sonraki baskılarında bu ifadelerin anlam bakımından değişikliğe uğradığı tespit edilmiştir. Ayrıca, eserde “zalim” şeklinde tercüme edilen ifadenin,⁴⁸⁸ eserin orijinal Fransızca metninde “suçlu” kavramı olarak yer aldığı görülmektedir.⁴⁸⁹ Tüm bunların yanısıra Hamidullah, söz konusu hadiseyi, Resûlullah'ın şahsiyetinde öne çıkan adalet, tebliğ ve merhamet vasıflarını merkeze alarak değerlendirmiştir. Ayrıca Resûlullah'ın şahsiyetinin iki taraflı olduğunu, Nebi oluşu itibariyle hata yapmayacağını, ancak insanî şahsiyetinin de mevcut olduğunu ve bu beşerî yönü itibariyle Resûlullah'ın ashabına bazı konularda “Siz dünyevî işlerinizi daha iyi bilirsiniz” dediğini ve bu iki hususu birbirine karıştırmamak gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁰

b. Kur'an'da Habeş Diline Ait Kelimelerin Bulunması

Hamidullah, İslâm öncesi Mekke toplumunun siyahî Afrika ile doğrudan ilişkiler kurmuş olduğunu ifade etmiş ve bu iddiasını dilsel verilerle temellendirmiştir. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'de yer alan ve kökeni Habeşçeye dayanan bazı kelimeler, Araplar ile Afrika arasında o dönemde gerçekleşmiş olan çeşitli temasların bir göstergesidir.⁴⁹¹

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın Kur'an'da yer alan bazı kelimelerin köken bakımından Habeş diline ait olduğu yönündeki tespitlerini eleştiriye tabi tutmuş ve bu değerlendirmelerinde Hristiyan

⁴⁸⁷ Yüksel, *İctihad Taklid Tefik*, 58-59.

⁴⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1966, 1/585.

⁴⁸⁹ Hamidullah, *Le Prophète de L'Islam: Sa vie et son oeuvre*, 1959, 1/385.

⁴⁹⁰ Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, 68.

⁴⁹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/292.

kaynaklarını delil olarak kullanmasını problemlili bulmuştur. Çıkman'a göre, Kur'an gibi ilâhî ve mucizevî bir kelâmın dilsel yapısına dair açıklamalarda bulunurken, özellikle gayrimüslim kaynaklara başvurmak sakıncalı bir yaklaşımdır.⁴⁹²

Değerlendirme

Her dile başka dillerden kelimeler geçebilir ve o dile yerleşebilir. Mekke, Arapların kültür merkezi olduğu gibi ticarî merkez özelliğine de sahiptir. Araplar ticarî faaliyetlerinde başka milletlerle temas halinde olmuşlar ve bu temaslar neticesinde kültür, medeniyet ve dil alanında etkilenmişlerdir. Bu temaslar ve ticarî münasebetler neticesinde farklı dillerden kelimeler Arapçaya girmiş olabilmektedir. Bu durum kaçınılmazdır. Hamidullah bu konudaki ifadelerinde bu duruma dikkat çekmiştir.

c. İslâmiyet'in Yayılışına Dair Bir Değerlendirmesi

Hamidullah, eserinde, ziraatla meşgul olan insanların, bir tehlike ve maceraya atılmak, dünyanın herhangi uzak bir noktasına gitmek üzere ana-baba ocağını ve memleketini terk etmeyecek kadar toprağına bağlı olduğuna temas etmiştir. Aynı zamanda büyük girişimlerde atılganlık ve tehlikeden yılmama ruhunun gerekli olduğunu vurgulamıştır. Sanayi hayatının da sabit ve belli yerlerde yaşayan kimseleri hareketlilikten uzak tuttuğunu, sadece ticaret adamlarının, kervan süren tacirlerin uzun seyahatlere katlandıklarını ve buna mecbur olduklarını, bu durumun onlarda alışkanlık haline geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca Mekkelilerin iki bin seneden beri yerleşik bir hayat sürdürdüklerini, en büyük meşguliyetlerinin kervan ticareti olduğunu, Mekkeli Kureyşlilerin, İslâm öncesi Arabistan'ın uluslararası ticarî her türlü organizasyonunun başına yerleştiklerini dile getirmiştir. Onların Bizans, İran, Habeşistan, Yemen hükümdarları ve diğerleriyle ticarî anlaşmalar imzaladıklarını ve her yıl adetleri olduğu üzere Mekkelilerin, Suriye, Mısır, Irak, Yemen ve Habeşistan'a kervanlarla gittiklerini belirtmiştir. Dinî olduğu kadar siyâsî bakımdan da fetihlerden önce bizzat bu ülkelerin örf ve adetlerini, özelliklerini, kanunlarını, buralara ulaşmak için izlenen yolları çok iyi bildiklerini ifade etmiştir.⁴⁹³

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın, bu ifadeleriyle İslâmiyet'in yayılmasını maceraperest bir hareket olarak değerlendirdiğini ileri sürmüştür. Ona göre bu tür yaklaşımlar, İslâm'ın ilâhî

⁴⁹² Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 68.

⁴⁹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/21.

kaynağını ve Resûlullah'ın risâletini sıradan tarihî gelişmelerle eşdeğer bir seviyeye indirgeme tehlikesi taşımaktadır.⁴⁹⁴

Değerlendirme

Hamidullah, yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere, Resûlullah'ın risâletinden bağımsız bir şekilde, ticaretle uğraşan Mekkelilerin doğal olarak siyasî bakımdan da fetihlerden önce bizzat bu ülkelerin örf ve âdetlerini, özelliklerini, kanunlarını, buralara ulaşmak için izlenen yolları bilmelerini onlar adına bir avantaj olarak değerlendirmiştir. Ayrıca İslâmiyet'in yayılmasını sadece onların bu siyasî tutumuna bağlamamıştır.

d. İslâmiyet'in Gelişi ve Diğer Dinî Toplulukların Durumu

Hamidullah, Kur'an'ın bütün insanları bu yeni ezeli ve ebedî dine yani İslâm'a girmeye davet ederken şayet Allah inancına sahip bir dine mensupsalar, bu davetine icabet etmeyip İslâm olmayanları kendi dinlerine karşı ihmalkâr davranmaya asla çağırmadığını öne sürmüştür. Aksine gayet net bir şekilde, bu gibi kimselerin kendi dinlerinin gereklerini yerine getirmeleri için ısrarlı bile davrandığını⁴⁹⁵ vurgulamıştır. Ayrıca bu yöndeki ayetlerin, İslâm hükümetlerine, gayrimüslim tebaalarının hukukî özgürlüğe sahip olmalarının gerekliliğine ve müstakil mahkemeler kurmalarına müsaade etme mecburiyeti yüklediğini dile getirmiştir.⁴⁹⁶

Eleştiri

Zeki Çıkman, İslâmiyet'in gelişi ile birlikte diğer dinlerin ilga edildiği itikadına karşılık, Hamidullah'ın bu itikadî mevzuda da şüpheli görüldüğünü, İslâmiyet'in geçerlilik yönünden kendine eş tanımadığını, bu açıdan bu sözün "ısrar ediyor" şeklinde değil "müsaade ediyor" şeklinde olabileceğini dile getirmiştir.⁴⁹⁷

Değerlendirme

Hamidullah, ilâhî mesajların Allah'ın birliği, kötülüğün yasaklanması, iyiliğin emredilmesi gibi temel hakikatler bakımından asla değişiklik göstermediğini ancak bir halkın sosyal gelişimine uygun olarak sosyal davranış kuralları konusunda farklılık taşıyabildiğini ifade etmiştir. Bunun yanında peygamberlerin ardı ardına gönderilmeleriyle önceki kuralların kaldırıldığını ve yerine diğerlerinin konulduğunu ispatladığını, en azından bazı kurallar açısından bunun böyle olduğunu, diğer bazı kuralların ise dolaylı veya doğrudan oldukları gibi

⁴⁹⁴ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 53.

⁴⁹⁵ Mâide 5/46-47; 66-68

⁴⁹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/639-640.

⁴⁹⁷ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 75.

birakıldıklarını dile getirmiştir.⁴⁹⁸ Ayrıca Kur'an ve hadisle nesh edilmemiş olması ve eski kanunların sıhhatine delil bulunması halinde eski peygamberlerin getirdiklerinin İslâm için de güvenilir olacağını ifade etmiştir.⁴⁹⁹ Hamidullah'ın bu konuda eleştirilen ifadeleri, sahip olduğu bu kanaat doğrultusunda değerlendirilebilir.

e. İcmâ Kavramına Yönelik Değerlendirmeleri

Hamidullah, Resûlullah'ın "Müctehid bazen istidlâlinde yanılır bazen gayesine erişir. Şayet gayesine erişirse Allah katında kendisine çifte mükâfat vardır ve şayet yanılırsa yine de o bir mükâfata nail olur." hadisinden⁵⁰⁰ hareketle müctehidler ve mütehasısların yanılması söz konusu olabiliyorsa bu durumda herhangi bir yetkili şahsın kendinden önce gelenlerin kanaatlerine karşı çıkabileceğini ve böylece meselelere daha iyi çözümler getirebileceğini ileri sürmüştür. Bu durumun sadece eski fakihlerin şahsî reyleri için değil herhangi bir devirdeki birçok hukukçunun icmâ teşkil eden müşterek reyleri için de geçerli olduğunu, büyük hukukçu Pezdevî'nin (ö. 482/1089) de teyid etmiş olduğu gibi, sonraki devre ait bir icmânın kendinden öncekinin yerini alabileceğini dile getirmiştir.

İslâm hukukçularının ferdî çalışma ve görüşleri sonucunda bu hukukçuların icmâi, Resûlullah'ın sözleri, Allah'ın ayetleri şeklinde, icmâ konusunda İslâm'da bir derecelendirme bulunduğunu belirten Hamidullah, belli bir hukukçunun "ferdî çalışma ve görüşü"nü onun çağdaşı veya daha sonra gelen diğer bir hukukçu tarafından tartışılıp çürütülebileceğini ifade etmiştir. Bu durumun kıyamet gününe kadar açık kalacak bir imkân olduğunu, aynı şekilde hukukçuların bir icmâi, diğer bir icmâ ile bir Resûl'ün buyruğu veya koyduğu bir kaide, diğer bir Resûl'ün buyruğu veya getirdiği hukuk kaidesi ile yenilenebileceğini ve değişikliğe tâbi tutulabileceğini dile getirmiştir.⁵⁰¹ Ayrıca Hanefî fakihlerinin icmân değişmez ve kalıcı olmadığına, yeni bir peygamberin önceki peygamberin getirdiği hükümleri nesh etmesi gibi, yeni bir icmân da eskisini yürürlükten kaldıracağına inandıklarını vurgulamıştır. Bu görüşün Pezdevî'ye ait olduğunu, Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) de aynı görüşte olduğunu, bu anlayışın, İslâm hukukuna büyük bir hizmet olduğunu, insanların görüşüne dayanması nedeniyle icmân Allah ve Resûlü tarafından koyulan bir kanunun vasıflarına sahip olmadığını ortaya koymuştur.

⁴⁹⁸ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 92-93.

⁴⁹⁹ Ali İhsan Karataş, "Hayati, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu", *İSTEM* 6 (01 Aralık 2005), 300.

⁵⁰⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/901. Buhârî, 96/21; Müslim, 30/2 (*İslâm Peygamberi* eserinden nakille)

⁵⁰¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/901-902.

Bu nedenle ebediyyen ona uymakla yükümlü olmadığımızı, insan yapımı bir kanunun yerine, değişen şartların ihtiyaçlarına daha fazla cevap veren başka bir insan yapımı kanunun geçebileceğini ifade etmiştir. Bir icmâa muhalefet etme cesaretini göstermenin zor olduğunu ancak Pezdevî'nin izah ettiği ilke gereğince birisinin ilk harekette bulunup yerleşmiş eski görüşe karşı çıkması ve zamanın âlimlerinin de yeni görüşün etrafında toplanması gerektiğini, bu durumda, yeni icmâa ulaşıncaya eski icmâm geçerli olmaktan çıkacağını dile getirmiştir.⁵⁰²

Eleştiri

Hamidullah'ın icmâ hakkında ifade ettiği bu hususlara itiraz eden Zeki Çıkman, Hamidullah'ın ifade ettiği bu bilgileri Pezdevî'nin *Usûl*'ünde yazılı olduğunu belirtmesi üzerine Pezdevî'ye ait böyle açık bir fikrin bulunmadığını, aksine onun 'İcmâi inkâr eden dini iptal eder, zira usûl-i dinin hepsinin esas ve dayanağı Müslümanların icmâına varır,' düşüncesine sahip olduğunu öne sürmüştür. Bu durumda bunun suizan anlamı taşıdığını, birçok âlimin Serahsî, Gazzâlî (ö. 505/1111), Mahmud Esad (ö. 2001), İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) icmâa muhalefet edilir fikrine şiddetle karşı çıktığını ve bunun imkânsızlığını gösterdiklerini vurgulamıştır. İcmân İslâmiyet'in temel dayanağı olduğunu, zira Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması, hadislerin sahih olması, namazın şekli, abdestin şekli ve buna benzer meselelerin icmâ ile sabit olduğunu belirtmiştir. Hamidullah'ta olduğu gibi müsteşriklerin de istedikleri şeyin icmâa karşı muhalefet kapısını açmak ve böylece İslâmiyet'i temelinden yıkmak olduğunu, bu konuda Hamidullah'ın da onlara yardımcı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰³

Değerlendirme

Araştırmalarımız neticesinde Pezdevî'nin icmân neshinin mümkün olduğuna dair ifadelerine ulaştık.⁵⁰⁴ Hamidullah'ın bu yaklaşımı, konuyu yüzeysel değil, klasik kaynaklarla irtibatlı ve metodolojik bir zeminde ele aldığını göstermektedir.

f. Resûlullah ve Nesih Mevzusu

Hamidullah, Kur'an metnindeki bazı farklılıkların; Resûlullah'ın emri ile nesh edildikleri için Kur'an metninden çıkarılanlar dışında, yazıcıların hataları, yazıyı okumada gösterilen yanlışlar ve buna benzer yanlışlardan ibaret olduğunu dile getirmiştir.⁵⁰⁵

⁵⁰² Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002), 287-288.

⁵⁰³ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 82-84.

⁵⁰⁴ Tuğba Gül, *Pezdevî ve Semerkandî Örneğinde Hanefî Fıkıh Usûlünde İcmâ* (Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 171-175. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Uşûli Fahri'l-İslâm Pezdevî*. (I-IV, Kahire 1307; İstanbul 1307-1308).

⁵⁰⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/706.

Eleştiri

Çıkman, bu ifadelere eleştiri getirerek bir müminin, Resûlullah'ın Kur'ân-ı Kerîm üzerinde tadilat yaptığını söylemeye hakkı olmadığını, müminin bu konudaki itikadının “Kur'ân-ı Kerîm Levh-i Mahfûz'daki şekline uygun olarak Resûlullah'a Cebrail vasıtasıyla vahyedildiği” şeklinde olması gerektiğini, ayet ve sûrelerin sıralarının bile vahiy ile tayin edildiğini ve Kur'an'ın indirilişi üzerinde Resûlullah'ın hiçbir müdahalesinin olmadığını belirtmiştir.⁵⁰⁶

Değerlendirme

Hamidullah, ilgili değerlendirmesinde nesih işleminin doğrudan Resûlullah tarafından yapıldığını ifade etmemiş; neshedilen ayetlerin Kur'an'dan çıkarılması yönündeki emrin onun tarafından verildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla, Hamidullah'ın kastettiği şey, Resûlullah'ın kendi iradesiyle Kur'an ayetlerini neshettiği değil; vahye dayanarak, neshedilmiş olan ayetlerin yazılı metinden çıkarılması sürecine rehberlik ettiği'dir. Çıkman'ın bu ifadeleri eleştirirken söz konusu farkı gözden kaçırmış olması muhtemeldir.

g. Kur'an'a Dair Değerlendirmeleri

Hamidullah, Müslümanların Kur'ân'ın, Allah'ın sözünü temsil edip, onun yerine geçtiği inancına sahip olduklarını dile getirmiştir. Allah'ın şüphesiz ses ve lisandan münezzeh olduğunu şu misal ile izah etmiştir; Allah'ın sözü, elektrik akımı gibidir ne rengi vardır ne de gözle görülebilir. Peygamber, bir elektrik lambasına benzer; elektrik akımının geldiği tellerin ucuna bağlanmıştır ve bu akım sayesinde ışık verir. Lambanın kendi rengi, o peygamberin konuştuğu ana dilidir. Misaldeki elektrik akımı yani Allah'ın sözü, sadece ışık verme niteliğindedir ve rengi yoktur; fakat bu akım, lambanın kendi rengine göre, yani beyaz, kırmızı, sarı, yeşil vs. oluşuna göre değişik şekilde bize akseder. Lambadan gelen ışığın şiddeti ve kuvveti de lambanın kapasitesine göre değişecektir. İşte böylece ses ve dil ötesi vasıftaki Allah'ın sözü bize, bu akımı alanın sesiyle onun dilinde, misaldeki lamba, yani Peygamber vasıtasıyla onun lisanıyla ulaşır, bize kadar gelir.⁵⁰⁷

Eleştiri

Hamidullah'ın Kur'an ile ilgili sahip olduğu kanaate itiraz eden Sadrettin Yüksel, bu görüşün hiçbir mesnede dayanmayan ve aynı zamanda ayet, hadis ve icmân sarahatini rencide eden bir görüş olduğunu, lafız ve nazmın Resûlullah'a ait olması durumunda Kur'an'ın

⁵⁰⁶ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 70.

⁵⁰⁷ Hamidullah, *Resûlullah Muhammed*, 214-215.

mucizeliğine zarar geleceği ve ona Allah'ın kelâmı denilemeyeceğini öne sürmüştür. Ayrıca Hamidullah'ın, Allah'ın onu Arapça olarak indirmediğini, Resûlullah'ın kendi ana dili olan Arapçaya çevirdiğini iddia ettiğini, oysa Kur'an'ın, onlarca lafız ile mananın adı olduğunu, Resûlullah'ın ise sadece Kur'an'ın lafızlarını okuyan ve ileten olduğunu ifade etmiştir. Şayet onun iddia ettiği gibi Kur'an'ın lafız ve nazmı peygamberden olursa aralarında hiçbir fark kalmayacağını, Hamidullah'a göre Kur'an-ı Kerim'in ancak ilhama dayalı, Resûlullah'ın sözü olduğunu iddia etmiştir.⁵⁰⁸

Ahmed Davudoğlu, Hamidullah'ın söz konusu eserinde melek, vahiy, inzâl gibi şeylerden bahsedilmediğini, bu gibi konuların te'vile benzer sözlerle ele alındığını ileri sürmüştür.⁵⁰⁹

Değerlendirme

Hamidullah, Müslümanların, Kur'an'ı Allah'ın yaratılmamış kelâmı olarak değerlendirdiklerini, Resûlullah'ın ise yalnızca mesajı iletme görevlisi olduğunu, ona kendiliğinden ne bir şey eklediğini ne de ondan kendi isteğiyle en küçük bir şey çıkardığını beyan etmiştir.⁵¹⁰ Ayrıca Resûlullah'ın yaşadığı çağ ile ilgili malzemenin bol olduğunu dile getirirken ilk sırada Kur'an-ı Kerim'i saymış ve onu, bizzat Resûlullah'ın emriyle yazdırılmış ve tedvîn edilmiş ilâhî vahiylerin topluca bulundurulduğu bir koleksiyon olarak ifade etmiştir.⁵¹¹ Resûlullah'ın dinî ve dünyevî işlerle ilgili reisliği tek kişide; kendisinde mezcedip toplama kararını kendisinin mi verdiğini yoksa vahyin emriyle mi bunu yaptığı sorusuna karşılık ise; "Resûlullah'ın şüphesiz ilhamla hareket ettiğini, tarihçinin ise, Resûlullah'ın hareketinin nasıl tezahür ettiğine dikkat ettiği cevabını vermiştir.⁵¹² Ayrıca Kur'an'ın Allah tarafından vahyedilmiş bir Kitap, bir Mesaj olduğunu,⁵¹³ Kur'an'a göre, ilâhî kitapların belli sayıda peygambere vahyedildiğini, kendilerine kitap verilmemiş olan diğer peygamberlerin ise kendilerinden öncekilerin vahyolunmuş kitaplarını takip ettiklerini dile getirmiştir.⁵¹⁴ Eserlerindeki bu ifadelerden Hamidullah'ın vahye inandığı, onu yok saymadığı, Kur'an-ı Kerim'in Resûlullah'ın sözü olduğunu iddia etmediği anlaşılmaktadır.

h. Şahsî Fikirlerini Bilimsel Olarak İfade Etmesi

⁵⁰⁸ Yüksel, *İctihad Taklid Telfik*, 42-63; Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 69.

⁵⁰⁹ Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, 249.

⁵¹⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, 17.

⁵¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/7-8.

⁵¹² Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, 81.

⁵¹³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, 17.

⁵¹⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, çev. Cemal Aydın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 92.

Zeki Çıkman, Hamidullah'ı, bazı konulardaki şahsî kanaatlerini objektif ilim ve tarihî gerçeklik gibi sunmakla eleştirmiştir. Ona göre, Hamidullah özellikle tartışmalı meselelerde kendi yorumlarını kesinlik taşıyan ilmî sonuçlar gibi ifade etmiştir.⁵¹⁵

Değerlendirme

Hamidullah, düşüncelerini, Kur'an, sünnet ve İslâm tarihinden elde ettiği bilgilere dayanarak dile getirmiştir. Bu nedenle eserlerinde zaman zaman dile getirdiği "öyle zannediyorum ki..." gibi sözleri birer tevazu ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Onun aklına gelen yorumların arka planında büyük bir İslâm külliyatı vardır.⁵¹⁶ Aynı zamanda her konuda tarihî nakilleri, ilmî aktarımları yaptıktan sonra kendi yargı ve yorumunu ekleyerek klasik rivayet anlayışından ziyade bir dirayet âlimi portresi çizen Hamidullah,⁵¹⁷ birtakım rivayetlerdeki izlerden ve dâhili şehadetten cesaret gösterip sonuçlar çıkartmaya çalışmıştır.⁵¹⁸ Dolayısıyla onun şahsî fikirleri ilim değil, ilim üzerine bina ettiği yorumlardır.

1. Müminlerin Resûlullah'a Olan Bağlılığında Menfaat Unsurunun Etkisi

Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın, bazı müminlerin İslâm'a yönelişinde Resûlullah'ın mucizelerinden ziyade menfaat teminiyle etkili olduğuna dair bir değerlendirme yapabilmesini sakıncalı bir yaklaşım olarak değerlendirmiş, Resûlullah'ın insanları sadece dünyevî sebeplerle etkileyen bir lider gibi gösterilmesini reddetmiştir.⁵¹⁹

Değerlendirme

Hamidullah, eserinde Mekke'de Rükâne (ö. 42/662 [?]) adında şöhretli güçlü bir güreşçi ile Resûlullah arasında gerçekleşen bir olayı nakletmiştir. Bu olaya göre Resûlullah'ın Rükâne'yi İslâm'a daveti üzerine, Rükâne, Resûlullah'tan bazı mucizeler göstermesini ve kendisi ile güreşmesini teklif etmiş, şayet kendisini yenerse onun dinine gireceğine söz vermiştir. Ancak üç defa üst üste sırtı yere gelmesine ve hatta ağaçların yürüdüğünü gözleriyle görmesine rağmen İslâm'a geçmemiştir. Ayrıca onun güreş teklifi üzerine Resûlullah, onun yenilmesi durumunda sürünün üçte birini mükâfat olarak istediğini belirtmiş, gerçekten de üç defa yenilmesi ve bunun sonucu sahip olduğu sürünün tamamını kaybetmesine ağlaması üzerine Resûlullah sürüyü almaktan vazgeçmiştir. Bu davranış karşısında ve gördüğü mucizelerden de çok duygulanan

⁵¹⁵ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 53.

⁵¹⁶ Yeşil, "Muhammed Hamidullah'ı Tanımak", 18.

⁵¹⁷ Mengüşoğlu, "Muhammed Hamidullah'a Dair Kısa Hatırlamalar", 31.

⁵¹⁸ Tuğ, *Başıma Gelenler*, 186.

⁵¹⁹ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

Rükâne hemen orada Müslüman olmuştur.⁵²⁰ Hamidullah bu olayı mucizelerden bağımsız bir şekilde nakletmemiştir. Bu konudaki eleştirinin eksik bilgilere dayandığı görülmektedir.

i. İlk Müslümanların İmanı

Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın, ilk Müslümanları şahsî yakınlık ve menfaat sebebiyle imana gelmiş farz ettiğini ifade ederek bu konuda ona eleştiri getirmiştir.⁵²¹

Değerlendirme

Necip Fazıl tarafından dile getirilen ilgili iddiaya yönelik herhangi bir açık ifadeye veya bu doğrultuda yorumlanabilecek dolaylı bir imaya, Hamidullah'ın inceleme imkânı bulduğumuz mevcut eser baskılarında rastlamadık.

j. Resûlullah'ın Adının Geçtiği Yerlerde Salavâta Yer Verilmemesi

Zeki Çıkman, tanıdığı bir gencin Hamidullah'ın Fransızca olan eserlerinde Resûlullah'ın adının geçtiği yerlerde salavâta yer vermemesini garipsediğini ifade ederek bu hususun Kur'an'da bir emir olarak vazedildiği⁵²² halde Hamidullah'ın lakaytlığının buradan dahi belli olduğunu dile getirmiştir.⁵²³

Değerlendirme

Hamidullah'ın hassasiyetleri çok önemli noktalardadır. O, Resûlullah'ın adı anıldığı zaman sürekli "Seyyidinâ Muhammed Aleyhisselâm", sahâbeden bahsederken ise "Radiyahallahu anh" demiştir.⁵²⁴ İslâmiyet'ten uzak bir topluluğa hitap eden ve Fransızca olan bir eserde salavâtın bulunmaması kanaatimizce yadırganmaması gereken bir husustur.

k. Darwin Teorisine Yaklaşımı

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın tekâmül nazariyesi ile ilgili verdiği bir seminerinde tekâmül nazariyesini işleyen İslâmî kaynaklardan ve Darwin'den de bahsettiğini, Erzurumlu İbrâhim Hakkı Hazretleri'nden (ö. 1194/1780) de alıntı yaptığını beyan etmiştir. "Darwin nazariyesine inanmamız, imân yönünden bir sakınca meydana getirmez," dediğini; ancak gerçeğin bu olmadığını, bunun materyalizmin sloganı olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında Evrim teorisinin Yahudiler tarafından ortaya atılmış olup bununla milletlerin fikirlerini bozma, onları değer verdikleri inançlarından uzaklaştırma, böylece kendi inanç ve örflerini yerleştirmeye çalışma

⁵²⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/103-104.

⁵²¹ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 124.

⁵²² Ahzâb 33/56

⁵²³ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 59-60.

⁵²⁴ Tuğ, *Başıma Gelenler*, 184.

gayreti olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hamidullah'ın anladığı şekilde insanın maymundan türediği fikrine inanmanın tehlikeli olduğunu, bu durumda Hz. Âdem'in yaratılan ilk insan ve ilk peygamber olduğu ve insanın ilk defa bu şekilde meydana geldiği itikadının korunamayacağını, Allah'ın, insanı balçıktan yaratması şeklindeki itikadın en geçerli bilgi olduğunu vurgulamıştır.⁵²⁵

Değerlendirme

Hamidullah, Darwin Teorisi'nin din ve mantık ile çelişmeyen yönlerini bir biyolog titizliğinde incelemeye çalışmıştır.⁵²⁶ Ayrıca İbn Miskeveyh'ten ve İhvân-ı Safâ'nın *Risaleler*'inden alıntı yaparak Müslüman düşünürlerin, tekâmül nazariyesi ile ilgili görüşlerine temas etmiştir. Söz konusu kitapların Allah'ın önce maddeyi yarattığını ve ona tekâmül etmesi için kuvvet verdiğini, böylece maddenin zamanla su şeklini alan gaz halini benimsediğini, tekâmülün bir sonraki aşamasının madenî hayat olduğunu ve zamanla farklı taş türlerinin geliştiğini ve en yüksek biçimlerinin ağaç gibi dalları olan mercan taşı olduğunu dile getirmiştir. Ardından madenî hayattan sonra bitkilerin tekâmül ettiğini ve bitkilerin evriminin, hayvanların özelliklerini taşıyan bir ağaç olan hurma ağacıyla neticelendiğini, zira hurmanın dişisi ve erkeğinin olduğunu, bütün dalları kesilse de ölmeyip ancak başı kesildiğinde öldüğünü, bu yüzden bitkilerin en yükseği, hayvanların en düşüğü olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Daha sonra en düşük mertebedeki hayvanın doğduğunu ve evrilerek bir maymun haline geldiğini dile getirdiklerini beyan ederek bunun Darwin'in sözü olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Müslüman düşünürlerin, maymunun daha sonra vahşi insanın en düşük türüne evrildiğini söylediklerini, bu insanın daha sonra üstün insan haline geldiğini; evliya olabileceğini, peygamber olabileceğini, daha yüksek bir mertebeye tekâmül edip melek olabileceğini ifade etmiştir. Meleklerin üstünde ise Allah'tan başkasının olmadığını, her şeyin O'ndan başlayıp O'na döndüğünü dile getirerek bütün bunların Müslüman düşünürler tarafından söylenmesine rağmen hiçbir Müslüman âlim bu sözlerinden dolayı onları hesaba çekmemişse durup bu gerçekleri düşünmek gerektiğini belirtmiştir.

Kur'an'da Allah'ın insanı çamurdan yarattığının beyan edildiğini, ancak Allah'ın insanı çamurdan ve spermden yarattığını bildiren ayetlerin⁵²⁷ de bulunduğunu, bu durumda çamurun bir hayvandan ve bir insandan gelen spermi yaratamayacağını dile getirmiştir. Bunun, evrimin bütün ara aşamalarından bahsedilmemesi ve dikkatin ilk kaynağa yani çamura çekilmesi anlamına

⁵²⁵ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 90-95.

⁵²⁶ Macit, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 54.

⁵²⁷ Kehf 18/37, Hac 22/5, Mü'min 40/67

geldiğini öne sürmüştür. Ayrıca “O, sizi safha safha yarattı.” ayetinde⁵²⁸ evrim anlamına gelen “tatavvurun” kökü olan “tavr” kelimesinin bulunduğunu, bunun aynı zamanda Allah’ın insanı önce bir maden olarak yarattığı anlamını da taşıyabileceğini, madenlerin bitkilere, bitkilerin hayvan hayatına tekâmül ettiğini ve bunda hiçbir çelişki bulunmadığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra bu konuda daha fazla ayrıntı öğrenmek isteyenlere ise kaynak tavsiyesinde bulunmuştur.⁵²⁹

Bu konuda Hamidullah, kendi düşünsel çerçevesi içinde tutarlı ve belirli argümanlara dayanıyor olabilir. Ancak şahsen, onun bu meseleye ilişkin tutumunu isabetli bulmuyorum. Zira Hamidullah’ın açıklamalarında yer verdiği şekilde, insanın maymundan türediği fikri İslâmî inanç açısından problemlili görülmektedir.

I. Eserlerinde Ehl-i Sünnet Kavramına Yönelik Yaklaşımı

Hamidullah’ın, eserlerinde fıkıh ve mezhep yönünden Ebû Hanîfe’den ve Ehl-i sünnetten bahsetmediğini iddia eden Zeki Çıkman, onun herhangi bir mezhebe bağlı olmaksızın meseleleri şahsî görüşleriyle halletmek istediğini ileri sürmüştür. Aynı zamanda birçok batıl mezheplerden bahsetmesine ve bunlardan deliller getirmesine rağmen Ehl-i sünnetten ve bunun kurucularından bahsettiğine hiç şahit olmadığını, bu durumun, takip ettiği birçok seminerinde de tekrar ettiğini dile getirmiştir.⁵³⁰

Değerlendirme

Hamidullah, eserinde icmâ konusuna değinirken “Hanefî fakihlerine göre...” ifadelerine yer vermiş ve Hanefî fakihlerin görüşlerini de yansıtmıştır.⁵³¹ Bu yaklaşımı, ilmî tarafsızlığı gözetererek farklı fikhî görüşleri okuyucuya sunma gayreti içinde olduğunu göstermektedir.

m. Cehennemdeki Cezanın Ebediliği Konusundaki İfadeleri

Hamidullah, genellikle Cehennem’in inanmayanlar için ebedî olup olmadığı sorularına karşılık, İslâm kelamcılarının bu konudaki görüşleri arasında farklılıklar görüldüğünü dile getirmiştir. Bunların çoğunun, Kur’an’da, hadislerde verilen bilgi ve delillere dayanarak, Allah’ın bütün günahları affedebileceğini fakat “Allah’ın varlığını” inkâr eden münkirlerin bu suçunu asla affetmeyeceğini ve onların bu günahının cezasının ebedî olduğunu kabul ve beyan ettiklerini ifade etmiştir. Azınlıkta kalan diğer bir kısım Müslüman kelamcının, bu inkâr ve inançsızlık cezasının da bir gün gelip sona ereceği fikrini ileri sürdüklerini ve bu görüşlerini, yine bazı ayet ve

⁵²⁸ Nüh 71/14

⁵²⁹ Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, 196-197.

⁵³⁰ Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 79-80.

⁵³¹ Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, 288.

hadislerden çıkardıklarını, bu tartışmaların detayına girme yerinin bu sayfalar olmadığı kanaatinde olduğunu belirtmiştir.⁵³² Ayrıca diğer bir eserinde, bazı ilahiyatçıların imansızlık cezasının bile Allah'ın sonsuz rahmetiyle bir gün bitebileceğini ileri sürdüklerini ve bu görüşlerini Kur'an'ın bazı ayetlerine⁵³³ dayandırdıklarını dile getirmiştir.⁵³⁴

Eleştiri

Hamidullah'ın, cehennemdeki cezanın ebediliği hususundaki söylemlerine itiraz eden Zeki Çıkman, Hamidullah'a, eserindeki bazı âlimlere göre ifadesindeki âlimlerin kimler olduğuna dair delil ve senedini sorduğunu, bu sorusuna karşılık onun ise "Bu benim sözüm değil mütercim hatasıdır." dediğini belirtmiştir. Ancak kendisinin yaptığı tetkikler sonucunda tercümede hiçbir hata olmadığını, delil olarak Ehl-i sünnetten değil müsteşriklerden veya İbn Teymiyye'den delil getireceğini ileri sürmüştür. Ayrıca kâfirlerin cennete girme iddiasının Yahudilere ait olduğunu, Kur'an'ın ise tutarsız iddialarını yalanladıklarını dile getirerek Hamidullah'ın böyle bir iddia ile neye ve kime hizmet ettiğini sorgulamıştır.⁵³⁵

Değerlendirme

Hamidullah, İslâm âlimlerinin bu husustaki görüşlerini şahsî düşüncesinden bağımsız olarak dile getirmiş, herhangi bir yoruma gitmemiştir. Ancak, bu konuda söz konusu âlimlerin isimlerine yer vermemesi, bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Zira bu tür aktarımlarda görüşlerin kimlere ait olduğunun açıkça belirtilmesi, kaynak güvenilirliği bakımından büyük önem taşımaktadır.

n. Yahudiler ile İlgili Kullanılan Bir İfade

Hamidullah, Resûlullah'ın Yahudilere karşı izlediği siyasetin ayrıntıları hakkında siret kitaplarında yeterli bilgi bulunmadığını belirtmiş; bu konuda tek bilgi kaynağının Kur'an-ı Kerîm olduğunu vurgulamıştır.⁵³⁶

Eleştiri

Zeki Çıkman, Hamidullah'ın "Takip ettiği Yahudi politikasını tetkik için biyografiler bize yardımcı olmuyor" diye tercüme edilen bu ifadelerinden hareketle, Resûlullah'ı Yahudi politikası ile hareket eden biri olarak tarif ettiğini ve bu ifadelerin müsteşriklerinkinden daha ağır olduğunu

⁵³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 11/726.

⁵³³ Hüd 11/107; Zümer 39/53

⁵³⁴ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 112-113.

⁵³⁵ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 88-90.

⁵³⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/555.

öne sürmüştür.⁵³⁷ Ayrıca Çıkman, “Hamidullah, Seyyid Kutup, Muhammed Kutup, Mevdûdî gibi modernist ve reformistlerin eserleri ve kurtuluş reçeteleri büyük hatalarla doludur.” ifadeleriyle de Hamidullah’ı eleştirmiştir.⁵³⁸

Değerlendirme

Çıkman’ın bu ifadeleri yanlış anladığı anlaşılmaktadır; zira Hamidullah, “Takip ettiği Yahudi politikası” ifadesiyle Resûlullah’ın Yahudilere karşı izlediği siyaset ve politika anlayışını kastetmektedir. Ayrıca Hamidullah’ın bu grupta yer alması talihsiz bir durum olarak değerlendirilebilir.

o. Tahiyat Konusundaki Yaklaşımı

Çıkman, Hamidullah’ın *Kur’ân-ı Kerîm Tarihi* adlı bir seminerinde söylediği ‘Teşehhüd’de okunan Tahiyat’ın Kur’ân-ı Kerîm’den olması üzerinde, sû-i tefehhüm vardır.’ sözüne karşılık ona, bu ifadelerinin yersiz ve gereksiz olduğunu, şahsî kanaatinin bu olduğunu belirtmiştir. Zira namazın Resûlullah’tan tâlim ettirildiği şekilde kılındığını, Tahiyat duasının bütünü ile bir sûre veya ayet olmadığını ve bunda Resûlullah’ın iki defa, Allah’ın bir defa ve Cebrail ve meleklerin bir defa tasdik makamında sözleri bulunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca insan ve meleğin sözünü Kur’an’a ithal etme cüretini gösteremeyeceğimiz şeklinde cevapladığını, Hamidullah’ın bu itirazı karşısında hiçbir şey söyleyemediğini, İslâmî İlimler Fakültesi öğretim üyelerinin dahi itiraz edemediklerini ifade etmiştir. Bu münazaradan sonra Hamidullah’ın kendisine Türkçe el yazısı ile yazılmış bir mektup gönderdiğini, mektuptaki ifadelerin gayet açık ve net olduğunu dile getirmiştir. Hamidullah söz konusu mektubunda şu ifadelerle yer vermiştir:

<Pek Muhterem Dr. Zeki Bey, Cuma günü teşrif buyurdunuz, Bana şeref oldu. Seminerden sonra selâm ve hürmetler sunmak istedim, amma ikindi namazı sebebiyle beklemedim. Kusura bakmayınız.

Konferans esnasında bazı mülâhazalar buyurdunuz, işitmedim, mütercim de çevirmedi. Daha sonra bazı arkadaşlar dediler ki, bu teşehhüd hakkında idi.

Bilmem mütercim ne dedi. Orada bir şey olabilir. Ben arz ettim ki, ilk zamanlarda Ku’ân-ı Kerîm hakkında bazı acayip fikirler de var. Bir rivayete göre, Hz. Abdullah bin Mesut (R.A) <<nemazdaki her şey Kur’ân-ı Kerîm’dir>> fikrinde idi. Onun dolayısıyla, onun Kur’ân-ı Kerîm nüshasında teşehhüd (attahiyyât) da vardı. Amma başka sahabiler öyle düşünmedi.

Bu izahat ta yetmemişse, buyurunuz, kabul edeceğim. Allah razı olsun. Hürmetler. M. Hamidullah.>

Çıkman, bu mektup üzerine Hamidullah’ın seminerde iddialı olarak anlattığı mevzudan dönmüş olabileceğini, sormak istediği soruyu kendisiyle birlikte İslâmî İlimler Fakültesi’ndeki bir öğretim üyesinin de sorduğunu, bu durumda herhangi bir yanlış anlaşılma olmadığını, mektubunda

⁵³⁷ Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 50-51.

⁵³⁸ Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah*, 109.

kendisini ikna edecek bir ifade de göremediğini, Hamidullah'ın Tahiyyat'ın Kur'ân-ı Kerîm'den olup olmaması hususundaki şahsî itikadını açıklamadığını, daha sonra evinde yaptığı bir münazarada, şahitler huzurunda bu konu ile ilgili “Sizin *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* eserinizi de inceledik, orada gayet ilmî ve insafî iken, seminerde böyle anlatmanız bizi tefekküre düşürdü.” sözüne karşılık, Hamidullah'ın cevabının mütercim hatası şeklinde olduğunu, ancak bu tür izahların kendisini tatmin etmeyen mazeretler olduğunu dile getirmiştir.⁵³⁹

Değerlendirme

Çıkman'ın, bu noktada Hamdullah'ı yanlış anladığı görülmektedir. Zira Hamidullah, söz konusu meselede Tahiyyat duasının Kur'an'da yer aldığına dair yanlış bir kanaatin mevcut olduğunu belirtmiş, Tahiyyat duasının mahiyetiyle ilgili herhangi bir inkâr veya tartışmalı yoruma gitmemiştir. Nitekim kendisi, ilgili hususa ayrıca şahsî bir mektubunda da temas ederek görüşünü daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur.

ö. Eserinde Yer Alan “Bir Merkez Seçimi” Başlığı Altındaki Değerlendirmeleri

Hamidullah, eserinde “Bir Merkez Seçimi” başlığı altında, bir hareketin belirli bir merkezde toplanmasının, dağınık bölgelerde sürdürülmesine kıyasla çok daha etkili ve verimli sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Ona göre, merkezî bir yapılanma, hareketin hedefe daha hızlı ulaşmasına katkı sunmaktadır.⁵⁴⁰

Eleştiri

Hamidullah'ın, eserinde “Bir Merkez Seçimi” başlığı altında ifade ettiği hususlar birtakım itirazlarla karşılaşmıştır. Bu bakımdan Sait Mermer, Hamidullah'a ait merkezci bir mantığı temel alan sosyolojik bir tespitin her hareket için geçerli olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca merkezde ya da dağınık yerlerde bir hareketin tesir gücünün hareketin durumuna göre değiştiğini, böyle basit sosyolojik genellemelerin, özellikle “Âlemlere rahmet olarak gönderilmiş” bir peygamber söz konusu olduğu zaman hangi oranda geçerli olduğunu sorgulamıştır. Aynı zamanda bu salt merkezci yaklaşıma göre Resûlullah'ın hayatını sürdürdüğü merkezî konum yani Arap yarımadası, siyasî, iktisadî ve sosyal sebeplerle merkezî olma keyfiyetini kaybeder, bunun yerine zaman içerisinde bir başka coğrafya merkezî konum kazanırsa Resûlullah'ın bu coğrafyanın şartlarıyla bağlantılı sünnetinin geçersiz duruma düşeceğini öne sürmüştür. Bu tür sebepçi yorumların risaletin kuşatıcı misyonunu zayıflatıcı tutarsız yorumlar olduğunu, Hamidullah'ın, Allah'ın bir

⁵³⁹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 70-73.

⁵⁴⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/18.

peygamber seçerken onun hayatını idame ettireceği çevre koşullarını da seçmesinin doğallığı fikrinden hareketle “Merkez seçimi” problemine el atmasının isabetli olduğunu ancak bu problemin doğru anlaşılması ve anlatılması gerektiğini dile getirmiştir.

En güzel kıvamda yaratılmış ümmete, en güzel kıvamda bir Kitap gönderilmiş ve bir peygamber görevlendirilmiştir. Bu peygamberin en kıvamlı dini somut alanda gösterebilmesi için yaşadığı çevrenin de en kıvamlı özelliğe sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu minvalde Kur’an’ın tüm kitapların özü, Resûlullah’ın tüm insanlığın özü, onun ümmetinin tüm ümmetlerin özü ise; yaşadığı coğrafyanın tüm coğrafyaların özü, hayatını birlikte geçirdiği toplumun tüm toplumların özü, muâşeret biçiminin tüm muâşeret biçimlerinin özü, kullandığı lisanın tüm lisanların özü olduğunu ifade etmiştir.

Hamidullah’ın, çevre seçiminde coğrafi, sosyolojik, fiilî, psikolojik ve dil sebeplerini açıklarken indirgemeci bir tavır sergileyip determinizme kaydığını, bazen de ciddi sınıflandırma hatalarına düştüğünü ifade etmiştir. Coğrafi sebepleri açıklarken, dağları yaşanabilir coğrafyanın dışına itip çölü yaşanabilir bir coğrafya olarak kabul ettiğine temas ederek çevre koşullarını Resûlullah’ın Allah kelâmını uygulayabilmesi için gerekli olan kâmil koşullar olarak algılamak gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle yüzeysel sebepçi değerlendirmelerin sınırları içine aşkın bir peygamberlik tavrını sığdırmaya çalışmamak gerektiğini, zira onun hareketinin herhangi bir ideolojik hareket sınıfına girmediğini, dolayısıyla hareket merkezi tarifi yapılırken beşerî ideolojik hareketlere mahsus tanımlamalarla yola çıkmamak gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁴¹

Değerlendirme

Hamidullah, yoruma açık olan bu konuda şahsî kanaatlerini dile getirmiş ancak bu görüşlerini değişmez hakikatler olarak sunmamıştır. Onun yaklaşımı, dönemin Arabistan coğrafyasının sosyal ve fizikî şartlarını dikkate alarak yapılan bir yorum çerçevesindedir. Ayrıca Resûlullah’ın sünnetini yalnızca söz konusu coğrafi koşullarla sınırlı bir şekilde değerlendirmemiştir. Nitekim eserinin genel muhtevası incelendiğinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

p. Tarihî Kavramların İfade Edilmesinde Modern Kavramların Kullanılması

⁵⁴¹ Sait Mermer, “Hamidullah’ın İslâm Peygamberi’ndeki Hz. Peygamberin Çevresine Dair Yaklaşımı Üzerine...”, *Yedi İklim* 16/157 (2003), 72-73.

Hamidullah, eserinde Medine Sözleşmesini “Medine Anayasası”⁵⁴² olarak ifade ederken klasik kaynaklarda adı Suffe olarak geçen ve gündüzleri bir okul geceleri ise barınacak yeri olmayanlar için yatakhane vazifesi gören geniş bir odanın İslâm tarihindeki ilk “üniversite”yi teşkil ettiğini dile getirmiştir.⁵⁴³ Ayrıca bir Şehir-Devlet olarak Mekke’nin oligarşik bir temel üzerine kurulu mükemmel bir teşkilâta sahip olduğunu, hükümet fonksiyonlarının ise tevarüs yoluyla geçmek üzere on kadar ailenin elinde bulundurulduğunu ve idarî işlerinin çok sayıda fertler tarafından gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Bu “bakanlar kurulu”nun, yetişkin bütün vatandaşların katıldığı bir “parlamento”nun kontrolü altında çalıştığını ifade etmiştir.⁵⁴⁴

Eleştiri

Hamidullah’ın bu ve buna benzer ifadelerine karşılık Adnan Demircan, antlaşmanın imzalandığı dönemde anayasa olgusunun söz konusu olmadığını, anayasanın modern bir kurum olup günümüze ait siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik anlayışların tezahürü olarak ortaya çıktığını dile getirmiştir. Günümüzde anayasa olarak kabul edilen metinlerde bulunan bazı özelliklerin, Medine Sözleşmesi’nde de bulunmasının yanında bugün için mevcut olan bir kurumun geçmişte mevcutmuş gibi düşünülmesinin yanlış olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁵ Ayrıca Suffe’nin sonraki dönemlerde mescide bitişik olarak gelişen eğitim kurumlarının örneklerinden olduğunu ancak bu örnekliliği abartılı bir şekilde dünyanın ilk üniversitesi olarak nitelendirmenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Öte yandan olguları ve kurumları tanımlarken kendi dönemlerindeki kavramlarla değil de daha sonra ortaya çıkan kavramlarla ve algıyla ele almanın sağlıklı bir bakış açısı oluşturmada engel oluşturduğunu vurgulamıştır. Bunun yerine kurum ve olguların kendi dönemlerinin şartları içerisinde oluşan algı doğrultusunda anlatılmasının daha sağlıklı bir yaklaşım olduğunu, üniversite düşüncesinin oluşmadığı bir toplumda barınma ihtiyacı çerçevesinde ortaya çıkan bir kurumun üniversite olarak tanımlanmasının sorunlu bir yaklaşım olduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanında modern dönem insanına hitap etmek isteyen insanların çağdaş kavramlarla tarihî olguları anlatma çabalarının karşılaşılan bir durum olduğunu, ancak bundan kaçınmak gerektiğini, ayrıca Suffe’yi üniversite olarak tanımlamanın ona değer katmayacağı gibi üniversite olarak tanımlanmamasının da bir eksiklik sayılmayacağını dile getirmiştir.⁵⁴⁶

⁵⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/538.

⁵⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/179.

⁵⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/25.

⁵⁴⁵ Adnan Demircan, *Siyer Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 192.

⁵⁴⁶ Demircan, *Siyer Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*, 204-205.

Değerlendirme

Hamidullah'ın bu tutumu tarihçilere malzeme üretmeye yönelik bir uygulama olarak nitelendirilebilir. O tarihçilik icra ederken var olan kavramları kullanmış, yetmediğini düşündüğü yerde ise kavram üretmiştir. Bunu yaparken gelenek ile moderni ahenkli bir şekilde kullanmış, tarihî kavram ve kurumları ifade etmek için modern kavramlardan yararlanmıştır. Hamidullah'ın özellikle kavramsallaştırma sürecinde modern tabirler kullanma meselesi ele alınırken bu eserleri batılılar için özellikle Fransızca yazdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Çağdaş kavramlar kullanmasının nedenleri, günümüz kurumları ile irtibatı sağlayarak kavramın kökeninin Resûlullah'a dayandırılma hassasiyeti, modern kurumların ilk örneklerinin Resûlullah tarafından nasıl teşekkül ettirildiğini anlatma, muhatap kitlenin meselelere yaklaşım biçimini göz önünde bulundurma olabilmektedir.⁵⁴⁷ Hamidullah'ın hem modern kavramlar kullanması hem de çok yönlü bir ilim anlayışına sahip olması sebebiyle “*İslâm Peygamberi*” kitabı, Resûlullah'ın hayatına modern ilimlerle bakabilme fırsatı vermektedir.⁵⁴⁸

r. Tasavvuf Eleştirisi

Hamidullah'a yöneltilen eleştirilerden biri de onun tasavvufa yönelik tutumudur. Bu bağlamda Necip Fazıl Kısakürek, Hamidullah'ın tasavvufa karşı mesafeli duruşunu sert bir şekilde eleştirmiş ve onun nazarında tasavvufun uydurma bir yapı olarak görüldüğünü iddia etmiştir.⁵⁴⁹

Değerlendirme

Hamidullah, tasavvuftan kastın, İslâm inanç düzgünlüğü, dinî ibadetlerin en güzel biçimde yapılması, hayatın bütün alanlarında örnek alınacak model olarak Resûlullah'ın hayatının seçilmesi, kişisel davranışların iyileştirilmesi olduğunu dile getirmiştir. Mutasavvıfın gayesinin, Rabbinin kendinden hoşnut olması için daima ruhunu arındırmaktan ibaret olduğunu belirtmiştir. Bireyin en iyi davranış biçiminin yöntemi olarak tasavvufu kendini kontrol etme, gerek davranışlarımızda gerekse düşüncelerimizde Allah'ın sürekli gözetim ve denetimi altında bulunduğumuzu bilme, Allah'ı daha fazla sevmek için çaba harcama olarak ifade etmiştir. Ayrıca tasavvufun bilinmeyen ve görünmeyen şeyleri tanıyıp bilme gücü elde etme, olmayacak şeyleri gerçekleştirme, esrareniz bir şekilde başka birinin iradesini ötekine kabul ettirme ile hiçbir ilgisinin olmadığını vurgulamıştır. Çilecilik, nefesine eziyet etme, ıpıssız bir yere çekilme, derin

⁵⁴⁷ Macit, *İslâm Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*, 39-42.

⁵⁴⁸ Macit, *Muhammed Hamidullah Modern Bir Müslüman Âlimin İlmi Portresi*, 57.

⁵⁴⁹ Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 157.

düşüncelere dalma ve buna bağlı olarak bazı duyular elde etmekle bir ilişkisi olmadığını öne sürmüştür. Çilecilik, nefsin isteklerini gemleme, ölüm ve ahiret günü gibi derin düşüncelere dalma gibi uygulamaların, İslâm açısından bir gaye değil daha ziyade kendine hâkim olmanın ve nefsi kırmanın sadece geçici vasıtaları olduğunu ortaya koymuştur.

İslâmî vahdet-i vücûdun, insanı Allah ile birleştirmeye götürmediğini ifade eden Hamidullah, Allah'a ne kadar çok yaklaşırsa yaklaşınsın, Yaratan ile yaratılan arasında daima bir mesafe ve farklılık bulunduğunu vurgulamıştır. İnsanın Allah'a doğru bir yükselişinin var olduğunu ancak asla ikisinin birbirine kaynaşmasının olmadığını, bu yolculuğun mi'rac terimiyle ifade edilip bireylere ve yeteneklere göre değişen yükselme anlamına geldiğini, manevî yolculuğun aşamalarının bulunup bunların sırayla aşıp ileriye geçildiğini beyan etmiştir. Aynı zamanda tasavvufun, iman, Allah'a şükür, samimiyet, bencillikten uzaklaşma gibi inananların iç cephesine yönelik bir disiplin olduğunu belirtmiş, hedef belli olduktan sonra ona götürecek yolların seçiminde insanın serbest olduğunu dile getirirken bir mürşidin gerekli olduğunu da ifade etmiştir.⁵⁵⁰ İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) hakkındaki sorulara karşılık onunla ilgili olumlu kanaatlerini dile getiren Hamidullah, İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden faydalanmış, zaman zaman nakiller de yapmıştır. Ayrıca tasavvufa dair olan fakr, zühd, vera', takvâ, tevekkül, rıza gibi hasletlerin hepsi kendisinde mevcuttur.⁵⁵¹

s. Mezhep Eleştirisi

Hamidullah'ın mezhepler ile ilgili kanaatleri de birtakım eleştirilere konu olmuştur. Necip Fazıl Kısakürek, Erzurum'da bir konferansta Hamidullah'ın, bir gencin kendisine hangi mezhepten olduğu sorusuna karşılık "Ben mezhepsizim!" cevabını verdiğini dile getirmiştir.⁵⁵² Ahmed Davudoğlu, Hamidullah'ın kendine mahsus bir mezhebi olduğunu, bu sebeple ömrünü Paris'te Fransızlara hizmetle geçirdiğini duyduğunu ifade ederek ülkemizde yaygın olan eserlerinin büyük bir dikkatle okunması gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁵³

Hüseyin Hilmi Işık, eserinde, gençlerin ibadetlerini yapıp haramlardan sakınan hakiki Müslümanların hazırladıkları doğru kitapları araması; sözleri, özleri birbirine uymayan mezhepsizlerden ve fitne, fesad çıkaran bölücülerden sakınmaları gerektiğini dile getirmiştir. Ehl-

⁵⁵⁰ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 151-161.

⁵⁵¹ Uludağ, "Hatıralarla Hamidullah", 252-253.

⁵⁵² Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 157.

⁵⁵³ Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, 249-250.

i sünnet âlimlerinin ruhlara ferahlık veren, imanı kuvvetlendiren, ihlâsla yazılmış kitaplarını aramayıp dinde reformcuların, mezhepsizlerin kitaplarını okuyarak aldananların acınacak bir durumda olduğunu ifade ederek Hamidullah'ı da bu kategoride değerlendirdiğini ima etmiştir.⁵⁵⁴

Değerlendirme

Allah'ın sevgilisi olan Resûlullah'ın her hareketinin Müslüman ümmet tarafından taklit edilebilmesinin önemine değinen Hamidullah, bu durumu Müslümanların bir ihtiyacı olarak görmüştür. Resûlullah'ın bazı uygulamalarındaki farklılıklarının her bir mezhep tarafından yaşatıldığını düşünerek, bu yolla İslâm Peygamberi'nin davranışlarının ebedileştirildiğini, bu nedenle de mezhepler arasında karşılıklı saygı ve hoşgörünün gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁵⁵ Ayrıca onun Şâfî mezhebinden olduğu da ifade edilen bir husustur.⁵⁵⁶

3.21. Muhammed Hamidullah'ın Şahsına Yöneltilen Eleştiriler

Hamidullah'ın yalnızca ilmî görüşlerine değil, şahsına yönelik olarak da çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir. Bu minvalde Necip Fazıl Kısakürek, eleştirdiği görüşlerinden hareketle Hamidullah'ı dinden, imandan, aklın iç yüzünden, felsefeden, Doğu ve Batı muhasebesinden ve tüm idrakten yoksun bedbaht biri olarak ifade ederek İslâm âlimi ve mütefekkeri diye piyasaya sürülmesini ve bugüne kadar durdurulmamasını büyük bir felaket olarak düşündüğünü dile getirmiştir.⁵⁵⁷ Ayrıca Hamidullah hakkında “Çağımızda din zaviyesinden temayülünün ne olduğu ve ne olabileceği besbelli bulunan üniversitelerimizin davetlisi olarak memleketimize gelip gitmekte ki bu cüce akıl mütefekkerinin ne olduğunu göstermeye yalnız bu kucak açış yeterken, onun *İslâm Peygamberi* kitabına bir göz atmak bile kâfi gelir.”⁵⁵⁸ ifadelerini kullanmıştır. Hamidullah'ın söz konusu eserine genel bir eleştiri de getirmiş, Hamidullah'ın eserini, baştanbaşa kuru aklın en âdisi ve bizzat akılla iflâs ettirilmiş üzerine bina ettiğini ve eserin önsözünde Fransızlardan gördüğü misafirperverliğe mukabele için yazdığını iddia etmiştir. Bu minvalde kiliseyi memnun edebilmek çabasında bulunduğunu itiraf ettiğini, hedef tuttuğu bu memnuniyetin dayanaklarını açıkça ortaya koyduğunu ileri sürmüştür.⁵⁵⁹ Bununla birlikte Hamidullah'ın bir

⁵⁵⁴ Işık, *Dinde Reformcular*, 248.

⁵⁵⁵ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 356-357. (Hamidullah'a ait bu tercüme eserin 2007 yılında basılan 10. baskısında “Mezhepler Arasındaki Farklar” şeklinde bir başlık yer alırken 2015 yılındaki 14. baskısında böyle bir başlığın yer almadığını tesbit ettik.)

⁵⁵⁶ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, 110.

⁵⁵⁷ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 125.

⁵⁵⁸ Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 156-157.

⁵⁵⁹ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 125; Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 157.

zamanlar Sıddık Sami Omar adlı kişi tarafından üniversiteye konferansçı tayin edildiğini, yani Makaryos'tan beter bir kişi marifetiyle İslâm hakikatlerini göstermeye memur kılındığını dile getirmiştir. Bu durumun İslâmiyet'i göstermek değil, gömmekten başka bir şey olmayan gayeyi açıkça belirttiğini ifade ederek dini ticarete dökenlerin bu eserleri basmaya devam etmesini sert bir dille eleştirmiştir.⁵⁶⁰

Hüseyin Hilmi Işık ve Ahmet Şimşirgil, Hamidullah'ın, bütün eserlerinde İslâmiyet'i tarihlere ve kendi anlayışına göre iki açıdan açıklamaya özendiğini, tarih kitaplarından naklettiklerinin çoğunun doğru olduğunu ancak bu bilgiler arasına sokuşturmuş olduğu Ehl-i sünnet âlimlerinin bildirdiklerine uymayan düşüncelerini İslâm bilgisi olarak yaydığını ileri sürmüştür.⁵⁶¹ Fransa'da İslâm bilgileri profesörü etiketini almış olduğu için İslâm âlimi zannedildiğini iddia eden Işık, Türkçeye çevrilen kendi sapık görüşleri ve bozuk inanışlarının, bunları okuyanların ve inananların imanlarını sarstığını, gençlerin doğru yoldan kaymasına sebep olduğunu, Resûlullah'a olan saygı ve sevgilerini ve Ehl-i sünnet âlimlerine olan güvenlerini yok ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca zamanımızda biraz Arapça bilen, eli kalem tutan herkesin din kitabı yazmaya kalktığını, din adamı kılığına girerek ve yaldızlı etiket takınarak her birinin farklı şeyler yazdığını, hepsinin İslâmiyet'i yıkmakta ve Müslümanların imanlarını bozmakta olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶²

Şimşirgil, gençlerin, müsteşriklerin yetiştirmiş olduğu Hamidullah'ın eserleriyle yetişmesi halinde Resûlullah'ı da İslâm âlimlerini de bilemeyeceklerini ve öğrenemeyeceklerini iddia etmiştir.⁵⁶³ Aynı zamanda İslâm dininin temel kitaplarında, peygamberlik, vahiy, mucize, mi'rac gibi itikâdî konularda Ehl-i sünnet âlimlerinin bildirdiklerine uymayan kimselerin, doğru yoldan ayrıldıklarının söz birliği halinde yazıldığını dile getirerek Hamidullah'ı bu kategoride değerlendirmiştir.⁵⁶⁴

Ahmed Davudoğlu, Hamidullah'ın da paslı silsilenin son halkalarından biri olduğunu ve *İslâm Peygamberi* eserinde Kur'ân-ı Kerîm'in Cebrail vasıtasıyla indirildiğine dair izahat bulunmadığını iddia etmiştir. Mısır'dayken Mısır bekçilerinin reformcu eserlerini gördüğü için

⁵⁶⁰ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, 125-126.

⁵⁶¹ "Hamidullah". Işık, *Dinde Reformcular*, 238-248.

⁵⁶² Işık, *Dinde Reformcular*, 238-248.

⁵⁶³ "Hamidullah'a Dair Bir Mesele".

⁵⁶⁴ "Hamidullah"

aynı yolu takip eden Hamidullah'a şaşırmadığını ancak onu bir din yetkilisiymiş gibi kabul edip Türkiye'de fesat tohumu ekmesine müsaade edenlere şaşırıldığını dile getirmiştir.⁵⁶⁵

Değerlendirme

Hamidullah, Türkiye'de yaşaması ve İSAM'da yetişen gençlere rehberlik etmesi için Türkiye'ye gelip yerleşmesi tekliflerini Fransa'nın kendisine ihtiyacı olduğunu belirterek kabul etmemiştir.⁵⁶⁶ Ayrıca kendisi için uygun görülen çeşitli para ödüllerini almamıştır. O, düşüncesinin ve yaşantısının merkezine şahsını ve şahsî menfaatlerini değil İslâm'ın ve Müslümanların menfaatini koymuştur.⁵⁶⁷ Aynı zamanda Kral Faysal ödülüne lâyık görülen Hamidullah, Şeyh İsmail Ekva'nın kendisine bu durumu izah eden mektubuna karşılık olarak; "Ben, Allah rızasının dışında başka bir gaye için kitap yazmadım. Benim dinimi ifsat etmeyin, niyetimi bozmayın..." cevabını vermiş ve ödülü kabul etmemiştir.⁵⁶⁸

Hamidullah'ın eserinde Cebrail'in adından ve vahiy getirdiğinden açıkça bahsedildiği, Kur'an'ın Cebrail vasıtasıyla indirildiğinin en sağlam kaynaklara dayanılarak anlatıldığı görülmektedir.⁵⁶⁹ Ayrıca Hamidullah, ilmî birikimini hiçbir zaman toplumda fitne ve kargaşa çıkarmak amacıyla kullanmamış; aksine, geniş kitlelerin istifade ettiği ve kaynak eser olarak kabul edilen nitelikli çalışmalar ortaya koymuştur.⁵⁷⁰

3.22. Muhammed Hamidullah'ın Farklı Eserlerine Yöneltilen Eleştiriler

Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi* adlı eserinin yanı sıra, farklı alanlarda kaleme aldığı birtakım ilmî çalışmalar da çeşitli eleştirilere konu olmuştur. *Aziz Kuran ve Muhtasar Hadis Tarihi* ve *Sahife-i Hemmâm b. Münebbih* adlı eserler bunlardan bazılarıdır. Bu eleştiriler daha çok çeviri yöntemlerine, tercümelelerdeki hatalara ve dil bilgisi kurallarının zayıflığına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.

Aziz Kuran adıyla tercüme edilen *Le Saint Coran* isimli Fransızca esere yapılan itirazların bir kısmı tercümenin Fransız edebi zevkine uygun olmadığı, Fransızca düşünüp konuşan insanların

⁵⁶⁵ "Takriz", Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, 7-8.

⁵⁶⁶ Avcı, "Muhammed Hamidullah'ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri", 73; Birişik, "Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", 58-59.

⁵⁶⁷ Birişik, "Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", 56-57.

⁵⁶⁸ Özçelik, *Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi Eserinin Siyer İlmîne Katkıları (makaleler)*, 34.

⁵⁶⁹ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 87.

⁵⁷⁰ Karaman, "Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar", 93-94.

anlamakta zorlanacağı bir dil ve üslûp kullanıldığı şeklindedir.⁵⁷¹ Ayrıca eserin “Aziz Kur’an” adıyla yayımlanan Türkçe çevirisi de tenkide uğramıştır. D. Mehmet Doğan, çeviride kelimelerin karşılıkları bulunurken gündelik ve din dilinin esas alınmadığını, Müslüman Türk toplumunun anlayamayacağı bir dilin tercih edildiğini dile getirmiştir. Hamidullah’ın metnine tam anlamıyla bağlı kalma kaygısının tercümede bu tarz bir dil kullanımını meydana getirdiği şeklindeki bir mazeretin geçerli olamayacağını ileri sürmüştür. Zira bu eserini, İslâm’ı tanımayan, Müslümanlık tasavvuruna sahip olmayan bir toplumda kaleme aldığını, dolayısıyla onun Kur’an kavramlarına din dili dışından karşılıklar bulmuş olmasının normal olduğunu; ancak bu eserin mütercimlerinin hedef kitesinin İslâm ve Kur’an’a yabancı olmayan bir toplum olduğundan böyle bir mazeretin söz konusu olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca bu çevirinin maksadının tersine bir sonuca hizmet edecek nitelikte olduğunu dile getirerek Hamidullah’ın Fransızca metnini gerçekten gözeten, asıl metni ve din dilimizi hiçe saymayan ciddi bir meâl hazırlanması ya da mümkünse bu işten vazgeçilmesi ve kitabın dolaşım dışı bırakılması tavsiyesinde bulunmuştur.⁵⁷²

Hamidullah’ın bu tercümesine yönelik, harfî çeviri yöntemi kullanıldığı halde zaman zaman bunun dışına çıkıldığı, dil ve kavram kargaşasının görüldüğü, bazı kelime ve cümlelerin salt anlamı verildiğinden sözcüklerin ve cümlelerin anlam kaybına uğradığı dile getirilmiştir. Her ayetin kaynak metinde olduğu gibi anlamlandırılması sonucunda kimi ayetlerin zaman zaman anlamsız sözcük yığını haline geldiği, bazı edatların ve harflerin çevirisinde başarılı olunamadığı, Arapça ve Türkçe dil bilgisi kurallarının çok iyi uygulanmadığı şeklinde tenkitler de yapılmıştır.⁵⁷³ Ayrıca Fransızca tercümeyle karşı Suudi Arabistan’da da tenkit faaliyeti başlatılmıştır. Hamidullah, son zamanlarında bu eleştirilere cevap hazırlığı içinde olmuştur. Aynı zamanda Allah’ın koyduğu ibareyi değiştirme yetkisine sahip olmadığını dile getirmiş, ilâhî ibarenin zahirine olan hürmetinden bu şekilde bir çeviri gerçekleştirmiştir.⁵⁷⁴

Bünyamin Erul, Hamidullah’ın *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih* adlı çalışmasının Türkçeye yapılan üç çevirisinin de birçok hata içerdiğini dile getirmiştir. Kritiğini yaptığı Kemal Kuşçu’ya ait çevirinin hatalarının sadece Türkçe çeviri ile sınırlı olmadığını, hadislerin Fransızca’ya çevirisinde olduğu gibi, Fransızca’dan İngilizce’ye, İngilizce’den de

⁵⁷¹ Mehmet Emin Maşalı, “Muhammed Hamidullah’ın Kur’an ve Kur’an Tarihi Çalışmaları”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, (2005), 177-178.

⁵⁷² D. Mehmet Doğan, “Kur’ân’a “Fransız Kalma’nın Öztürkçesi”, *Umran (ek)* 83 (Temmuz 2001), 1-16.

⁵⁷³ Zülfikar Durmuş, “Muhammed Hamidullah’ın Aziz Kur’an Adlı Meâli Üzerine Tetkikler”, *Kur’an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- (24-26 Nisan 2003, İzmir)* 2 (2007), 84.

⁵⁷⁴ Görmez, “Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi”, 6-9.

Türkçe'ye yapılan çevirilerde de birçok hata görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca hata içeren bu eserin, en son yayımlanan Fransızca baskısı esas alınarak daha dikkatli bir şekilde tekrar çevirilmesi gerektiğini, zira Hamidullah'ın, hemen her baskıda, fark edilen bazı hataları düzelttiğini, elde ettiği yeni bilgileri dipnotlarda ilave ettiğini ifade ederek yapılacak yeni çeviride Fransızca ve İngilizcedeki çeviri hatalarının da düzeltilmesi ve bu düzeltmelere dipnotlarda işaret edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁷⁵

⁵⁷⁵ Bünyamin Erul, "Muhammed Hamidullah'ın Şahîfetu Hemmām b. Munebbih Adlı Eserinin Bazı Çevirileri Üzerine Bir Kritik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/1 (2016), 195-209.

SONUÇ

İslâm'a önemli hizmetlerde bulunan ve tebliği hayatının merkezine alarak pek çok insanın Müslüman olmasına vesile olan Muhammed Hamidullah, eserleri, konferansları, seminerleri ile Kur'an ve sünnetin doğru anlaşılması, Resûlullah'ın hayatının doğru bir şekilde öğrenilmesi ve hayata geçirilmesi için mücadele etmiş, birçok alanda eser vermiştir. Hamidullah'ın hayatını adadığı misyonunun hareket noktası ve temel dayanağı Kur'ân ve Sünnet ekseninde almış olduğu eğitimidir. İlmî faaliyetlerde ve İslâm'ı tebliğ hususunda kurumsallaşmaya da büyük önem veren Hamidullah, İslâm'a hizmet edecek pek çok sivil kuruluşa destek vermiş, birçoğunun oluşumuna katkıda bulunmuştur. Ayrıca Batılı eserleri, kaynakları ve Batı menşeli fikirleri dikkatle irdelemiş ve bunların arasında İslâm'ın hakikatleri ile çelişmeyenleri benimsemiş, Doğu'nun ilmî zenginliğinden beslendiği gibi Batı'nın usûl ve yöntemlerinden de istifade etmiştir.

Siyer yazımını Üsve-i Hasene çerçevesinde gerçekleştiren Hamidullah'ın çoğu eserinin hedef kitlesi, İslâm hakkında hiçbir bilgisi olmayan kişilerdir. Bununla birlikte Hamidullah, hedef kitlesine göre gelişen bu üslûbunu dikkate almayan bazı Müslüman yazarlar tarafından zaman zaman eleştirilmiştir. Yaşadığı dönemden itibaren, özellikle ülkemizde kendisine yöneltilen eleştirilerin önemli bir bölümü, dinî düşüncesinde din ile akıl arasındaki ilişkiyi ele alış biçiminden, kitap baskıları arasındaki farktan ve tercüme hatalarından kaynaklanmaktadır. Kitabın ilk dönem baskıları ve son dönem baskıları arasında farklar vardır. Bunların yanı sıra ona yöneltilen eleştirilerin temelinde, *İslâm Peygamberi* adlı eserinde ele aldığı bazı konular ile bu konulara dair ortaya koyduğu değerlendirmeler yer almaktadır. Hamidullah, söz konusu konulardan biri olan mi'racı, Rabbimize mekân isnadını gerektirir endişesiyle, bedenle yapıldığı rivayetlerini ihtiyatla karşılamıştır. Söz konusu görüşleri nedeniyle bazı çevreler tarafından hem Mi'rac hadisesini hem de mucize olgusunu inkâr etmekle itham edilmiştir. Ayrıca bazı kişiler Hamidullah'ın mi'rac, vahiy ve Resûlullah'ın hayatına ilişkin bazı tespitleri hakkındaki görüşlerini onun beyanlarının dışına taşıyarak farklı yönlere çekmiş, onu tekfir etmeye kadar gitmiştir. Oysa o, en kapsamlı eseri olan *İslâm Peygamberi*'nde hem mucizeyi inkâr etmediğini özellikle vurgulamış hem de Resûlullah'a ait birçok mucizeye yer vermiştir. Onun ısrarla üzerinde durduğu temel husus, Resûlullah'ın söylediklerine ve yaptıklarına sahip çıkmamız ve onları örnek almamız gerektiğidir. Hamidullah'ın hedeflerinden biri de konuları, çağdaşı bilim insanları ve müsteşriklerin itirazlarına imkân vermeyecek şekilde titizlikle ele almaktır.

Hamidullah, kendi beyanına rağmen mucizeleri reddettiği iftirasıyla karşılaşmış ve hakaretvari ifadelerle aleyhinde pek çok yerde yazılar yazılmıştır. Bu çabalarının bir sonucu olarak, bazı çevreler tarafından onun gittiği ve gideceği yerlerde aleyhine broşürler dağıtılmış, düşüncelerinin kamuoyunda itibarsızlaştırılması amaçlanmıştır. Hamidullah'ın bazı talebeleri, onun konferans ve seminerlerini engellemek isteyen bu kişilere cevap vermek istemiş; ancak o, kendisi cevap vermediği gibi öğrencilerinin de karşılık vermesine izin vermemiştir. Zira ona göre Müslümanların kendi aralarında husumeti körükleyecek davranışlardan kaçınmaları gerekmektedir. Kendisine yönelik eleştirilere karşı olgun ve yapıcı bir tutum sergileyen Hamidullah, uygun gördüğü hallerde eleştirmenlere teşekkür etmekten çekinmemiştir. Ayrıca yeri geldikçe eserlerini güncellemiş ve mevcut hatalarını tashih etmiştir.

Hamidullah'ı eleştirenlerin büyük bir kısmının, onun eserlerini bizzat okumadığı dikkat çekmektedir. Bunlar arasında, ilmî gerçeklikten uzak ve duygusal temellere dayanan, aynı zamanda iftira niteliği taşıyan çeşitli iddiaların bulunduğu gözlemlenmektedir. Eserlerine yöneltilen eleştirilerin zaman zaman ilmî sınırları aşarak ideolojik ve polemikçi bir boyut kazandığı da görülmektedir. Ayrıca eleştirilerin arka planı incelendiğinde, bu eleştirilerin ağırlıklı olarak gelenekçi, muhafazakâr ve tarikat geleneğine mensup çevreler tarafından dile getirildiği anlaşılmaktadır. Aralarında üzerinde durulması gereken bazı haklı tenkitler de vardır. Zira Hamidullah, kimi zaman kendi iddialarını desteklemesi nedeniyle mevzû hadisleri kullanma cihetine gidebilmiştir. Tüm bunlara rağmen dikkat edilmesi gereken husus; eleştiri yapacak kimsenin ilimle meşgul çevrelerden olması, eleştirilerinin de ilmî bir zeminde, objektif ve mesnetli olması gerektiğidir.

Türkiye'deki Hamidullah eleştirilerinin büyük bir kısmının onun eserlerinin okunmadan bir tür "kulaktan kulağa oyunu"na dönüştüğü görülmektedir. Bir kimsenin aleyhinde konuşabilmek için en azından onun yazdıklarını okumuş olmak gerekir. Hamidullah'ın eserleri yerine, ona karşı reddiye mahiyetinde kaleme alınmış birkaç kitap referans olarak gösterilmektedir. Kitaplardaki itirazlardan kimi yerinde iken kimi de yanlış/eksik anlamaya, onu yeterince tanımamaya dayanmaktadır. Ancak onun tekfir edilmesi gerektiği tezinin güçlü bir dayanağa sahip olmadığı açıkça görülmektedir. Eleştiriye tabi tutulan görüşleri onun tekfiri için Ehl-i sünnet itikadı çerçevesinde yeterli dayanağı oluşturmamaktadır. Bir kimseyi görüşleri sebebiyle eleştirmek ile tekfir etmek birbirinden farklı şeylerdir.

Hamidullah gibi âlimlerin hiçbiri hatasız ve kusursuz olduğunu iddia etmemiştir. Bir düşüncenin ilmî bir şekilde, delilleri ortaya konularak ve gerekçeleri açıklanarak eleştirilmesinde dinî bir sakınca yoktur ancak bu zatlar için tenkit sınırlarını aşan, ölçsüz laflar, mezhepsiz, mutezili, baîdullah, İsmâîlî, Ehl-i sünnet düşmanı, din tahripçisi gibi ifadeler etik kurallara ve toplumsal saygı normlarına aykırı düşmektedir. Bir konu veya şahıs hakkında yapılan eleştirilerin sağlıklı olabilmesi için bütünlük ilkesi gereğince ilgili konuyu veya şahsı bütün yönleriyle ele almak gerekmektedir. Kesin bir delil olmadan bir kişiyi töhmet altında bırakmak tarafsızlığın bir göstergesidir. Delile dayalı biçimde ve insafî bir çizgide bunları dile getirmek yerine, işin iftira ve aşâğılamaya vardiılması, eleştirilerin arkasındaki niyeti de sorgulatmaktadır. Bu konuda önyargısız bir değerlendirme en doğru davranış olacaktır.

Çalışmaları ile hâlâ gündemde olan Hamidullah hakkında uluslararası nitelikte sempozyumlar düzenlenmesi, onun gerek ülkemizde gerek yurt dışındaki değerini ortaya koymaktadır. Tüm bu eleştiriler onun ilmî mirasının değerini gölgelememektedir O, fikirleri, şahsiyeti ve yaşayışıyla Doğu'da ve Batı'da kendisini tanıyanların takdir ve hayranlığını kazanmış bir İslâm âlimidir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Ahmet: “Kur’ân’da Geçen ‘El-Mescidü’l-Aksâ’ ve ‘Edne’l-Ard’ Tabirleri Arasında Muhammed Hamidullah’ın Dile Getirdiği Tenakuzun Tahlili”. *Kudüs ve Mescid-i Aksa*. 193-236. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Akgündüz, Ahmet: “el-Mu’temed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/387. Ankara, 2020.
- Akyazı, Harun: *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Algar, Hamid: “Hüseyin Hilmi Işık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/576-578. Ankara, 2020.
- Altın, Mehmet: “Molla Sadrettin Yüksel ve Tefsir Anlayışı”. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 5/4 (2021), 1255-1273.
- Altınay, Ramazan: “Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah”. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Haziran 2000), 263-298.
- Altun, İsmail: “Muhammed Hamîdullah’ın Mescid-i Aksâ’nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 293-316.
- Apak, Adem: “Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamîdullah”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 186-195.

- Apak, Adem: “Muhammed Hamidullah’ın Siyer İlmine Katkıları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004), 53-71.
- Avcı, Casim: “Muhammed Hamidullah’ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri”. *Hayati, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 196-205.
- Avcı, Casim: “Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (Haziran 2003), 223-226.
- Ayday, Mehmet Selim: “Muhammed Hamidullah’ın Aziz Kur’an Adlı Çevirisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Van İlahiyat Dergisi* 8/12 (15 Haziran 2020), 1-25.
- Ayday, Mehmet Selim: *Muhammed Hamidullah’ın Kur’ân’a Yaklaşımı ve Kur’ân Ekseni Çalışmaları*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006.
- Aydın, Cemal: “Râhibeyi Bile Müslüman Eden Kitap: İslâm’a Giriş”. *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Ballı, Yunus: “Muhammed Hamidullah’ın Disiplinlerarası Yaklaşımının Yazım Tarzına Tesiri”. *7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, 9-12 Mayıs 2018, Burdur, 2* (2019), 241-254.
- Basri, Muhammed b Ali Ebü’l-Hüseyn el-: *el-Mu’temed fi usûli’l-fıkh*. Damas (Dımaşk): Institut Français de Damas, 1964.
- Bayram, Ali - Çöğenli, M. Sadi: *Muhammed Abduh Reşid Rıza ve İctihad İki Ünlü Reformcunun Ehl-i Sünnet ve Cumhur-ı Ulemâya Muhalif*

Fikir ve Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2008.

- Beroje, Sahip: “Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlmine Katkıları”. *Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 293-309.
- Bhat, Samee-Ullah: “Life and Works Of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview”. *Qudus International Journal of Islamic Studies* 6/1 (2018), 57-68.
- Birişik, Abdülhamit: “Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (2004), 1-62.
- Birişik, Abdülhamit: “Muhammed Hamidullah’ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 53-72.
- Bulut, Halil İbrahim: “Mûcize”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30/348-351. Ankara, 2020.
- Büyükkara, Mehmet Ali: *Çağdaş İslâmî Akımlar*. İstanbul: Klasik, 3., 2016.
- Cerrahoğlu, İsmail: “Garânîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/361-366. İstanbul, 1996.
- Chachi, Abdelkader: “Muhammed Hamîdullah (1326/1908-1423/2002)”. *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi* 2, 961-972.
- Çelik, Mustafa: “Çağın Varis-i Rasûlü”. *Vuslat* 150 (2013), 18-19.
- Çerçibaşı, Hale: *Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri*. AÜSBE Temel İslam Bilimleri

Hadis Anabilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, Yüksek Lisans, 2008.

Çerçibaşı, Hale: “Muhammed Hamidullah’ın ‘İslâm Peygamberi’ Adlı Eserinin Siyer İlmine Katkıları”. *Muhammed Hamidullah’ın ‘İslâm Peygamberi’ Adlı Eserinin Siyer İlmine Katkıları*. 99-110. İstanbul: Siyer Yayınları, 2011.

Çıkman, Zeki: *Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Çıkman, Zeki: *Mi’rac ve Hamidullah: İmanımızla Oynamayınız*. İstanbul: Berekat Yayınevi, 1977.

Davudoğlu, Ahmed: *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997.

Demircan, Adnan: *Pervari’den Paris’e*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

Demircan, Adnan: *Siyer Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

Doğan, Mehmet: “Kur’ân’a “Fransız Kalma”nın Öztürkçesi”. *Umran (ek)* 83 (Temmuz 2001), 1-16.

Durmuş, Zülfikar: “Muhammed Hamîdullah’ın Aziz Kur’an Adlı Meâli Üzerine Tetkikler”. *Kur’an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- (24-26 Nisan 2003, İzmir)* 2 (2007), 69-86.

Düzenli, Aygül: *Muhammed Hamîdullah*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2023.

Elçi, Muhammed Tayyip: “Molla Sadreddin Yüksel’in Fikirleri ve Siyasi Düşüncesi”. *Vuslat* 150 (2013), 6-17.

- Engin, Nihat: “Ahmet Davudoğlu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/52-53. İstanbul, 1994.
- Eren, Cüneyt: “Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli’nin Hayatı ve Eserleri”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 18 (2001), 1-23.
- Erul, Bünyamin: “Muhammed Hamidullah’ın Şahîfetu Hemmâm b. Munebbih Adlı Eserinin Bazı Çevirileri Üzerine Bir Kritik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/1 (2016), 195-209.
- Esen, Nesibe: “Necip Fazıl Kısakürek’te Dinsel Değişim”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2011), 129-154.
- Fayda, Mustafa: “Bahîrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/486-487. İstanbul, 1991.
- Fayda, Mustafa: “Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/406-421. Ankara, 2020.
- Fayda, Mustafa: “Muhammed b. Cerîr Taberî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul, 2010.
- Gavri, Seyyid Abdülmacid el-: *Muhammed Hamidullah: Sefirü’l-İslam ve Eminü’t-Türasi’l-İslami Fi’l-Garb*. Dımaşk: Daru İbn Kesir, 2009.
- Gazzâlî: *Faysalu’t-Tefrika Beyne’l-İslam ve ’z-Zendeka*. Çev. Mevlüt Uyanık - Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları, 2021.
- Gölcük, Şerafeddin: “Muhammed Hamidullah: Batı’da Parlayan İslam Yıldızı”. *Konya’da Kültür ve Hayat*, 1-8.
- Görmez, Mehmet: “Hamîdullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi”. *İslâmiyât (Kitâbiyât, Bülten)* 5/4 (2002), 4-10.

- Gül, Tuğba: *Pezdevî ve Semerkandî Örneğinde Hanefî Fıkıh Usûlünde İcmâ*. Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Güler, Zekeriya: “Muhammed Hamidullah’ın Ardından: ‘Ne Mutlu O Gariplere!’ Hadisinin Düşündürdükleri”. *Yedi İklim* 16/157 (2003), 60-62.
- Güler, Zekeriya: “Muhammed Hamîdullah’ın Kişiliği ve Araştırmaları Üzerine Ali Osman Koçkuzu ile”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (2004), 153-164.
- Güneş, Rümeysa: *Prof. Dr. Muhammed Hamidullah’ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2023.
- Haksal, Ali Haydar: “Muhammed Hamidullah: Büyük Bir ‘İslâm Âlimi’”. *Yedi İklim* 16/157 (2003), 9-13.
- Hamarat, İbrahim: *Çağdaş İslam Âlimi Muhammed Hamidullah ve Fikhî Görüşleri*. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2007.
- Hamidullah, Muhammed: *Le Prophète de L’Islam: Sa vie et son oeuvre*. Paris: Libraire Philosophique J. Vrin, 1959.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm Peygamberi*, Çev. M. Said Mutlu İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 4. Basım, 1980.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2003.
- Hamidullah, Muhammed: *The Muslim Conduct of State*. Lahor: Ashraf Publication, 1953.

- Hamidullah, Muhammed: *Hazreti Peygamber'in savaşları ve savaş meydanları: "İslam harp tarihine dair bir tetkik"*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1981.
- Hamidullah, Muhammed: *İmâm-ı Âzâm ve Eseri*. İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1963.
- Hamidullah, Muhammed: *İslam fıkhı ve Roma hukuku*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1964.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2003.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm Peygamberi*. Çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm'a Giriş*. Çev. Cemal Aydın. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 10. Basım, 2007.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm'a Giriş*. Çev. Cemal Aydın. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2015.
- Hamidullah, Muhammed: *Mecmû'atü'l-veşâ'iki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-ħilâfeti'r-râşide*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001.
- Hamidullah, Muhammed: *Aziz Kur'an: Çeviri ve açıklama*. ed. Ahmet Baydar. Çev. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Hamidullah, Muhammed: "Hz. Peygamberin Süt Kardeşleri". Çev. Fahreddin Atar. *İslâm Medeniyeti* 34 (Ağustos 1973), 3-5.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm Tarihine Giriş*. Çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.

- Hamidullah, Muhammed: *İslâmda Devlet İdaresi*. Çev. Kemal Kuşçu. Ankara: Nur yayınları, 1963.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm'ın Doğuşu*. Çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Hamidullah, Muhammed: “Mucize, Keramet ve İstidrac”. Çev. Zahit Aksu. *Hikmet Yurdu* 3 (2009), 81-93.
- Hamidullah, Muhammed: *Resûlullah Muhammed*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1973.
- Hamidullah, Muhammed: *İslâm Müesseselerine Giriş*. Çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Hatiboğlu, İbrahim: “Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamîdullah”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 127-134.
- Işık, Hüseyin Hilmi: *Dinde Reformcular*. İstanbul: Işık Kitâbevi, 6. Basım, 1970.
- Işık, Hüseyin Hilmi: *Tam İlmihâl Se'âdet-i Ebediyye*. İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 42. Basım, 1988.
- İmâm-ı Rabbânî: *Mektubât-ı Rabbânî Tercümesi*. Çev. Komisyon. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2004.
- Kamit, Maside: “XX. Yüzyılda Hz. Muhammed (SAV)'i Anlama Çabası”. *Muhammed Hamidullah'ın “İslâm Peygamberi” Adlı Eserinin Siyer İlmine Katkıları*. 49-70. İstanbul: Siyer Yayınları, 2011.
- Kanbur, Canan: *Muhammed Hamidullah ve Tarihçiliği*. Rize Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2011.

- Kara, İsmail: “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah’ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye’ye İntikali ve Tesirleri”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 73-126.
- Kara, İsmail: “Gurûb Etti Güneş Dünya Karardı”. *Sözü Dilde Hayali Gözde*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Kara, İsmail: “Nurettin Topçu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/248-253. İstanbul, 2012.
- Karaman, Hayrettin: “Hamidullah Hoca’ya Karşı Olanlar”. *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarîf Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Karataş, Ali İhsan: “Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu”. *İSTEM* 6 (2005), 297-301.
- Kavakçı, Yusuf Ziya: “Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslam Alimi”. *Yedi İklim* 16/157 (Nisan 2003), 21-28.
- Kaya, Ümit - Öztoprak, Mustafa: “Hüseyin Hilmi Işık’ın Tam İlmihal Seadeti Ebediyye’deki Hadis Bilgisi”. *İğdır Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2022), 45-90.
- Kısakürek, Necip Fazıl: *Doğru Yolun Sapık Kolları*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 22. Basım, 2019.
- Kısakürek, Necip Fazıl: *Türkiye’nin Manzarası*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 13. Basım, 2017.
- Koçkuzu, A. Osman: “Hatıralarla Hamidullah”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*. 229-239, 2005.

- Kutlutürk, Cemil: “Yeğeninın Gözünden Dr. Muhammed Hamidullah: Muhammad Saifullah Saheb ile Bir Söyleşi ve Hamidullah’ın Kendisine Gönderdiği Bir Mektubun Neşri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/1 (31 Mayıs 2019), 207-220.
- Macit, Abdulkadir: *İslam Tarihçiliğinin Yeni Siması Muhammed Hamidullah*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Macit, Abdulkadir: *Muhammed Hamidullah Modern Bir Müslüman Alimin İlmî Portresi*. İstanbul: Ketebe, 2. Basım, 2022.
- Macit, Abdulkadir: “‘İslâm Âleminin İlk ve Son Şarkiyatçısı’ Muhammed Hamidullah’ı Yeniden Düşünmek”. *Derin Tarih Özel Sayı* 26 (Aralık 2023), 166-181.
- Maşalı, Mehmet Emin: “Muhammed Hamidullah’ın Kur’an ve Kur’an Tarihi Çalışmaları”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, 163-185.
- Mermer, Sait: “Hamidullah’ın İslam Peygamberi’ndeki Hz. Peygamberin Çevresine Dair Yaklaşımı Üzerine...”. *Yedi İklim* 16/157 (2003), 72-73.
- Mustapha, Nadira: *Muhammad Hamidullah and Islamic Constitutional Law (basılmamış yüksek lisans tezi)*. Montreal McGill University The Institute of Islamic Studies Faculty of Graduate Studies and Research, Yüksek Lisans, 2002.
- Ocak, Merve: “İslam Peygamberi”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (Haziran 2018), 807-812.
- Okay, M. Orhan: “Necip Fazıl Kısakürek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/484-488. Ankara, 2022.

- Özçelik, Mehmet (ed.): *Muhammed Hamidullah'ın İslam Peygamberi Eserinin Siyer Ilmine Katkıları (makaleler)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2011.
- Özerverarlı, M. Sait: "Hârikulâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/181-183. İstanbul, 1997.
- Polat, Mustafa: "Hamidullah Mes'elesi". *Babıali'de Sabah* (13 Mayıs 1967), 2. kopya Basım.
- Polat, Mustafa: "İslâm Peygamberi". *Babıali'de Sabah* (03 Mayıs 1967), 2. kopya Basım.
- Sâdık, Abdullah: "Prof. Dr. Zeki Çıkman ile Beslenme Disiplini Üzerine". *Altınoluk* 72 (1992), 33-35.
- Sadık, Mehmet: "Molla Sadreddin Yüksel'in Hayatı". *Vuslat* 150 (2013), 3-5.
- Samar, Mahmut: "Ahmed Davudoğlu'nun (1912-1983) Fıkıh Literatürüne Katkıları". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018), 163-184.
- Selgeçti, Fatih: *Muhammed Hamidullah'ın İslâm Kamu Hukuku ile İlgili Görüşleri*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2007.
- Sırma, İhsan Süreyya: *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Sırma, İhsan Süreyya: *Müslümanların Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 4. Basım, 2022.
- Sırma, İhsan Süreyya: "O Sünnet'i Yaşayan Bir Müslümandı". *Yedi İklim* 16/157 (Nisan 2003), 31-32.
- Sırma, İhsan Süreyya: "Paris Müslümanları Öksüz". *Yeni Dünya* 4/44 (Haziran 1997), 49.

- Sırma, İhsan Süreyya: “[Siretu İbn İshâk, Haz.: Muhammed Hamidullah, 1976, 395 s.]”. *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (1977), 359-379.
- Sırma, İhsan Süreyya: “Üstad Muhammed Hamidullah’ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Alimdi”. *Bilgi ve Düşünce* 1/4 (Ocak 2003), 108-110.
- Sırma, İhsan Süreyya: “Hocam Muhammed Hamidullah”. *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarîf Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Sifil, Ebubekir: “Hamidullah Hakkında Müteferrik Konular-1”. *Ebubekir Sifil*. 04 Ocak 2003. Erişim 03 Ağustos 2024. <https://ebubekirsifil.com/gazete-yazilari/hamidullah-hakkinda-muteferrik-konular-1/>
- Şafak, Ali: “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002): Hayatı, Eserleri, Hakkında Söylenenler ve Bazı Konulardaki Görüşleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 633-664.
- Şahin, O. Erdal: “Necip Fazıl Kısakürek’in Düşünce Ekseni ve Siyasi Aksiyonu”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/4 (2019), 1-16.
- Şen, Zübeyde: “İslâm Peygamberi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (Şubat 2008), 188-190.
- Şenay, Bülent: “Muhammed Hamidullah’ın Eserlerinde Öteki Dinler”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 206-223.

- Şimşirgil, Ahmet: *Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*. İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2005.
- Tirmizî, İmâm: *Şemâil-i Şerîf Şerhi*. Çev. Mehmet Yaşar Kandemir. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2016.
- Topçu, Nurettin: “Hareketin Otuz Yılı”. *Hareket* 5/37 (Ocak 1969), 4-6.
- Tuğ, Salih: *Başıma Gelenler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2024.
- Tuğ, Salih: “Hatıralarla Hamidullah”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 224-258.
- Tuğ, Salih: “İlimle Dolu Zor Bir Hayat”. *Altınoluk* 204 (Şubat 2003), 16-19.
- Tuğ, Salih: “Prof. Dr. Muhammad Hamidullah (1326-1423 H.)”. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (31 Aralık 2002), 9-12.
- Tuğ, Salih: “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”. *Yedi İklim* 16/157 (2003), 5-8.
- Tuğ, Salih: “Tanıdığım Hamidullah”. *Hayatlarıyla Yol Gösterenler*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2005.
- Tuğ, Salih - Yaşaroğlu, M. Kâmil: “Muhammed Hamîdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/531-534. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman: “Hatıralarla Hamidullah”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 250-254.
- Uluhan, Sevim: “20. Yüzyılın Yetiştirdiği Bir İslâm Âlimi Olarak Muhammed Hamidullah ve Din Anlayışı”. *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı -IV (İlahiyat) 14-17 Mayıs 2015, Kütahya*, 69-86.

- Uluhan, Sevim: *Muhammed Hamidullah'ın Din Anlayışı*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014.
- Yakıt, İsmail: “Çağdaş Bir İslam Düşünürü ve Türk Dostu: Muhammed Hamidullah”. *Hatıralarıyla İz Bırakanlar*. Edebî eserler. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Yaman, Ahmet: “İslam Hukuku Araştırmaları Açısından Muhammed Hamidullah”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 135-162.
- Yaşaroğlu, Kâmil: “Çok Yönlü Bir İslam Alimi Portresi: Muhammed Hamidullah”. *Yedi İklim* 16/157 (2003), 58-59.
- Yaşaroğlu, Kâmil: *Muhammed Hamidullah*. Köln: Plural, 2018
- Yaşaroğlu, M. Kamil: “Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri”. *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 42-52.
- Yavuz, Salih Sabri: “Mi'rac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yeşil, Kâmil: “Muhammed Hamidullah'ı Tanımak”. *Âlim, Ârif, Zâhid, Zarif Bir Bilge Adam Muhammed Hamidullah*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Yıldırım, Muhammed Emin: “Bir Peygamber Sevdalısı Muhammed Hamidullah”. *Muhammed Hamidullah'ın İslam Peygamberi Eserinin Siyer İlmîne Katkıları (Makaleler)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2011.
- Yıldız, Alim - Koçyiğit, Tahsin: *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

- Yılmaz, Nurullah: “Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli ve Akademik Hayatta Bıraktığı İzler”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 18 (2001), 27-29.
- Yüksel, Müfid: “Sadreddin Yüksel”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (2005), 195-198.
- Yüksel, Sadreddin: *İctihad Taklid Telifik: Prof. Dr. Hamidullah’ın İslam Peygamberi ile Resulullah Muhammed (s. a. v.) Adlı Eserleri Üzerine Bir Araştırma*. Fazilet Neşriyat, 1975.
- Zebidî, İmam Zeynüddin Ahmes İbn Abdullatif ez-: *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh ve Tercemesi* “Mekke ve Medine Mescidlerinde Namaz Kulmanın Fazileti”, 620. İstanbul: Ravza, 2015.
- Zirh Coşkun, Betül: *Muhammed Hamidullah’ın Günümüz Fıkıh Problemlerine İlişkin Görüşleri*. Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- “Hamidullah’a Dair Bir Mesele”: haz. Ahmet Şimşirgil. *YouTube*. Yayın Tarihi 08 Mart 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=IBdyPiLwCvc>
- “Hayatı – Ahmet Şimşirgil”: Erişim 18 Aralık 2024. <https://www.ahmetsimsirgil.com/hayati/>
- Hayatı Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*: Bursa: Bursa İl Müftülüğü, 2005.
- “Hüseyn Hilmi Işık”: Erişim 10 Mart 2024. <http://www.huseyinhilmiisik.com>
- Türkiye Gazetesi: “İyi Bilirdik”. 07 Mart 2021. Erişim 16 Mart 2024. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yasam/iyi-bilirdik-772693>

Kur'an-ı Kerim Meâli: Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

“Merhum Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Üzerine Prof. Dr. Salih Tuğ ile Yapılan Söyleşi”:
Marmara İlahiyat Bülteni, 3.

Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi Adlı Eserinin Siyer İlimine Katkıları: İstanbul: Siyer Yayınları, 2011.

Kongre Gazetesi: “Şubemizin Kurucusu Prof. Dr. Zeki Çıkman” (07 Kasım 2014), 1-4.

“Yedi İklim” 16/157
(Nisan 2003), 81.

EKLER

EK-1

Mektup: 10

Bismillah

4, r. Tournon,
75006-Paris
8 Safer 1397

Çok sevgili kardeşim

Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun

21 Ocak tarihli mektubunuz, bugün öğleden sonra saat 17.00' de bana ulaştı. Teşekkürler.

Öyle görünüyor ki benim, (sizin postanızın geldiği gün postaladığım) bir önceki mektubum elinize geçmemiş. Allah PTT'ye yol göstereyin.

Bahîra konusunda size söyleyebileceğim fazla bir şey yok. Sadece, meşhur Fransız oryantalisti Cara de Vaux'nun, "Kur'ân'ın yazarı Bahira" adlı bir kitap yazmış olduğunu bildireyim. Böylece kötü niyetlilerin nerelere kadar gidebileceklerini görüyoruz. Busra, Ölü Denizin kuzeyinde, Kudüs ile Dimeşk²⁴ arasında, ve Kudüs'ten ziyade Dimeşk'e yakın bir yerdedir. Yarın sabah, birkaç günlüğüne Montpellier'ye gitmem gerektiğinden size, "devam ediniz, Allah size yol gösterecektir" demekten başka bir şey diyemem.

Ailenize iyi dileklerle. Vesselam

Muhammed Hamidullah

²⁴ Dimeşk=Suriye'nin başkenti Şam.

Hamidullah'ın İhsan Süreyya Sırma'ya gönderdiği ve eleştirilere konu olan Bahîrâ mevzusuna değindiği mektup.⁵⁷⁶

⁵⁷⁶ Sırma, Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar, 79.

Mektup: 18

Bismillah

Sipahipalas,
Çemberlitaş, İstanbul
20 Cemaziye'l-ûlâ 1397

Çok sevgili kardeşim

Allah'ın selamı ve rahmeti üzerinize olsun. Allah'a şükür salimen döndüm.

Zehebî'nin Târihu'l-İslamiyyi'l-Kebir'inin nâşiri, حسام الدين
القدسى dir.

(Eski baskı üzerindeki) eski adresi şu şekildedir:

مكتبة القدسى

ميدان أحمد ماهر باشا

حارة الحداوى, مصر القاهرة

Fakat iki üç sene önce bana yazdığında, başka adres vardı. İnşaallah onu Paris'te bulmaya çalışacağım.

Aileye selamlarımı söyleyiniz. Benim için çok fazla zahmet çektiniz. Allah sizi mükâfatlandırsın.

Vesselam.

Muhammed Hamidullah

Not:

Şayet bir gün – çok takdir ettiğim- Dr. Zeki Bey³²'le karşılaşma imkânınız olursa, onu göremediğim ve de tesbitlerinden yararlanamadım için üzüldüğümü söyleyiniz.

Aynı zamanda ona, modern ophthalmologie'nin, herhangi bir cerrahi müdahale olmaksızın görmeyen gözleri tekrar görür hâle getirmesini bilip bilmediğini sormanızı istiyorum. Mesela büyük bir hüznün neticesinde Hz. Yakub'un görmez hâle gelen gözleri, sevgili oğlu Yusuf'un gömleği yüzüne sürülünce tekrar görür oluyor! Hz. Peygamber(s.a.s) zamanında buna benzer başka vakalar da vardır. Zamanımızda katarakt cerrahi müdahale ile tedavi ediliyor. -Çok az sayıda da olsa-, cerrahi müdahale olmaksızın körlüğün tedavi edildiği vakalar var mıdır? Önceden kendisine teşekkür ediyorum.

32 Dr. Zeki Bey, Erzurum'da göz doktoru olup Hamidullah Hoca aleyhinde bir kitap yazmış olan Prof. Dr. Zeki Çıkman'dır.

Hamidullah'ın, kendisini eleştiren Zeki Çıkman'dan takdirle bahsettiği mektup.⁵⁷⁷

⁵⁷⁷ Sırma, Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar, 111-112.

Mektup: 73

Bismillah

4, Rue de Tournon,
75006-Paris

16 Cemâdiyel-âhire 1401

Çok sevgili kardeşim, Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

Aynı günde, yâni dün öğleyin gelen iki mektubunuza çok teşekkür ederim. Çek için teşekkür.

İbn İshâk nüshalarını aldığımı bildirmeme dair olan mektubum yoldadır ve inşaallah bu mektuptan önce elinize geçecektir. Size fiyatını sormuştum; arkadaşlar ve kitapçılar soruyor. Maalesef çok eksikleri var. İnşaallah tedricen düzelecek.

Bu son zamanlarda “İslamiyet ve Hıristiyanlık” broşürü ilgili yeni hiç bir şeye rastlamadım. Sizi, yayınınızın başarısından dolayı tebrik ederim. Allah onu neticeye erdirmesin ve Hıristiyanlara tesirini lutfetsin. Âmin.

Rehmetli Sait Mutlu (şehîd)⁹⁵ bana, kendisine ait olan İslam Peygamberi tercümesinin telif haklarını sorduğunda, ona, bu miktarı kitabın kapak fiyatından düşürmesini söylemişim; o da birçok fedakârlıklarla öyle yapmıştı. Hiçbir zaman telif hakkı almıyorum.

95 Rahmetli Hocanın orijinal mektubunda bu şekilde olan sözcükleri aynıyla muhafaza ettik.

Benim için olabilir. Fakat “fetih” ile “işgal” arasında ne fark var? Mülk Allah’ındır. Bir fetih bile yeryüzünde bir ebedilik sağlamaz! İslâm’ın, hâlâ “işgal” altında olan diğer toprakları içinse, yerli halkı incitmemek için, oraları pasif olarak, ihtidâ ile yeniden fethetmek tercihe şayandır.

Mughaltai meşhur bir âlimdir. Bana göre o, İbn Hişâm’ı şerh etmekten başka bir şey yapmamıştır. Onu basılmış hâlde gördüğümü hatırlamıyorum.

İbn Kesîr’in Sîret kitabı, 150–200 sahifelik küçük bir cilttir. Onun müellif hattı nüshasını muhtemelen Ayasofya’da (veya Süleymaniye’de) gördüm. Bana Riyad’ta basıldığını söylediler. Değilse onu bizzat ben basacaktım.

Size, artık İbn Zenceveyh için rahatsız olmanıza gerek kalmadığını yazmıştım. Allah razı olsun.

İnşaallah size, “İslâm’a Giriş” ve “İslâm Peygamberi”nin her birinden 2 nüsha gönderteceğim. Bana, Aziz Kur’an nüshalarının gönderildiğine dair teminat verildi. İnşaallah.

O konuyu size daha sonra anlatacağım. Çünkü öğrencileri ancak Pazar günü görebileceğim ve onların siparişi yerine getirmeleri biraz zaman alacak. Vesselam.

Muhammed Hamidullah

Lütfen ilişikteki mektubu

İbrahim Bey’e veriniz.

Teşekkür.

318

Hamidullah’ın, eserlerinden telif hakkı almadığını belirttiği mektup.⁵⁷⁸

⁵⁷⁸ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar*, 317-318.

Mektup: 74

Bismillah!

4, Rue de Tournon,
Paris-6

28 Cemâdiyel-âhire 1401.

Çok sevgili kardeşim,

As-Salam alaikum va rahmatullah! ⁹⁶

Mektubunuza çok teşekkür ederim. Kur'an-ı Kerim tercümesi nüshaları kolilerinin size ulaşmış olmasına da çok memnun oldum. İslam'a Giriş ve Hz. Peygamber(s.a.s)'in hayatı kolisinin de inşaallah ulaşacağını ümit ediyorum.

Buhari tercümesi yeniden basıldı; Maisonneuve yayınevinde, 4 cilt 600 Frank. Siz ve İbrahim Bey eksik ciltleri alamazsınız, çünkü ciltleri ayrı ayrı satmıyorlar. Boşuna uğraştım.

İbn İshâk'tan nüshalarından büyük miktarda satın alıp dünyada dağıtması için Suud Hükümeti'ne müracaatta bulunuldu. Bir netice verip vermeyeceğini göreceğiz. Kendilerine Konya adresi verildi.

Derslerle çok meşgul olmanıza rağmen, cevap vermeyi istemiyor intibahı vermemek için, lütfen Aicha Souské'ye bir mektup yazınız.

Özellikle Suud Hükümetine, Hz. Peygamber(s.a.s)'in hayatını yerinde incelemek istediğinizi söylemeyiniz. Ben kendim bu talepte

⁹⁶ Orijinali bu şekildeydi; muhafaza ettik.

bulundum; ve beni reddettiler. Dolayısıyla ben, hayatımı tehlikeye atarak, gizlice Taif'e, Bedir'e ve Hayber'e gittim. Salih Tuğ Bey'in bildirdiğine göre yeni baskısı hazırlanmakta olan Hz. Peygamber(s.a.s)'in Savaşları kitabıma koyduğum haritaları hazırlamak için bulunduğum Mekke ve Medine bunun dışında. Size yapabileceğim tek yardım, oraya gidiş-gelişinizi kardeşçe, cebimden ödeyebileceğimdir⁹⁷. Suudi Hükümetinden bir torpüle, ve ayrıca senelerce sürececek olan bir sabra gerek vardır.

Rahip Bahîrâ'ya gelince: Şurası muhakkaktır ki Hz. Muhammed(s.a.s) henüz peygamber olmamıştı; dolayısıyla henüz tebliği yapılmamış olan İslâm'a girmek söz konusu değildi. Bahîrâ, onda beklenen ve gelecek olan Peygamber'in alametlerini görmüş olabilir; fakat dinine girmiş olamaz. İbn İshâk vs.nin zikrettikleri râvî Peygamber değil; İbn İshâk kaynağını bile söylemiyor. Şayet bunu Hz. Peygamber(s.a.s) söylemiş olsa, her Müslüman buna inanmak mecburiyetindedir. Şayet İbn İshâk uydurmuyorsa, ve folkloru zikrediyorsa, ona inanma zorunluluğu yoktur. Ben şahsen bu karşılaşmanın doğruluğuna inanıyorum. Fakat onun söylediği veya ona söylemiş gibi gösterildiği konusundaki rezervimi muhafaza ediyorum. İslâm kendisi hakkında söylenenlere değil, bizzat kendisine dayanır. İki sebepten dolayı bu söylenenlere inanmakta tereddüt ediyorum: kaynak yokluğu ve bir rahibin böyle bir harekette bulunabilmesinin çok az imkân dâhilinde oluşu. Onun için tevazuyla, Bahira'nın bir misyoner hareketi sergilediği ihtimâlini söyleyebilirim. Allahu a'lem.

İbn Kesîr'in Siyer'ine gelince; bu kitabın Riyad'ta basıldığını bana, (Suudi Arabistanlı) Şeyh Bin Bâz söylemişti. Şayet Riyad'ta

97 Literatürde yürüttüğüm Siyer çalışmalarımı, arazi çalışması yaparak desteklemek istiyordum. Bu konuda da ne yapmam gerektiğini Hocama sormuştum. O da cevap vermişti. Tabii ki Hocamın bu samimi teklifini kabul etmedim; ayrıca Suud yetkililerinden de bir izin alamadım.

yazıştıklarımın cevap verme gibi bir alışkanlıkları olmuş olsaydı, onlara yazardım. Ne yazık ki o yönde bir ümit yoktur. Meğerki sizin orada arkadaşlarınız olsun. Veya, İbrahim Haidara ile, Cidde kütüphanelerinde deneyiniz.

Aileye ve kardeşlere iyi dileklerle.

Muhammed Hamidullah

325

Hamidullah'ın eleştirilere konu olan Rahip Bahîrâ mevzusuna temas ettiği başka bir mektup.⁵⁷⁹

⁵⁷⁹ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplam*, 323-325.

Mektup: 115

Bismillah!

4, r. Tournon,
Paris-6/France

15.4.1986

Benim çok sevgili kardeşim,
Essalamu aleykum ve rahmatullah ve barakatuh ¹³⁹.
Mektubunuza çok teşekkür ederim.
Emîr Şekib Arslan'ı tanımış olmalısınız.

Dr. Zaki Ali, uzun seneler bir mücahid olarak onun sağ koluydu. O şimdi çok yaşlı ve neredeyse gözleri artık görmüyor. Benim büyük bir arkadaşımdır. Yusuf Ziya Kavakçı zamanında Zaki Ali'nin kütüphanesinin Erzurum'a verilmesi düşünülmüştü. Kolilerin Cenevre'den gönderilip gönderilmediğini bilmiyorum. Sizinle temas kurması için ben teklifte bulunmuştum. İki gün önce aldığım mektubunda bana, sizin kibarca cevap verdiğiniz ve Ramazan'dan sonra onu Cenevre'de göreceğinize söz vermişsiniz. Şöyle bir sorun ortaya çıkıyor: Erzurum posta masraflarını karşılayabilecek mi? İlmî kitaplar yanında, büyük bir ilmî gazeteler koleksiyonu da var. Kısaca, ilme hizmet için, ona en münasip şekilde yardım edersiniz; çünkü sağlığı nazik bir döneme girdi. Aslen Mısırlıdır.

Kitâbu'r-Ridde konusuyla inşaallah ilgileneceğim. Acil işlerden dolayı fevkâlade meşgulüm. Girişi neden tercüme etmek istiyorsunuz?

¹³⁹ Mektubun aslında böyle olan bu selam cümlesini aynıyla muhafaza ettik.

Metin Arapça olduğu için, giriş bölümünün de Arapça olması gayet tabiidir. Şayet Haziranda İsviçre'ye gelecekseniz, neden gönderme işini, sizin Cenevre'ye gelişinize kadar tehir etmeyelim? Şayet bana programınızı verirsiniz, sizinle karşılaşmak için Cenevre'ye bile gelirim. Aynı şekilde söz verdiğim için Almanya'ya da gitmem lazım. Böylece her ikisini birleştirebilirim.

Dekan Ahmet Çakır'a yazdım. Onunla telefonla temasa geçebilirsiniz: inşaallah kendisine gönderdiğim mektubu, sizinkiyle aynı zamanda alacak.

Hiz. Peygamber(s.a.s)'le ilgili Çin'de birçok rivayet vardır. Ebû Kebşâ, Hiz. Peygamber(s.a.s)'in sütbabasıdır. Fakat bizim şark kaynakları, Çin rivayetlerini doğrulamıyor. Konuyla ilgili kitaplar da vardır, fakat fazla da önem vermeyiniz.

İbn İshâk'ın Sîreti'ne gelince,

Benim teklifim, yayıncının, telif haklarını okuyucuya vermesidir; böyle daha iyi olur. Yâni satış fiyatından biraz indirsin(Sait Mutlu'nun tercüme edip yayınladığı Hiz. Peygamber(s.a.s)'in Hayatı ve Eseri kitabında olduğu gibi).

Allah sizden razı olsun.

Aileye selam

Size en iyi duygularıyla

Hamîd

Not:

Zarfı kapatmadan önce, Vakidî'ye ait dosyama bir daha inceledim. Paris'teki yayıncı ile olup bitenden sonra elimde kalan şudur:

Daktilo edilmiş 7 sahife Önsöz,

Kitabın metni

İsim indeksi

Kafiye indeksi

Vakidî'ye dair, eski ve yeni olmak üzere bir biyografi koleksiyonu vardır. İbn Sa'd, İbn Hallikân, Hatîb el-Bağdadî, Brockelmann, İslam Ansiklopedisi, vs. vs. Tamamı otuz sahife kadardır, fakat bunu çıkarabiliriz. 7 sahife olan önsözü bile tercüme etmeden geriye kalan kısım hemen basılabilir.

Karar vermek size kalmıştır. Büyük metnim yayıncıya gitmiş ve büyük bir şansızlık olarak, bunun bir fotokopi nüshasını bile almamışım. Allah'ın dediği olur. Fakat o kadar da üzülecek bir şey değil.

475

Hamidullah'ın, eleştirildiği Resûlullah ve Çin konusuna temas ettiği mektup.⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 473-475.

ÖNSÖZ

Allah'a hamd ü senâlar ve insanları doğru yola iletmek üzere görevlendirilmiş, O'nun sonuncu ve pek sevgili Elçisi Muhammed Mustafâ'ya salât ü selâmlar olsun!

Pek mütevazî bu te'lif çalışmanın beşinci türkçe yayını okuyucuların eline ulaştırılmış bulunuyor. İnsan olması itibariyle acz içinde olduğunu bilen yazar, okuyucu kitlesi tarafından kendisine rağbet ve ilgi gösterildiği ümidi ile hiç şüphesiz bundan hoşnûd olur; Allah'a hamd ederim.

Bu yeni yayında çok sayıda ıslah edilmiş kısımlar ile birçok ilâve sahifeler bulacaksınız. İrfan Yayınevi sahibi Mustafa Pektut'a olduğu kadar, bu kitabımın tercüme işini gerçekleştiren Dr. Salih Tuğ'a teşekkürler borçluyum: Kendisi birçok işleri arasında ve özellikle sağlık durumunu hiçe sayarak İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İslâm Araştırmaları Enstitüsüne intisab ettiği yıllardan itibaren bu kitabımın türkçeye kazandırılmasında büyük gayret göstermiştir; emeği geçen cümle dostlardan Allah râzı olsun!

Pek aziz saydığım Türkiye'ye ve Türk milletine karşı pek az kimse tarafından bilinen özel bir hissiyatım vardır: İlk defa Türkiye'ye 1932 yılında geldim. Mekke, Medine, Beyrut, Şam ve Kahire kütüphanelerinde ilmî çalışmalarımı tamamlamamı müteakip, Almanya'nın Bonn şehrine ve oradan da Sorbonne Üniversitesine (Paris) gitmek maksadıyla yol üzerinde İstanbul'a uğramıştım. Daha önce Medine-i Münevvere'de iken içinde çalıştığım Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, Türklerin kataba karşı duydukları büyük tutku ve zevk hakkında bende büyük bir tesir husûle getirmiştir. İstanbul ise sahip olduğu kütüphane zenginlikleri ve ilmî muhitlerde tanyabildiğim fazîletli âlimlerinin yüksek seviyeleri ile gönlümü son derece heyecanlandırmıştır. Burada tanıdığım kişiler arasında üstâd Şerafettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Profesör

Helmut Ritter, Osman Rescher ve diğeri de bulunmaktaydı. Bu kısa zaman aralığı içinde de olsa bir miktar Türk Milletini tanıma ve içine karışma fırsatını da bulabilmişim. Bu arada asla unutamayacağım bir olaydan da bahsetmeliyim. Bir yabancı ziyaretçi olmam dolayısıyla İstanbul Emniyet Müdürlüğüne gidip ikamet müsaadesi almam gerekiyordu. Kayıt işlemi sırasında bir miktar “damga pulu” kullanmam lâzım gelmekteydi ki yanımda ne pulum vardı ve ne de bu resmî pulun nerede satıldığını biliyordum. İşlemi yapan emniyet âmiri benden pul parasını aldı ve kendi hademesini pulu dışardan satın almak üzere gönderdi. Polis âmirinin çalışma odasında yalnız kaldığımızda iyi-kötü bir miktar türkçe de bildiğimi görmesi üzerine bana iyi muâmele ve yakınlık göstererek içindeki merak duygularını açığa vurdu. Bana önce şunu sordu: “-Biz Türkler hakkında düşünceleriniz nelerdir?” (muhtemelen kendisi, benim anavatanımdaki müslümanların Türkiye’de o sırada gerçekleştirilen inkılaplar hakkında neler düşündüklerini öğrenmek istiyordu). Sâhip olduğum telâffuz bakımından zayıf türkçemle: “-Burada herkes çok merhametlidir”(*) şeklinde bir cevap verdim. Emniyet âmiri kulaklarına inanamayarak: “-Merhametsiz mi?” diye şaşkınlıkla tekrar sordu. Ben ise “-Hayır, hayır! Çok merhametli, herkes, her yerde çok merhametlidir” diye sözüme açıklık getirmeye çalıştım. Bu beklemediği âni açıklamamdan rahatlayan emniyet âmiri nezâket içinde bana şu sitemde bulundu: “-Müslüman değil miyiz? (Tabiidir ki böyle davranacağız)”. İstanbul Kütüphanelerinde pek faydalı sonuçlar veren üç aylık bir çalışma programını tamamlayarak Bonn’a gitmek üzere trene binip yola çıktım. İstanbul’daki bu çalışma günlerim özellikle Beyazıt Umumi Kütüphanesi (şimdiki “Beyazıt Devlet Kütüphanesi”) ile henüz o sırada içinde Cuma namazları kılınan Ayasofya Camii içindeki Ayasofya Kütüphanesinden istifade ile geçmiştir; şimdiki Süleymaniye Kütüphanesi o günlerde henüz açılmamıştı; bütün bu muhitlerde ben çalışkan ve muktedir Türk ilim adamlarını tanıma fırsatını bulabilmişim.

O günlerden sonra uzun yıllar geçti, İkinci Cihan Harbi yaşandı ve fakat ben Türkiye’yi unutamıyordum; bu kardeş ülke benim ikinci ilim yurdum olmuştu. Çeşitli ülkelerdeki ilmî dergilerde zaman zaman makaleler yayınlıyordum; okuyucularına bu çalışmalarım ve savunduğum düşüncelerim hakkında bir fikir vermek üzere bunlardan bazılarının makale başlıklarını vermek isterim:

(*) Bu sıfat ile üstad M. Hamidullah “Türkler çok yumuşak huylu ve yabancılara karşı yardım sever davranıyor” demek istemekteydi.

- 1935’de Jäschke’nin almanca olarak yazdığı: “İlk Dünya Harbinden Sonra Türkiye’nin Durumu” adlı makalenin urduca’ya tercümesi; haftalık ve urduca yayınlanan **Nizâm Gazette**
 - 1935’de ingilizce olarak te’lif ettiğim: “Doğu ve Batı’daki Şarkiyât Kütüphaneleri” adlı makale metni; **Sekizinci Hind Şarkiyât Kongresi Zabıtları**, Mysore (özellikle bu yazıda İstanbul Kütüphaneleri tanıtılmaktadır).
 - 1938’de türkçe bir makalenin urduca’ya çevirisi: “Zâfiyet’e mübtelâ hastaların tedavisi için Türklerin Kurduğu Müesseseler”, **Hamdard-é-Sihhat**, dergisi, Delhi.
 - 1941’de urduca bir te’lif makale: “Türkler ve Türk Dili”, **Mecelle-i Taylasâniyyîn**, Haydarabad
 - 1945’de urduca bir te’lif makale: “Türkçe kaynak eserlere göre Deccan (Güney-doğu Hindistan)”, **Deccan Tarih Kongresi Zabıtları**, Haydarabad.
 - 1945’de ingilizce te’lif bir makale: “Malazgird Meydan Savaşının Harita-Krokisi”, **Islamic Culture** dergisi, Haydarabad.
- ve sonraları yayınlanan daha birçok makale...

1948 yılından itibaren kader benim siyasî birtakım sebepler yüzünden Paris’e kesin yerleşip kalmama sebep olmuştur. 1951 senesinde ise İstanbul’da toplanan “Milletlerarası Orientalistler Kongresi”ne katılma imkânını buldum. Bu kongrenin Genel Sekreterliği’ni (Başkanlığı) Prof. Dr. Zeki Velidi Togan yapmaktaydı ve ben bu kongre hakkında urduca tanıtıcı bir makale hazırlayıp yayınladım: **Ma’ârif** dergisi, Mart sayısı, 1952, Azamgarh (Hindistan).

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde kurulup ilmî faaliyetlerine başlayan “İslâm Araştırmaları Enstitüsü”nde 1952’den itibaren sözleşmeli misafir hoca sıfatıyla dersler vermeye başladım. Aynı Üniversitedeki Hukuk Fakültesinin bir öğrencisi iken bu derslerimi takib etmeye başlayan Salih Tuğ Bey’i o sıralarda tanıma fırsatını elde ettim.

İstanbul Üniversitesinin bir sözleşmeli “misafir öğretim üyesi” sıfatıyla gerçekleştirdiğim bu öğretim faaliyetlerim ve ilmî araştırmalarım, sadece bir yarı yıllık devreler halinde Türkiye’de tam 25 sene kesintisiz sürdü gitti! Bazı yıllar aynı yarı yıl içinde Ankara Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesinde de ayrı dersler verdim. Daha sonraları bu şekil derslerimi Erzurum Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesinde de sürdürdüm.

Bu yıllar boyu süren Türkiye’deki çalışmalarım ömrümün en verimli, en zevkli geçen kısımlarıdır. İstanbul Üniversitesindeki çalışmalarım dışında kalan zamanlarımı kütüphanelerde geçirdim. Özel defterlerime kaydettiğim değeri çok yüksek ilmî malûmattan ayrı, İslâm kültür mirası

XVIII

içinde pek mühim yer tutan bir çok elyazması eseri de keşfetmek şerefine nâil oldum. Klâsik devir yazarlarından Sa'îd'ubn Mansûr'un **Sünen** adlı elyazması hadis eseri bunlardandır. (Bu elyazma hadis eseri ile ilgili olarak **Die Welt des Islam**, C. VIII, 1962'de almanca bir makalem yayınlanmış bulunuyor); bundan ayrı, er-Reşîd'ubn'uz-Zubeyr'in **Kitâb'uz-Zehâ'ir v'et-Tuhaf**, İbn Habib'in **Risâlatân**, Ebû'l-Hasan el-Basrî el-Mu'tezili'nin **Kitâb'ul-Mu'temed** v.s. eserler bu çerçeve içindedir; Allah'a hamd ü senâlar olsun... Konu açılmışken **Fuat Köprülü Armağanı** (Ankara 1953) adlı eserde yayınlanan bir makaleme işâret etmek istiyorum; ingilizce bu makalemde Türkiye kütüphanelerinde mevcut elyazması fragmanlarına dayanarak Dîneverî'nin resimli büyük eseri **Kitab'un Nebât** (Botanik Ansiklopedi)'ına dair tanıtıcı bilgiler sunmuştum.

Benim için sevinç ve saâdet kaynağıdır ki, pek mütevazi bazı te'lif çalışmalarım, aralarında (merhûm) Zeki Velidi Togan gibi pek ileri gelenleri de bulunan Türk İlim adamları tarafından takdirle karşılanmış olmalıdır ki onlar tarafından türkçe'ye kazandırılmışlardır. Bu çeviri çalışmalarına katılanlar arasında Salih Tuğ, İsmail Cerrahoğlu, İbrahim Canan, Nihat Keklik, Abdülkadir Karahan, Yusuf Ziya Kavakçı, Şevket Eygi, Fuat Sezgin, (merhum) Mâcîc Yaşaroğlu v.d. bulunmaktadır. Rahmetli dostum Kemal Kuşçu'yu özellikle anmak isterim; kendisi fransızca ve ingilizce bilirdi. Benim urducada yayınlanmış te'lifatımı da tercüme etmek gâyesiyle bu dili de pekâlâ biçimde öğrenmişti. Allah rahmet eylesin Sait Mutlu'yu da unutmamam lâzım gelmektedir. Kendisi hatırladığıma göre bazı yayınlarımın türkçeye çeviri işini ilk olarak başlatan kimseydi. O bir takım cânî'ler tarafından tertiplenen feci bir suikasta kurban gittiğinde Paris'te ayda bir çıkmakta olan **France-Islam** dergisinde "Bir Genç Türk Mücâhidinin Acıklı Sonu" başlığı ile bir yazı yayınlamıştım (Aralık 1967).

Türkiye'de girişilen bu çalışmalar, sonuç olarak öyle bir semere verdi ki böylece dünyada hiç bir dilde, benim kitap ve makalelerim türkçede olduğu sayıda yayınlanmamış oldu. Türkçeden ayrı dillerde kaleme aldığım bazı telifatım o dilde sadece yayınlanmakla yetinilmiştir. Fakat Türkiye'de bu sınır aşılmış ve telifatımı yayınladığım çeşitli dillerdeki yazılarımın hemen hemen tamamı türkçeye tercüme edilip neşredilmiştir. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile Türkiye Diyanet Vakfı yetkililerine, kendi yayınları arasında benim yayınlarıma da yer verdiklerinden dolayı samîmi teşekkürlerimi burada hürmetle sunarım. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ne gelince: Milli bir bayram münasebetiyle bana gönderdikleri bir **belge-diploma** ile Türk yazılı edebiyatının gelişmesine yardım eden türkçe mütevazi yayınlarım dolayısıyla bana takdir ve teşekkürleri-

ni bildirmişlerdir. Allah onlardan râzı olsun, mükâfatlarını versin! Burada dikkat çeken küçük bir olaydan da bahsedeyim: Ben, Hemmâm'ubn Münebbih'in **Sahîfe** adını taşıyan küçük bir hadis musanna fatımı arapça ve ingilizce olarak ayrı zamanlarda yayınlamıştım. Bir de ne göreyim: Üç ayrı Türk âlimi birbirlerinden habersiz hemen hemen aynı tarihlerde arkası arkasına eserin türkçe tercümesini yapıp neşretmekle bu yayınlamayı şereflendirmişler!

İstanbul Üniversitesindeki öğretim hayatıma gelince: İ.Ü., Edebiyat Fakültesi, İslâm Araştırmaları Enstitüsünde umumiyetle haftada üç saat tutarında ve ele alınan konunun çeşidine göre, değişmek üzere bazan ingilizce, bazan fransızca ve umûmiyetle de arapça verdiğim ve öğrencilere ânında tercümesi yapılan bu derslerim açık dersler mahiyetinde olduğundan çeşitli Fakülte ve Yüksekokul öğrencileri ile halktan bazı kişiler tarafından da "dinleyici öğrenci" sıfatıyla takip edilmekteydi. Başlangıçta (1952) küçük seminer salonlarında yapılan bu derslerim, müteakip yıllarda o derece alâka ile karşılandı ki, izdiham halinde toplanan öğrencilerin rahat ders dinlemelerini sağlamak maksadıyla Edebiyat Fakültesinin büyük amfilerine taşındı; buralar da doldu taşı ve hattâ hatırladığıma göre buralara hoparlör tertibatı dahi kondu! Uzun seneler boyu sayıları binleri bulan bu öğrencilerim arasından, Türkiye'de bakanlık veya yüksek seviyede Devlet memurluğu yapanlar bile çıktı.

Her yıl sözleşmeme göre üç ay süre ile gelip görev yaptığım İstanbul, Ankara ve Erzurum Atatürk Üniversitelerinden ayrı, kısa süreli konferanslar vermek üzere beni dâvet eden diğer Türk Üniversiteleri de olmuştur. Benim ile ilgilenen teveccüh gösteren bütün üniversite sorumlularına müteşekkir ve minnettârim. Herhalde işâret etmem gerekir ki, Paris Üniversitesi tarafından yayınlanan **Revue des Etudes Islamiques** adlı dergide (1959), "Yeni Türkiye'de dini Edebiyat ve Yayınlar" konulu fransızca bir makale kaleme almıştım.

İmâm Sarahsî, İmâm Muhammed Şeybânî ve botanik âlimi Dîneverî hakkında İstanbul ve Ankara'da seminer, kongre ve ilmî toplantılar tertiplenmesi yönünde ve bu toplantılarla ilgili olarak elyazması sergilerin açılması için yaptığım bazı tekliflerimin ilgililerce kabûle mazhar olmasından son derece saâdet duydum.

Atatürk Üniversitesindeyken kendilerinden yakın ilgi ve yakınlık gördüğüm meslektaşlarım Dr. İhsan Süreyya Sırma, Dr. İbrahim Canan ve diğerlerinin bana yardımlarını asla unutmayacağım.

İşte yukarıda sıraladığım şu bir kaç gerçek iledir ki ben, pek aziz bildiğim Türkiye'ye minnet ve şükranlarımı böylece ifâde etmek istedim. Şurası da var ki 1959 yılında elinizdeki bu kitabı "**Le Prophète de l'Is-**

XX

lam, sa vie et son euvre'' adı altında Paris'de yayınladığımda, ünvanımı (İstanbul Üniversitesinde Profesör) şeklinde bir açıklama ile vermiştim. İçinde yaşadığım ve 2 cilt halinde bu eseri yayınladığım ülke olan Fransa'dan hiç bahsetmemiştim. Bunun sebebi, İstanbul'da gerçekleştirdiğim akademik çalışmalarım sırasında bu çalışmamla ilgili bütün belge ve kaynakları Türkiye'den sağlamış olmamdı. Bunu müteakip ilk cildini tercüme edip yayınlayan ve ikincisini tamamlayamadan vefât edip aramızdan ayrılan rahmetli Sait Mutlu bu çalışmamı türkçeye kazandırmış oldu. Allah kendisinden râzı olsun.

Allah'a hamdolsun, Allah'a hamdolsun, Allah'a hamdolsun...

Paris, 7 Safer 1410 H. (7 Eylül 1989)

Muhammad Hamidullah

Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi* eserinin, Türkiye'ye ilişkin değerlendirmelerine yer verdiği önsöz bölümü.⁵⁸¹

⁵⁸¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2003, 1/XV-XX.